

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΑΤΡΙΚΗΣ – ΤΜΗΜΑ ΒΙΟΛΟΓΙΑΣ - ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΒΙΟΗΘΙΚΗ

Οικονομική Κρίση και Κρίση στην Υγεία. Βιοηθικές Προεκτάσεις

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Ευαγγελία Μπογοσιάν AM 180

Επιβλέποντες:

Αναστάσιος Φιλαλήθης (επόπτης), Βαγγέλης Μάλλιος, Μαρία Κούση

Ηράκλειο Απρίλιος 2016

Ευχαριστώ

Τα μέλη της τριμελούς επιτροπής κ.κ. Αναστάσιο Φιλαλήθη, Βαγγέλη Μάλλιο και Μαρία Κούση για τη συμβολή τους στην εκπόνηση της εργασίας αυτής.

Τον κ. Κωνσταντίνο Κουκουζέλη που, χωρίς να είναι μέλος της τριμελούς, συνέβαλε αποφασιστικά με τις υποδείξεις του.

Τον κ. Αντώνη Κούτη για τις παρατηρήσεις του.

Τους φίλους των Κοινωνικών Ιατρείων και Φαρμακείων Αλληλεγγύης και ιδιαίτερα τα μέλη του Κοινωνικού Ιατρείου Αλληλεγγύης Ηρακλείου.

Στους ανθρώπους που έπληξε αυτή η κρίση

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	10
ABSTRACT	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15
1. ΒΙΟΗΘΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ	21
1.1. Ανθρώπινα Δικαιώματα και Αξιοπρέπεια	21
1.2. Το ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος στη διάρκεια του 20 ^{ου} αιώνα	26
1.3. Η ανάδυση της Κοινωνίας των Πολιτών στις συνθήκες της κρίσης και του περιορισμού των δικαιωμάτων	31
1.4. Η θεμελίωση του ηθικού καθήκοντος της Αλληλεγγύης	33
1.5. Αξιοπρέπεια και Κοινωνικά Ιατρεία-Φαρμακεία Αλληλεγγύης	39
2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΥΓΕΙΑ	41
2.1. Οι επιπτώσεις των οικονομικών κρίσεων στην υγεία	41
2.1.α. Οι επιπτώσεις της ανεργίας στην υγεία	42
2.1.β. Οι επιπτώσεις της φτώχειας στην υγεία	43
2.1.γ. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά	43
2.1.δ. Οικονομική κρίση και αυτοκτονίες	44
2.2. Αποτελέσματα των οικονομικών κρίσεων στην υγεία και στα συστήματα υγείας των χωρών που επλήγησαν	44
2.2.α. 20 ^{ος} αιώνας: Οι συνέπειες των οικονομικών κρίσεων στην υγεία	44
2.2.β. 21 ^{ος} αιώνας - Ισλανδία: Οικονομική κρίση και συνέπειες στην υγεία	46
2.2.γ. 2010-2014: Η εφαρμογή πολιτικών λιτότητας στην Ελλάδα και οι συνέπειες τους στην υγεία	47
<i>Περιοχές δαπανών των νοσοκομείων</i>	47
<i>Περιοχές φαρμακευτικής δαπάνης</i>	48
<i>Αύξηση των χρεώσεων για τους ασθενείς</i>	48
<i>Αύξηση του αριθμού των ανασφάλιστων</i>	49
<i>Αύξηση των δυσκολιών πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας</i>	49
<i>Αύξηση συχνότητας των λοιμωδών νοσημάτων- των HIV λοιμώξεων</i>	50
<i>Μετανάστευση επιστημόνων υγείας</i>	51

2.2.δ. Η υγεία των Ελλήνων στα χρόνια της κρίσης (2010-2014)	51
3. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	54
3.1. Η έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων	54
3.2. Η έννοια του δικαιώματος στην υγεία στο ελληνικό Σύνταγμα	60
3.3. Η προστασία της υγείας ως κοινωνικό δικαίωμα	61
3.4. Η προστασία της υγείας ως ατομικό δικαίωμα	63
3.5. Η έννοια του κοινωνικού κράτους	63
3.6. Το κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα της κρίσης (2010-2014).....	65
3.7. Το δικαίωμα στην υγεία στην Ελλάδα της κρίσης (2010-2014)	67
3.8. Η προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για το δικαίωμα στην υγεία	71
4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ.....	77
4.1. Η έννοια της Αλληλεγγύης στην πορεία του χρόνου	78
4.2. Αλληλεγγύη – Ορισμοί	81
4.3. Ορισμός εργασίας των Barbara Prainsack και Alena Buyx. Βαθμίδες δέσμευσης	83
4.4. Η έννοια της Αλληλεγγύης στη Βιοηθική	86
4.5. Διαχωρίζοντας την Αλληλεγγύη από Ενσυναίσθηση, Φιλανθρωπία, Αλτρουισμό	88
4.6. Η περιγραφική και η κανονιστική έννοια της Αλληλεγγύης	89
4.7. Η έννοια της Αλληλεγγύης στην κοινωνία της κρίσης	90
4.8. Η οικονομία της Αλληλεγγύης	91
4.9. Ιστορικά προηγούμενα αλληλέγγυων πρακτικών στην Ελλάδα	93
4.10. Αλληλέγγυες πρακτικές στην Ελλάδα της κρίσης	95
4.11. Η έκφραση της Αλληλεγγύης στο χώρο της υγείας 2008-2015	97
4.12. Η περίπτωση των Κοινωνικών Ιατρείων και Φαρμακείων Αλληλεγγύης	97
4.13. Κριτική προσέγγιση στα Κοινωνικά Ιατρεία και Φαρμακεία Αλληλεγγύης.....	101
5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	104

6. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	109
7. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	119
Πίνακας	121
Κοινωνικά Ιατρεία και Φαρμακεία Αλληλεγγύης	122
Τυπικές και άτυπες Δομές Αλληλέγγυας Υγείας	127

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός αυτής της εργασίας ήταν η μελέτη των βιοηθικών προεκτάσεων της οικονομικής κρίσης, μέσω της μελέτης των επιπτώσεων της στην υγεία. Ως βιοηθικές προεκτάσεις θεωρούνται ο περιορισμός της υγείας ως ατομικό και κοινωνικό δικαίωμα και η συνακόλουθη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Στη μελέτη των βιοηθικών προεκτάσεων προστίθεται η αλληλεγγύη, ως έννοια και πρακτική, σχετιζόμενη με τις δραστηριότητες που αναπτύσσουν τα Κοινωνικά Ιατρεία και Φαρμακεία Αλληλεγγύης.

Αναλυτικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο η εργασία αναφέρεται στην αξιοπρέπεια, ως πηγή που τροφοδοτεί το περιεχόμενο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Εξηγεί ότι, η υποβάθμιση του δικαιώματος στην υγεία αποτελεί πλήγμα στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και ότι η υποχώρηση του δικαιώματος στην υγεία και των άλλων κοινωνικών δικαιωμάτων, εξαιτίας του ενιαίου χαρακτήρα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οδηγεί τελικά στην υποχώρηση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων.

Στη συνέχεια αναφέρεται στο ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος που εδραιώθηκε μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, βασιζόμενο στις αξίες της ισότητας και της αλληλεγγύης και στην υποχώρηση του τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Αναφέρεται στις δράσεις της Κοινωνίας των Πολιτών, που αναδύεται στη χώρα μας και τοποθετείται στα δεοντολογικά ερωτήματα που εγείρονται από αυτές.

Στο τέλος του πρώτου κεφαλαίου γίνεται αναλυτική αναφορά στην έννοια της αλληλεγγύης, που επανέρχεται δυναμικά στο προσκήνιο στις συνθήκες της κρίσης. Απαντά θετικά στο ερώτημα αν η αλληλεγγύη μπορεί να θεωρηθεί καθήκον, υποστηρίζοντας ότι η αλληλεγγύη μπορεί να ανασυγκροτηθεί ως θετική διάσταση της κατηγορικής προσταγής και η ευδαιμονία των άλλων να αναπαρασταθεί ως ηθικό καθήκον για τα κοινωνικά υποκείμενα. Ο κανόνας της αλληλεγγύης με την έννοια αυτή περνά με επιτυχία την αρχή της καθολίκευσης, υποδεικνύοντας ότι, καθένας οφείλει να αντιλαμβάνεται τον άλλο έμπρακτα ως αυτοσκοπό, φορέα δικαιωματικά ίσης αυτονομίας και αξιοπρέπειας. Η έννοια της αλληλεγγύης αντιδιαστέλλεται με τις έννοιες της φιλανθρωπίας, της ελεημοσύνης, του οίκτου και της γενναιοδωρίας, που καθοδηγητική αρχή τους είναι ο πατερναλισμός της ευεργεσίας και όχι η αρχή της ισότητας, που προσιδιάζει σε όλα τα έλλογα υποκείμενα ως φορείς ίσης αξιοπρέπειας. Γίνεται αναφορά στην έννοια της βιοηθικής αυτοτέλειας των ατόμων, ως προϋπόθεσης

για να μπορούν να απολαμβάνουν την ελευθερία τους, να θέτουν και να επιδιώκουν σκοπούς αυτόνομα και χωρίς καταναγκασμό. Υποστηρίζει την άποψη ότι οι άνθρωποι οφείλουν, δρώντες με αλληλεγγύη, να συμβάλλουν στην έμπρακτη κατοχύρωση βιοτικής ασφάλειας για όλους. Τέλος υποστηρίζει πως η ύπαρξη των Κοινωνικών Ιατρείων και Φαρμακείων Αλληλεγγύης στις συνθήκες της κρίσης, αποτελεί μια προσπάθεια προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και κατοχύρωσης της βιοτικής αυτοτέλειας για όλους.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στο ζήτημα των οικονομικών κρίσεων και στην επίδραση τους στην υγεία. Παρουσιάζονται οι επιπτώσεις της ανεργίας και της φτώχειας στην υγεία, καθώς και η επίδραση των κρίσεων στα παιδιά και στο δείκτη των αυτοκτονιών. Επίσης, οι συνέπειες των μεγαλύτερων οικονομικών κρίσεων του προηγούμενου αιώνα στην υγεία των χωρών που επλήγησαν, αλλά και η διαφορετική επίδραση των οικονομικών κρίσεων στην υγεία των ανθρώπων, ανάλογα με τις πολιτικές που ακολουθήθηκαν. Γίνεται αναφορά στην οικονομική κρίση στην Ελλάδα, στις συνέπειες της εφαρμογής των πολιτικών λιτότητας και τα αποτελέσματα τους στην υγεία των Ελλήνων.

Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στο δικαίωμα στην υγεία και στην προστασία του από το Σύνταγμα της χώρας ως κοινωνικό και ατομικό δικαίωμα. Στέκεται στην κατοχύρωση του κοινωνικού κράτους στο Σύνταγμα. Παρουσιάζει το κοινωνικό κράτος και το δικαίωμα στην υγεία στην Ελλάδα της κρίσης. Αναφέρεται στην προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και στο πώς αυτή μπορεί να αποτελέσει μια άλλη προσέγγιση της πολιτικής στη διάρκεια της κρίσης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στην έννοια της αλληλεγγύης και στην εξέλιξη της στην πορεία του χρόνου. Στέκεται στον ορισμό εργασίας των B. Prainsack και A. Buyx, για την αλληλεγγύη, ως μια δέσμευση να αναλάβουμε το κόστος να βοηθήσουμε άλλους με τους οποίους αναγνωρίζουμε ομοιότητα και στη σχέση αλληλεγγύης και βιοηθικής. Με βάση τον ορισμό των B. Prainsack και A. Buyx, διακρίνει την έννοια της αλληλεγγύης από τις συναφείς έννοιες της ενσυναίσθησης, της φιλανθρωπίας και του αλτρουισμού. Παρουσιάζει πώς η αλληλεγγύη αναδύεται στην Ελλάδα, ως απάντηση στην κρίση με ιδιαίτερη αναφορά στην εκδήλωση αλληλεγγύης στο χώρο της υγείας μέσω της περίπτωσης των Κοινωνικών Ιατρείων και Φαρμακείων Αλληλεγγύης που εμφανίστηκαν και λειτουργούν την περίοδο 2011-2015. Επιχειρεί κριτική προσέγγιση της δράσης των

Κοινωνικών Ιατρείων και Φαρμακείων Αλληλεγγύης. Η εργασία ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των συμπερασμάτων στο πέμπτο κεφάλαιο.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ:

Οικονομική Κρίση, Ανθρώπινα Δικαιώματα, Αξιοπρέπεια, Σύστημα Υγείας,
Κοινωνικό Κράτος, Αλληλεγγύη, Κοινωνικά Ιατρεία και Φαρμακεία Αλληλεγγύης.

ABSTRACT

The aim of this postgraduate dissertation was the study of bioethical aspects of the economic crisis, through the study of the crisis health effects. As bioethical aspects are considered the restriction of the right to health as an individual and social right and the consequent violation of human dignity. In the study of bioethical aspects solidarity is added, as a concept and practice associated with the activities performed by the Social Solidarity Clinic and Pharmacy.

Specifically, in the first chapter, the paper refers to dignity as a source that supplies the content of human rights. It explains that the deterioration of the right to health is a blow to human dignity and that the decline of the right to health and other social rights, due to the unitary character of human rights, finally leads to the retreat of civil and political rights.

Next, it refers to the European welfare state which was established after World War II, based on the values of equality and solidarity, and its decline in the last decades of the 20th century. It refers to the actions of civil society, emerging in our country and places the ethical questions raised by them.

At the end of the first chapter there is a detailed reference to the concept of solidarity. Solidarity is comeback to the forefront in the conditions of crisis. The study answers positively to the question whether solidarity can be considered as a duty, arguing that solidarity can be reconstructed as a positive aspect of the categorical imperative and the happiness of others can be represented as a moral duty for the social subjects. The rule of solidarity, in this sense, passes successfully the principle of universality, suggesting that everyone should understand each other in practice as an end in itself, as a body of equal autonomy and dignity rightfully. The concept of solidarity is contrasted with the concepts of charity, mercy, compassion and generosity which the guiding principle is the paternalism of beneficence and not the principle of equality, which is peculiar to all rational subjects as equal decent bodies.

Reference is made to the concept of self-reliance with regard to resources of individuals, as a prerequisite to be able to enjoy their freedom to set and pursue objectives independently and without compulsion. It is argued that people acting in solidarity contribute in the self-reliance of others. Finally it is argued that the existence of the Social Solidarity Clinic and Pharmacy in crisis conditions is an effort to protect human rights, human dignity and self-reliance for everyone.

The second chapter addresses the issue of the economic crisis and its impact on health. It is shown the impact of unemployment and poverty on health, and the impact of the crisis on children and the suicide rate. As well as, the consequences of major financial crises of the last century on the health of the affected countries and the different effects of the economic crisis on human health, depending on the policies pursued. Reference is made to the economic crisis in Greece, the effects of the implementation of austerity policies and its effects on the health of the Greek people.

The third chapter is about the right to health and its constitutional protection as a social and individual right and about the principle of the welfare state in the Constitution. It presents the welfare state and the right to health in Greece during crisis. It refers to the human rights approach and how this may be another approach to the policy during the crisis.

The fourth chapter refers to the concept of solidarity and its development during time. The working definition of B. Prainsack and A. Buyx, about solidarity is presented, as a commitment to take the cost to help others with whom we recognize similarity. Based on the definition of B. Prainsack and A. Buyx, it distinguishes the solidarity of the related concepts of empathy, charity and altruism. It shows the relationship of solidarity and bioethics and how solidarity is emerging in Greece in response to the crisis. In this chapter particular reference to solidarity in the health sector is done, through the case of the Social Solidarity Clinic and Pharmacy that occurred and operated from 2011 to 2015. A critical approach to the activity of Social Solidarity Clinic and Pharmacy is attempted. The work concludes with the presentation of the conclusions in the fifth chapter.

KEY WORDS:

Economic Crisis, Human Rights, Dignity, Health Care System, Welfare State, Solidarity, Social Solidarity Clinic and Pharmacy

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οικονομική κρίση, ονομάζεται το φαινόμενο όπου μια οικονομία παρουσιάζει διαρκή και αισθητή μείωση της δραστηριότητάς της. Με τον όρο δραστηριότητα υποδηλώνονται όλα τα μακροοικονομικά μεγέθη της οικονομίας, όπως η απασχόληση, το εθνικό προϊόν, οι τιμές, με βασικότερο το δείκτη των επενδύσεων που όταν αυξομειώνονται συμπαρασύρουν μαζί τους και όλα τα υπόλοιπα οικονομικά μεγέθη. Σε μια οικονομία παρατηρούνται διαδοχικές αυξομειώσεις της οικονομικής δραστηριότητας που ονομάζονται οικονομικές διακυμάνσεις ή οικονομικοί κύκλοι. Η οικονομική κρίση αποτελεί την μία από τις δύο φάσεις της διακύμανσης στον οικονομικό κύκλο και συγκεκριμένα, τη φάση της καθόδου¹.

Η παρούσα οικονομική κρίση δεν είναι κάτι πρωτοφανές για την ανθρωπότητα. Ο προηγούμενος αιώνας σηματοδεύτηκε από αρκετές οικονομικές κρίσεις με σημαντικότερες τη Μεγάλη Οικονομική Κρίση (Great Depression) του 1929, την κρίση που ακολούθησε την κατάρρευση των πρώην σοσιαλιστικών χωρών και την κρίση της ΝΑ Ασίας 1997-1998. Μεταξύ αυτών μεσολάβησαν άλλες μικρότερες ή περισσότερο εντοπισμένες.

Το 2007, 78 χρόνια μετά από τη Μεγάλη Οικονομική Κρίση του 1929, μια νέα οικονομική κρίση που ξεκίνησε από τις ΗΠΑ ξέσπασε. Η κρίση ξεκίνησε από τα Αμερικάνικα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, οφειλόμενη στην αλόγιστη χορήγηση δανείων και στη χρήση δομημένων επενδυτικών προϊόντων που εξαρτιόνταν άμεσα από τη δυνατότητα αποπληρωμής τους. Κορύφωση του προβλήματος αποτέλεσε το Σεπτέμβριο του 2008 η κατάρρευση της αμερικάνικης τράπεζας Lehman Brothers. Η προσπάθεια απομάκρυνσης του πιστωτικού κινδύνου από τις τράπεζες προκάλεσε ένα "ντόμινο" αλυσιδωτών αντιδράσεων στην αγορά των ακινήτων και στο πιστωτικό σύστημα². Η κρίση σύντομα εξαπλώθηκε στις Ευρωπαϊκές τράπεζες³ και σύμφωνα με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), μεταφέρθηκε με σφοδρότητα στην πραγματική οικονομία, με αποτέλεσμα την ύφεση και την πτώση της απασχόλησης⁴.

¹Ταμουραντζής, Α. Οι Διεθνείς Οικονομικές κρίσεις από το 1973 έως σήμερα. 2012. Διαθέσιμο στο: <http://www.economica.gr/files/tamourantzis-crises.pdf> (πρόσβαση 17/1/15).

²Καραϊσκού, Α., Μαλλιάρου, Μ., Σαράφης, Π. Οικονομική κρίση: Επίδραση στην υγεία των πολιτών και επιπτώσεις στα Συστήματα Υγείας. *Διεπιστημονική Φροντίδα Υγείας*, 4 (2), 2012, σ. 49-54.

³Karanikolos, M., Mladovsky, P., Cylus, J., Thomson, S., Basu, S., Stuckler, D., Mackenbach, J.P., McKee, M. Financial crisis, austerity and health in Europe. *The Lancet*, 381, 2013, p. 1323 – 1331.

⁴Κυριόπουλος, Γ., Τσιάντου, Β. Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στην υγεία και την ιατρική περίθαλψη. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής* 27(5), 2010, σ. 834-840. Διαθέσιμο στο <http://www.mednet.gr/archives/2010-5/pdf/834.pdf> (πρόσβαση στις 12/12/2014).

Τον Οκτώβριο του 2008, η χρηματοπιστωτική κρίση χτύπησε την Ισλανδία, όπου οι τράπεζες κατέρρευσαν, το χρηματιστήριο σημείωσε πτώση 90% και επενδύσεις εννεαπλάσιες της ετήσιας οικονομικής παραγωγής της χώρας εξαφανίστηκαν σε μια εβδομάδα. Στο διάστημα 2008-2010 το ΑΕΠ της χώρας σημείωσε πτώση 13%, η ανεργία αυξήθηκε από 3% στο 7.6% και 40.000 ιδιοκτήτες κατοικιών αδυνατούσαν να πληρώσουν τα στεγαστικά τους δάνεια⁵.

Από τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης η Ιρλανδία, η Ισπανία και η Ιταλία, επλήγησαν χειρότερα με πτώση του ΑΕΠ και αύξηση της ανεργίας, ενώ η πτώση των φορολογικών εσόδων λόγω της κρίσης, η αύξηση των εξόδων για τη διάσωση των τραπεζών και σε ορισμένες χώρες για τα επιδόματα ανεργίας δημιούργησαν μεγαλύτερες δυσκολίες στις κυβερνήσεις. Στις περισσότερες χώρες υιοθέτησαν προγράμματα λιτότητας και περικοπής δημοσίων επενδύσεων. Τα προγράμματα αυτά σε συνδυασμό με «μεταρρυθμίσεις» αποτέλεσαν τις προϋποθέσεις για τα «οικονομικά πακέτα διάσωσης» που χορηγήθηκαν σε Ιρλανδία, Πορτογαλία και Ελλάδα. Πρόκειται για αμφιλεγόμενα προγράμματα, καθώς το ίδιο το ΔΝΤ παραδέχθηκε πως επηρέασαν περισσότερο αρνητικά από το αναμενόμενο τις οικονομίες των χωρών που εφαρμόστηκαν⁶.

Στην Ελλάδα μετά από αλλεπάλληλες υποβαθμίσεις της οικονομίας και την αδυναμία δανεισμού της χώρας από τις αγορές, η κυβέρνηση κατέφυγε σε δανεισμό από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και την Ευρωπαϊκή Ένωση, το Μάιο του 2010. Οι τρεις δανειστές, γνωστοί πλέον ως τρόικα, συνέδεσαν τη χορήγηση του δανείου με την εφαρμογή «μεταρρυθμίσεων». Οι συνέπειες της πολιτικής αυτής ήταν δραματικές. Το 2014 το δημόσιο χρέος της χώρας αυξήθηκε στα 349 δις ευρώ. Σε συνδυασμό με τη μείωση του ΑΕΠ κατά 25% το χρέος αντιπροσώπευε πλέον το 188.9% του ΑΕΠ (πίνακας σελ. 119). Η ανεργία εκτοξεύθηκε στο 27,8%, ενώ στους νέους έφτασε στο 60%. Η φτώχεια σχεδόν διπλασιάστηκε φτάνοντας στο 20% του πληθυσμού, το μέσο ετήσιο εισόδημα των Ελλήνων μειώθηκε κατά 33,4%, ενώ οι ανασφάλιστοι ξεπέρασαν τα 2.500.000⁷.

⁵Στάκλερ, Ν., Μπασού, Σ. (2013) *Πολιτικές ζωής και θανάτου. Πώς η κρίση επηρεάζει την ανθρώπινη υγεία*. ελλην. μτφ Μαρία Μυρώνη, Αθήνα: Ψυχογίος, 2014, σ. 113-120.

⁶Karanikolos, M., Mladovsky, P., Cylus, J., Thomson, S., Basu, S., Stuckler, D., Mackenbach, J.P., McKee, M. Financial crisis, austerity and health in Europe *The Lancet*, 381, 2013, p. 1323-1331.

⁷Μπαλή, Κ. Γερμανικό υπουργείο Οικονομικών: Το πρόγραμμα απέτυχε, αλλά... *Αυγή*. 8/3/2015. Διαθέσιμο στο: <http://www.avgi.gr/article/5368295/germaniko-upourgeio-oikonomikon-to-programma-apetuxe-alla-> (πρόσβαση 17/3/2015).

Η δυσμενής εξέλιξη όλων των μεγεθών της οικονομίας επηρέασε τον τομέα της υγείας. Στο πλαίσιο των γενικότερων περικοπών των δημοσίων δαπανών, οι δαπάνες για την υγεία περιορίστηκαν, από το 9% στο 6% του ΑΕΠ της χώρας. Παρότι κανείς δεν μπορεί να υποστηρίξει την κατασπατάληση των πόρων του προηγούμενου διαστήματος, η εφαρμοσθείσα περικοπή πόρων είχε σοβαρές επιπτώσεις στο σύστημα υγείας και στην υγεία των ανθρώπων.

Σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν η μελέτη των βιοηθικών προεκτάσεων της οικονομικής κρίσης που μαστίζει τη χώρα μας τα τελευταία χρόνια, μέσω της μελέτης των επιπτώσεων της κρίσης στην υγεία. Ως βιοηθικές προεκτάσεις θεωρούνται ο περιορισμός της υγείας ως ατομικό και κοινωνικό δικαίωμα και η συνακόλουθη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Στη μελέτη των βιοηθικών προεκτάσεων προστίθεται η αλληλεγγύη, ως έννοια και πρακτική, σχετιζόμενη με τις δραστηριότητες που αναπτύσσουν τα Κοινωνικά Ιατρεία και Φαρμακεία Αλληλεγγύης.

Η εργασία αναπτύσσει τη θέση ότι, η οικονομική κρίση, έχει βιοηθικές προεκτάσεις, καθώς άπτεται ζητημάτων που αποτελούν αντικείμενα της βιοηθικής. Έχει βιοηθικές προεκτάσεις γιατί έχει επιπτώσεις στην υγεία των ανθρώπων, στα ανθρώπινα δικαιώματα και στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Γιατί έχει επαναφέρει στο δημόσιο διάλογο την έννοια της αλληλεγγύης, βιοηθική έννοια, με τις δράσεις που αναπτύσσονται για την αντιμετώπιση των συνεπειών της κρίσης και την προστασία των δικαιωμάτων.

Αναλυτικότερα, στο **πρώτο** κεφάλαιο η εργασία αναφέρεται στην αξιοπρέπεια, ως πηγή που τροφοδοτεί το περιεχόμενο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Εξηγεί ότι, η υποβάθμιση του δικαιώματος στην υγεία αποτελεί πλήγμα στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και ότι η υποχώρηση του δικαιώματος στην υγεία και των άλλων κοινωνικών δικαιωμάτων, εξαιτίας του ενιαίου χαρακτήρα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οδηγεί τελικά στην υποχώρηση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων.

Στη συνέχεια αναφέρεται στο κοινωνικό κράτος πρόνοιας, που ως ιδέα εμφανίζεται ήδη από το 19^ο αιώνα. Το ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος θεμελιώθηκε στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα και εδραιώθηκε μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η εγκαθίδρυση του ήταν αποτέλεσμα πνευματικής και ηθικής επανάστασης της ανθρώπινης σκέψης. Αποτέλεσμα αντιλήψεων που προέτασαν το συλλογικό στο ατομικό, ρήξης με προηγούμενες αντιλήψεις για την οικονομία και την κοινωνία, μιας

νέας αντίληψης για τη φύση των κοινωνιών. Δικαιολογητικές του αρχές ήταν οι έννοιες της ισότητας και της αλληλεγγύης.

Το μοντέλο αυτό άρχισε να αλλάζει τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, όπου, οι μεγάλες κοινωνικοοικονομικές ανατροπές που συνέβησαν παγκοσμίως κλόνισαν τις προηγούμενες αντιλήψεις περί δημοκρατίας, δικαιοσύνης και ισότητας και διέβρωσαν τους θεσμούς της αλληλεγγύης, οδηγώντας σε μια άλλοτε άλλου βαθμού οπισθοχώρηση του κοινωνικού κράτους. Ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο των κοινωνικών και ιδεολογικοπολιτικών ανατροπών διαδραματίζεται η κατεδάφιση του όποιου κοινωνικού κράτους υπήρξε στη χώρα μας.

Ακολούθως η εργασία αναφέρεται στις δράσεις της Κοινωνίας των Πολιτών, που στις συνθήκες της κρίσης και του περιορισμού των δικαιωμάτων αναδύεται στη χώρα μας. Τοποθετείται στα δεοντολογικά ερωτήματα που εγείρονται από αυτές, που σχετίζονται με τη στάση του κράτους απέναντι στις οργανώσεις και τις δράσεις της Κοινωνίας των Πολιτών, με το πώς πρέπει να αξιοποιεί η πολιτεία τις δράσεις της Κοινωνίας των Πολιτών και αν και σε πιο βαθμό μπορεί και πρέπει λειτουργίες του κράτους υποστηρικτικές των κοινωνικών δικαιωμάτων, να μεταφέρονται στους φορείς της Κοινωνίας των Πολιτών.

Στο τέλος του πρώτου κεφαλαίου αναφέρεται αναλυτικά στην έννοια της αλληλεγγύης, που επανέρχεται δυναμικά στο προσκήνιο στις συνθήκες της κρίσης. Απαντά θετικά στο ερώτημα αν η αλληλεγγύη μπορεί να θεωρηθεί καθήκον, υποστηρίζοντας ότι, η αλληλεγγύη μπορεί να ανασυγκροτηθεί ως θετική διάσταση της κατηγορικής προσταγής και η ευδαιμονία των άλλων να αναπαρασταθεί ως ηθικό καθήκον για τα κοινωνικά υποκείμενα. Ο κανόνας της αλληλεγγύης με την έννοια αυτή περνά με επιτυχία την αρχή της καθολικευσιμότητας, υποδεικνύοντας ότι, καθένας οφείλει να αντιλαμβάνεται τον άλλο έμπρακτα ως αυτοσκοπό, φορέα δικαιωματικά ίσης αυτονομίας και αξιοπρέπειας. Στο κεφάλαιο αντιδιαστέλλεται η έννοια της αλληλεγγύης με τις έννοιες της φιλανθρωπίας, της ελεημοσύνης, του οίκτου και της γενναιοδωρίας, που καθοδηγητική αρχή τους είναι ο πατερναλισμός της ευεργεσίας και όχι η αρχή της ισότητας, που προσιδιάζει σε όλα τα έλλογα υποκείμενα ως φορείς ίσης αξιοπρέπειας. Αναφέρεται στην έννοια της βιοτικής αυτοτέλειας των ατόμων, ως προϋπόθεσης για να μπορούν να απολαμβάνουν την ελευθερία τους, να θέτουν και να επιδιώκουν σκοπούς αυτόνομα και χωρίς καταναγκασμό. Και υποστηρίζει την άποψη ότι οι άνθρωποι οφείλουν, δρώντες με

αλληλεγγύη, να συμβάλλουν στην έμπρακτη κατοχύρωση βιοτικής αυτοτέλειας για όλους.

Σε αυτό το πλαίσιο υποστηρίζει ότι η ύπαρξη και οι δράσεις των Κοινωνικών Ιατρείων και Φαρμακείων Αλληλεγγύης αποτελούν μια προσπάθεια προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και κατοχύρωσης της βιοτικής αυτοτέλειας, ως υλικής συνθήκης του ατομικού και συλλογικού αυτοκαθορισμού.

Στο **δεύτερο** κεφάλαιο αναφέρεται στις οικονομικές κρίσεις και την επίδραση τους στην υγεία. Συγκεκριμένα αναφέρεται στις επιπτώσεις της ανεργίας και της φτώχειας στην υγεία, καθώς και στην επίδραση των κρίσεων στα παιδιά και στο δείκτη των αυτοκτονιών. Στη συνέχεια αναφέρεται στις συνέπειες των μεγαλύτερων οικονομικών κρίσεων του προηγούμενου αιώνα στην υγεία των χωρών που επλήγησαν, αλλά και στη διαφορετική επίδραση των κρίσεων στην υγεία, ανάλογα με τις πολιτικές υγείας που ακολουθήθηκαν. Γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην κρίση της Ισλανδίας που σημάδεψε την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα, στον τρόπο που αντιμετωπίστηκε και στις επιπτώσεις της στην υγεία των πολιτών της. Κατόπιν αναφέρεται στην οικονομική κρίση στην Ελλάδα, στις συνέπειες της εφαρμογής των πολιτικών λιτότητας στην υγεία και στα αποτελέσματα τους στην υγεία των Ελλήνων.

Στο **τρίτο** κεφάλαιο γίνεται αναφορά στην έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αναφέρεται στο δικαίωμα στην υγεία και στην προστασία του από το Σύνταγμα της χώρας ως κοινωνικό και ατομικό δικαίωμα. Στέκεται στην κατοχύρωση του κοινωνικού κράτους πρόνοιας στο Σύνταγμα. Παρουσιάζει το κοινωνικό κράτος πρόνοιας και το δικαίωμα στην υγεία στην Ελλάδα της κρίσης. Αναφέρεται στην προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και στο πώς αυτή μπορεί να αποτελέσει μια άλλη προσέγγιση της πολιτικής στη διάρκεια της κρίσης.

Στο **τέταρτο** κεφάλαιο αναφέρεται στην έννοια της αλληλεγγύης και στην εξέλιξη της στην πορεία του χρόνου. Παρουσιάζει τον ορισμό εργασίας των B. Prainsack και A. Buyx, για την αλληλεγγύη, ως μια δέσμευση να αναλάβουμε το κόστος να βοηθήσουμε άλλους με τους οποίους αναγνωρίζουμε ομοιότητα. Η εργασία αναφέρεται στη σχέση αλληλεγγύης και βιοηθικής. Με βάση τον ορισμό εργασίας διακρίνει την έννοια της αλληλεγγύης από τις συναφείς έννοιες της ενσυναίσθησης, της φιλανθρωπίας και του αλτρουισμού. Αφού αναφερθεί στην οικονομία της αλληλεγγύης και σε ιστορικά προηγούμενα αλληλέγγυων πρακτικών στη χώρα μας, αναφέρεται στις αλληλέγγυες πρακτικές που έκαναν την εμφάνιση

τους στην Ελλάδα της κρίσης. Παρουσιάζει πώς η αλληλεγγύη αναδύεται στην Ελλάδα, μέσα από τις αλληλέγγυες πρακτικές που εμφανίζονται σε όλες σχεδόν τις περιοχές και σε πλείστα είδη δραστηριοτήτων στη χώρα, ως απάντηση στην κρίση. Ιδιαίτερα στέκεται στην έκφραση της αλληλεγγύης στο χώρο της υγείας και στις αλληλέγγυες πρακτικές που αναπτύχθηκαν στην υγεία και πιο συγκεκριμένα στην περίπτωση των Κοινωνικών Ιατρείων και Φαρμακείων Αλληλεγγύης που εμφανίστηκαν και λειτουργούν την περίοδο 2011-2015. Επιχειρεί κριτική προσέγγιση της δράσης των Κοινωνικών Ιατρείων και Φαρμακείων Αλληλεγγύης. Η εργασία ολοκληρώνεται με το **πέμπτο** κεφάλαιο όπου παρουσιάζονται τα συμπεράσματα.

1. ΒΙΟΗΘΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

1.1 Ανθρώπινα Δικαιώματα και Αξιοπρέπεια

Στη διάρκεια των οικονομικών κρίσεων πλήττονται τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η ηθική πηγή από την οποία τροφοδοτείται το περιεχόμενο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι η αξιοπρέπεια, η οποία ομοίως πλήττεται σε συνθήκες κρίσης. Η σχέση ανθρωπίνων δικαιωμάτων-αξιοπρέπειας είναι ο λόγος που οι έννοιες αυτές αναφέρονται στο 1^ο άρθρο της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, που υιοθέτησαν τα Ηνωμένα Έθνη στις 10 Δεκεμβρίου του 1948. «Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και στα δικαιώματα». Για τον ίδιο λόγο στο προοίμιο της Διακήρυξης δηλώνεται στην ίδια πρόταση η πίστη στις έννοιες της αξιοπρέπειας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξίας της ανθρώπινης προσωπικότητας, ενώ παρόμοιες διατυπώσεις συναντώνται στα συντάγματα πολλών χωρών.

Παρόλο που η έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων συναντάται από το 18^ο αιώνα και ακόμα νωρίτερα, με την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας φορτίστηκε μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η θεμελίωση της σχέσης μεταξύ ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αξιοπρέπειας στις ιδρυτικές διακηρύξεις του ΟΗΕ υπήρξε μια απάντηση στα ναζιστικά εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας που διαπράχθηκαν στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο ίδιος λόγος εξηγεί και τη θέση που κατέχει η αξιοπρέπεια στα μεταπολεμικά συντάγματα της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Ιαπωνίας, των χωρών δηλαδή που ευθύνονται για την καταστροφή του προηγούμενου αιώνα. Ωστόσο η έννοια της αξιοπρέπειας ήταν ανέκαθεν έστω και υπαινικτικά εγγεγραμμένη στα ανθρώπινα δικαιώματα, που ουσιαστικά εμπεριείχαν την κανονιστική αποδοχή της ίδιας αξιοπρέπειας για τον καθένα. Ανέκαθεν τα ανθρώπινα δικαιώματα απέρρεαν από την αντίσταση στην αυθαιρεσία, την καταπίεση και την ταπείνωση⁸.

Βάση της αξιοπρέπειας είναι η αυτονομία, δηλαδή η ιδιότητα της θέλησης να είναι η ίδια νόμος για τον εαυτό της⁹. Αξίωμα της αυτονομίας είναι «Να μην επιλέγω άλλους γνώμονες, από εκείνους οι οποίοι μπορούν ταυτόχρονα να ισχύσουν μέσα στη

⁸Χάμπερμας, Γ. (2011) *Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης*, ελλην. μτφ Σώτη Τριανταφύλλου, 2^η έκδοση Αθήνα: Πατάκη, 2012, σ. 21.

⁹Καντ, Ι. (1788) *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, ελλην. μτφ. Γιάννη Τζαβάρα, Αθήνα: Δωδώνη, 1984, σ. 106.

θέληση μου ως καθολικός νόμος¹⁰». Η καντιανή θεώρηση για την αυτονομία δεν είναι μια αντίληψη περί ατομικής αυτονομίας. Αναφέρεται πάντα στην αυτονομία του λόγου, στην αυτονομία της ηθικής, στην αυτονομία των αρχών και στην αυτονομία της θέλησης. Η καντιανή αυτονομία εκδηλώνεται στο βίο εκείνο που είναι σύμφωνος με τα καθήκοντα και υπάρχει σεβασμός των άλλων και των δικαιωμάτων τους. Η αυτονομία δεν είναι σχεσιακή, δεν έχει διαβαθμίσεις, ούτε αποτελεί μορφή αυτοέκφρασης, αφορά το πράττειν βάσει ενός συγκεκριμένου είδους αρχών και ειδικότερα βάσει αρχών υποχρέωσης¹¹. Έτσι η έννοια της ελευθερίας της θέλησης εξισώνεται με την έννοια της αυτοδέσμευσης και της υπακοής της στους όρους και τους κανόνες που θέτει η ίδια στον εαυτό της¹².

Επομένως η ηθική απορρέει από μια δέσμευση πάνω στην πράξη, που υποβάλλει την ελευθερία των δρώντων στην αρχή της καθολίκευσης¹³. Άρα ελεύθερη είναι η θέληση που αυτονομοθετείται και υποτάσσει τον εαυτό της στον ηθικό νόμο. Με τον τρόπο αυτό οι έννοιες της ελευθερίας, της αυτονομίας και της ηθικότητας, δηλαδή του ηθικού νόμου, συνδέονται μεταξύ τους. Ο άνθρωπος λοιπόν ως έλλογο ον και επομένως ως ον του νοητού κόσμου, δεν μπορεί να σκεφτεί διαφορετικά την αιτιότητα της θέλησης του παρά μόνο με την ιδέα ότι είναι ελεύθερος. Έτσι ως έλλογο ον είναι ελεύθερος, ως ελεύθερος είναι αυτόνομος και ως αυτόνομος είναι ηθικός. Με την ιδέα της ελευθερίας συνδέεται αδιαχώριστα η έννοια της αυτονομίας και με αυτήν το καθολικό αξίωμα της ηθικότητας, που ιδεατά είναι το θεμέλιο των πράξεων των έλλογων όντων, όπως ο φυσικός νόμος είναι το θεμέλιο όλων των φαινομένων¹⁴.

Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποτελεί τη βάση όλων των δικαιωμάτων, καθώς απ' αυτήν απορρέουν τα δικαιώματα της ζωής, της ακεραιότητας του προσώπου, της απαγόρευσης των βασανιστηρίων και των εξευτελιστικών ποινών, της απαγόρευσης της δουλείας και της αναγκαστικής εργασίας. Η κατηγορική προσταγή, που ορίζει οι άνθρωποι να μεταχειρίζονται τον εαυτόν τους και τους άλλους ως σκοπόν και ποτέ μόνον ως μέσον, θεμελιώνει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως βάση για τα δικαιώματα

¹⁰Καντ, Ι. (1788) *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, ελλην. μτφ. Γιάννη Τζαβάρα, Αθήνα: Δωδώνη, 1984, σ. 97.

¹¹Ο' Neil, Ο. (2002) *Αυτονομία και Εμπιστοσύνη στη Βιοηθική*, ελλην. μτφ. Θεωδωρή Δρίτσα, Αθήνα: Αρσενίδης, 2011, σ. 109.

¹²Πελεγρίνης, Θ.Ν. *Ηθική Φιλοσοφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997, σ. 78.

¹³Τσινόρεμα, Στ. «Η Βιοηθική και η σύγχρονη κριτική της πράξης. Η ηθική στην εποχή της βιοτεχνολογίας», *Δευκαλίον*, 24, 2006, σ. 213- 250.

¹⁴Καντ, Ι. (1788) *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, ελλην. μτφ. Γιάννη Τζαβάρα, Αθήνα: Δωδώνη, 1984, σ. 115.

αυτά¹⁵. Όμως, οι πολίτες μπορούν να κάνουν ισότιμα χρήση των δικαιωμάτων τους, μόνον αν ταυτόχρονα εξασφαλίζεται η οικονομική τους ύπαρξη σε ένα επιθυμητό για αυτούς κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον. Οι εμπειρίες της ανθρωπότητας σε αποκλεισμούς, εξαθλίωση και διακρίσεις μας διδάσκουν ότι τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα έχουν την ίδια αξία για όλους τους ανθρώπους, μόνον όταν προστίθενται σε αυτά τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα. Η συμμετοχή των ανθρώπων στα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά αγαθά, συμβάλλει στην άμβλυνση των μεταξύ τους διαφορών και αποτρέπει τον αποκλεισμό τους από το κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ίδια για όλους και παντού, τεκμηριώνει τον αδιαίρετο χαρακτήρα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹⁶.

Στη διάρκεια των οικονομικών κρίσεων τα ανθρώπινα δικαιώματα πλήττονται είτε γιατί οι πολιτικές που ασκούνται τα παραβιάζουν ευθέως είτε γιατί δεν λαμβάνονται τα απαραίτητα μέτρα για την προστασία των ανθρώπων από τις πολιτικές αυτές. Είθισται τα ανθρώπινα δικαιώματα να θεωρούνται μια παράπλευρη και αποδεκτή απώλεια των οικονομικών κρίσεων. Αυτό συμβαίνει παρά τις συστάσεις και τις υποδείξεις διεθνών οργανισμών, του ΟΗΕ συμπεριλαμβανομένου, για την προστασία τους¹⁷.

Στη διάρκεια της παρούσας οικονομικής κρίσης έχει πληγεί το δικαίωμα των ανθρώπων στην υγεία. Η κρίση έχει αναμφισβήτητες συνέπειες στην ψυχική και σωματική υγεία των ανθρώπων και έχει τραυματίσει την κοινωνία. Πέραν όμως αυτών έχει πλήξει την ηθική υπόσταση του ατόμου. Έχει πλήξει την ελευθερία, την αυτονομία και την αξιοπρέπεια του. Ο άνθρωπος –υποκείμενο της κρίσης- εν μέσω υπάρχουσας ή επαπειλούμενης οικονομικής καταστροφής του ετεροκαθορίζεται, ετερονομείται. Δεν μπορεί να χαράξει μόνος το σχέδιο της ζωής του, χάνει την ηθική του υπόσταση.

Δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως σκοπός, αλλά ως μέσον. Οι ασκούμενες οικονομικές πολιτικές αντιμετωπίζουν το μισθό, τα εισοδήματα του, τις παροχές του κράτους πρόνοιας προς αυτόν ως μέσα για την επίτευξη οικονομικών στόχων, που

¹⁵Ζέρβας, Ν.Σ. Παρουσίαση του προσωπικού δοκιμίου του Jürgen Habermas, με τίτλο «Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης». Διαθέσιμο στο: <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/habermas.pdf> (πρόσβαση στις 12/9/15).

¹⁶Χάμπερμας, Γ. (2011) *Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης*, ελλην. μτφ Σώτη Τριανταφύλλου, 2^η έκδοση Αθήνα: Πατάκη, 2012, σ. 28.

¹⁷FIDH/HLHR Υποβαθμίζοντας τα δικαιώματα: Το κόστος της λιτότητας στην Ελλάδα. 2015, σ.71. Διαθέσιμο στο: https://www.fidh.org/IMG/pdf/report_greece_human_rights_in_greek.pdf (πρόσβαση στις 15/6/2015).

πιθανότατα δεν θα βελτιώσουν τη ζωή του ούτε μακροπρόθεσμα. Ο περιορισμός των οικονομικών του δυνατοτήτων, του αφαιρεί τη δυνατότητα προγραμματισμού της ζωής του, αλλά και προστασίας της υγείας του και της υγείας των αγαπημένων του προσώπων. Η πρόσβαση του σε υπηρεσίες υγείας δυσκολεύεται ή και γίνεται αδύνατη, βάζοντας σε κίνδυνο τη ζωή του. Η ζωή του συχνά απειλείται από την αδυναμία αντιμετώπισης περιβαλλοντικών ή άλλων συνθηκών. Η ανθρώπινη υπόσταση αντιμετωπίζεται με απαξία, εργαλειακά.

Έχει προσβληθεί το σύνολο των δικαιωμάτων του ανθρώπου: Τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά, αλλά και τα ατομικά και πολιτικά του δικαιώματα. Έχει επιδεινωθεί δραματικά η οικονομική του θέση, έχει συρρικνωθεί το δικαίωμα του στην εργασία και την υγεία, το δικαίωμα του στην παιδεία. Έχουν περιορισθεί τα εργασιακά του δικαιώματα και ελευθερίες, έχουν πάψει να έχουν αξία τα μέχρι τώρα συνδικαλιστικά του δικαιώματα. Όμως δεν είναι μόνον αυτά. Οι απόπειρες αυτοκτονίας και οι αυτοκτονίες καταγεγραμμένες και μη, οι νεκροί από αναθυμιάσεις μαγκαλιών, μας δείχνουν πως έχει προσβληθεί το ίδιο το δικαίωμα στη ζωή. Η κατάσταση αυτή αποτελεί προσβολή της αξίας του ανθρώπου και όπως αναφέρει ο Χρήστος Ηλιάδης «Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου, άλλωστε, δεν είναι (μόνο) ζήτημα ηθικής ή πολιτικής βούλησης, επιβάλλεται από το Σύνταγμα» και «ο περιορισμός των κοινωνικών δικαιωμάτων κάτω από ένα "κατώφλι" αξιοπρεπούς διαβίωσης επιφέρει ευθείες παραβιάσεις και των θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στη ζωή και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια»¹⁸.

Είναι προφανές ότι αυτές οι πολιτικές σε καμιά περίπτωση δε μπορεί να θεωρηθούν σύμφωνες με τη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής με αναφορά στον αυτοσκοπό «*Πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα, τόσο στο πρόσωπο σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό και ποτέ μόνον ως μέσον*»¹⁹. Όποιος παραβιάζει τα δικαιώματα των άλλων χρησιμοποιεί τους άλλους μόνον ως μέσον, χωρίς να σκέπτεται ότι αυτοί ως έλλογα όντα πρέπει πάντα να θεωρούνται και ως σκοποί, δηλαδή ως όντα που μπορούν να αποτελούν

¹⁸Ηλιάδης, Χ. Φτωχοί και κνηγνημένοι στην Ελλάδα της κρίσης: Η Σάρα και το μαγκάλι *H Αυγή*, 8/12/2013. Διαθέσιμο στο: <https://enthemata.wordpress.com/2013/12/08/xriliad/> (πρόσβαση 12/12/2014).

¹⁹Καντ, Ι. (1788) *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, ελλην. μτφ. Γιάννη Τζαβάρα, Αθήνα: Δωδώνη, 1984, σ. 15.

ταυτόχρονα το σκοπό της πράξης²⁰. «Ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας απαγορεύει από το κράτος τη μεταχείριση οποιουδήποτε ατόμου ως μέσου για άλλο σκοπό, έστω και αν πρόκειται για τη διάσωση της ζωής πολύ περισσότερων ατόμων»²¹.

Μπορεί όμως να θεωρηθούν σύμφωνες με τη διατύπωση για τον καθολικό νόμο; «Πράττε μόνον σύμφωνα με ένα τέτοιο γνώμονα, μέσω του οποίου μπορείς συνάμα να θέλεις, αυτός ο γνώμονας να γίνει καθολικός νόμος». Οπωσδήποτε είναι δυνατόν να φανταστεί κάποιος ότι θα υπάρχουν κοινωνίες και η ανθρωπότητα συνολικά ίσως, που θα εφαρμόσουν πολιτικές οικονομικών περικοπών, θα περιορίσουν την πρόσβαση στην υγεία, θα πλήξουν με τα λαμβανόμενα μέτρα την υγεία και τη ζωή των πολιτών τους. Εξάλλου, όλοι γνωρίζουμε ότι, η φτώχεια και η έλλειψη πόρων στις περισσότερες χώρες του πλανήτη, εξαιρουμένων των ευρωπαϊκών και κάποιων άλλων ανεπτυγμένων χωρών, αυτές τις πολιτικές και τις συνέπειες τους επιβάλλουν. Με αυτή την έννοια οι πολιτικές αυτές έχουν καθολική ισχύ. Συχνά μάλιστα έχουν και τη δημοκρατική νομιμοποίηση, καθώς επικυρώνονται σύμφωνα με όλες ή σχεδόν όλες τις τυπικές διαδικασίες από τα κοινοβούλια. Δεν έχουν όμως την ηθική νομιμοποίηση. Και η δημοκρατική νομιμοποίηση δεν επαρκεί για την ηθική δικαιολόγηση των αρχών. Όπως αναφέρει η Onora O' Neill «Η δημοκρατική νομιμοποίηση είναι ηθικά αναξιόπιστο κριτήριο. Ενδέχεται να μην οδηγήσει σε επιλογές που είναι ηθικά αναγκαίες ή σημαντικές για τις μειονότητες ή προστατευτικές του περιβάλλοντος, της δημόσιας υγείας ή της δημόσιας ασφάλειας. Και μπορεί να οδηγήσει σε πράξεις που είναι απαράδεκτες από πολλές απόψεις»²².

Παρότι λοιπόν οι πολιτικές αυτές εφαρμόζονται σχεδόν καθολικά, κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι πράττοντας με αυτό το γνώμονα μπορεί και συνάμα να θέλει ο γνώμονας αυτός να γίνει καθολικός νόμος. Κανείς δε μπορεί να υποστηρίξει πως αυτός ο γνώμονας θα είναι θετικός για την ανθρωπότητα. Κανένα έλλογο ον στον πλανήτη δεν οραματίζεται αυτό το υπόδειγμα. Είναι αδύνατο να θέλουμε ένα τέτοιο αξίωμα να ισχύσει καθολικά ως φυσικός νόμος. «Μια θέληση που θα αποφάσιζε κάτι τέτοιο θα ερχόταν σε αντίφαση με τον εαυτό της, ενώ εγώ με ένα τέτοιο φυσικό νόμο

²⁰Καντ, Ι. (1788) *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, ελλην. μτφ. Γιάννη Τζαβάρα, Αθήνα: Δωδώνη, 1984, σ. 82.

²¹Χάμπερμας, Γ. (2011) *Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης*, ελλην. μτφ Σώτη Τριανταφύλλου, 2^η έκδοση Αθήνα: Πατάκη, 2012, σ. 19.

²²Ο' Neil, O. (2002) *Αυτονομία και Εμπιστοσύνη στη Βιοηθική*, ελλην. μτφ. Θεοδωρή Δρίτσα, Αθήνα: Αρσενίδης, 2011, σ. 212.

βγαλμένο από τη θέληση μου, θα είχα στερήσει τον εαυτό μου από κάθε ελπίδα βοήθειας»²³. Σύμφωνα με τον Καντ η ανθρωπότητα μπορεί να διατηρηθεί ακόμα κι αν κανείς δεν δούλευε για την ευτυχία των άλλων αρκεί να μη στόχευαν στην καταστροφή της. Αυτό όμως είναι μια αρνητική ιδέα για την ανθρωπότητα ως αυτοσκοπό, αφού δεν προωθεί τους σκοπούς κάθε ανθρώπου στο βαθμό του δυνατού²⁴.

1.2 Το ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα

Στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης πλήττονται τα ανθρώπινα δικαιώματα μέσω της αποδυνάμωσης του κοινωνικού κράτους. Το ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος θεμελιώθηκε στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα και εδραιώθηκε μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην πραγματικότητα η ανθρωπότητα γύρισε σελίδα από το τέλος του 19^{ου} αιώνα, με αποτέλεσμα ο 20^{ος} αιώνας να είναι ο αιώνας της αναδιανομής και της εγκαθίδρυσης των κρατών πρόνοιας, που επέφεραν εντυπωσιακή μείωση των ανισοτήτων. Στην ανατροπή αυτή συντέλεσαν η προοδευτική φορολογία του εισοδήματος, η εγκαθίδρυση μηχανισμών ασφάλισης που προστάτευαν τα άτομα από τους κινδύνους της ύπαρξης και η θεμελίωση διαδικασιών συλλογικής αντιπροσώπευσης και ρύθμισης της εργασίας που οδήγησαν σε βελτίωση των συνθηκών της μισθωτής εργασίας. Την ίδια περίοδο γενικεύθηκε στην Ευρώπη η καθολική ψηφοφορία²⁵.

Στις χώρες Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία και ΗΠΑ η εισαγωγή της προοδευτικής φορολόγησης των εισοδημάτων στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, συνδέθηκε για πρώτη φορά με την ιδέα της αναδιανομής του πλούτου ανάμεσα στις κοινωνικές κατηγορίες. Τη θέση της φορολογίας-ανταλλαγής που κυριαρχούσε το 19^ο αιώνα πήρε μια νέα προσέγγιση που ανήγαγε σε καθοδηγητική αρχή την αναδιανομή. Ο προϋπολογισμός άρχισε να θεωρείται όχι απλά μέσο χρηματοδότησης των δημοσίων δαπανών, αλλά εργαλείο μείωσης των ανισοτήτων στην κατανομή του πλούτου²⁶.

Η μεταρρυθμίσεις στην αντιμετώπιση του κοινωνικού ζητήματος, που αφορούσαν στη θέσπιση μέτρων για την κοινωνική ασφάλιση, αποτέλεσαν μια εξίσου μεγάλη ανατροπή. Η διαμόρφωση του κοινωνικού κράτους θα σηματοδοτήσει ένα

²³Καντ, Ι. (1788) *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, ελλην. μτφ. Γιάννη Τζαβάρα, Αθήνα: Δωδώνη, 1984, σ. 74.

²⁴Όπως ανωτέρω, σ. 83.

²⁵ Rosanvallon, P. (2011) *Η κοινωνία των ίσων*, ελλην. μτφ Αλέξανδρος Κιούπκιολης, Αθήνα: Πόλις, 2014, σ. 185.

²⁶Όπως ανωτέρω, σ. 189-190.

μεταρρυθμιστικό πυρετό στην ευρωπαϊκή ήπειρο και στον εκβιομηχανισμένο κόσμο. Λαμβάνονται νομοθετικά μέτρα για τα εργατικά ατυχήματα, καθιερώνονται οι πρώτες μορφές ασφάλισης της υγείας, ιδρύονται τα συνταξιοδοτικά ταμεία. Στην Αγγλία το 1908 κάνουν ένα παραπάνω βήμα, θεωρώντας ότι η φορολογία οφείλει να χρηματοδοτεί μια ελάχιστη σύνταξη για όσους δεν έχουν επαρκείς πόρους. Μια ολόκληρη σειρά πράξεων αρωγής που ήταν αντικείμενο φιλανθρωπικών ενώσεων μεταφέρθηκαν στο κράτος και κατέστησαν δικαιώματα. Ο κοινωνικός προϋπολογισμός του κράτους αυξήθηκε. Το κράτος πλέον νοούνταν ως μια αρχή διαμόρφωσης της κοινωνικής αλληλεγγύης και διόρθωσης των ανισοτήτων, που παρενέβαινε σε όλο και περισσότερους τομείς της κοινωνικής ζωής. Τα συνδικάτα αναγνωρίστηκαν παντού ως νόμιμοι και αναγκαίοι παράγοντες της κοινωνικής ζωής. Εφαρμόστηκαν νέες πρωτόγνωρες μορφές κοινωνικής ρύθμισης. Οι σχέσεις συνδικάτων-εργασίας ρυθμίστηκαν νομικά και αναγνωρίστηκε το συλλογικό σώμα των εργατών. Το σημαντικότερο από όλα ήταν η παγκόσμια εφαρμογή αυτών των μεταρρυθμίσεων. Συνεκτικό στοιχείο των αλλαγών που πραγματοποιήθηκαν ήταν οι ιδέες της ισότητας και της αλληλεγγύης που εφαρμόστηκαν παντού με τον ίδιο τρόπο, επιφέροντας μια ανατροπή²⁷.

Για την εφαρμογή αυτών των μεταρρυθμίσεων έπαιξε σημαντικό ρόλο ο πόλεμος του 1914-1918, που σηματοδότησε μια κρίσιμη καμπή στη δημοκρατική νεωτερικότητα, δίνοντας νόημα στην ιδέα μιας κοινωνίας των ομοίων. Στα χαρακώματα του πολέμου ήσαν όλοι όμοιοι και ίσοι, στη μάχη δεν γλυτώνει κανείς. Η αδελφοσύνη που σφυρηλατήθηκε στη μάχη προετοίμασε το έδαφος για μεγαλύτερο βαθμό αλληλεγγύης στον κοινωνικό βίο. Τα δικαιώματα που αναγνωρίστηκαν στους απόμαχους λειτούργησαν νομιμοποιητικά για τον επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών δικαιωμάτων και τις μορφές αναδιανομής που συνεπάγονταν. Η νέα μορφή του έθνους με αλληλεγγύη αρχίζει να επιβάλλεται, νομιμοποιώντας την επιταγή της μεγαλύτερης ισότητας²⁸.

Στην εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων συνέβαλε και ο φόβος των επαναστάσεων, που οφείλονταν στην αγανάκτηση μιας τάξης περιθωριοποιημένων ατόμων, που δημιουργήθηκε από την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Ο φόβος αυτός, εμφανής ήδη στις δεκαετίες του 1830 και 1840, σηματοδότησε την ανάγκη για

²⁷Rosanvallon, P. (2011) *Η κοινωνία των ίσων*, ελλην. μτφ Αλέξανδρος Κιούπκιολης, Αθήνα: Πόλις, 2014, σ. 192-193.

²⁸Όπως ανωτέρω σ. 206.

αλλαγή και μεταρρυθμίσεις μετά την επανάσταση του 1848 στη Γαλλία. Ο φόβος επανήλθε μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. Όλοι οι πολιτικοί και κοινωνικοί παράγοντες συνέβαλλαν στην ώθηση των κυβερνήσεων να επεκτείνουν και να επιταχύνουν την πορεία των μεταρρυθμίσεων, που ξεκίνησαν από το 19^ο αιώνα²⁹.

Οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν όμως δεν ήταν αποτέλεσμα μόνον των κοινωνικοπολιτικών συνθηκών. Ήταν ταυτόχρονα αποτέλεσμα μιας πνευματικής και ηθικής επανάστασης που επέτρεψε τη σύλληψη τους. Ήταν αποτέλεσμα αντιλήψεων αποατομικοποίησης του κόσμου, ρήξης προηγούμενων αντιλήψεων για την οικονομία και την κοινωνία, επανεκτίμησης των αντιλήψεων για την ατομική ευθύνη ή το ταλέντο στην κοινωνική ζωή. Αποτέλεσμα μιας νέας αντίληψης για τη φύση των κοινωνιών, που οδήγησε στην επαναξιολόγηση των ιδεών της ισότητας και της αλληλεγγύης. Σε αυτό το νέο πλαίσιο θα επαναπροσδιοριστούν πλήρως οι έννοιες του καθήκοντος, της αξίας, της ευθύνης, της αυτονομίας και της αλληλεγγύης. Ταυτόχρονα θα επικρατήσει μια νέα αντίληψη για το κράτος. Οι δημόσιες δαπάνες και η φορολογία αποτελούν πλέον δείκτη δημοκρατίας, η εξάλειψη των ανισοτήτων δείκτη πολιτισμένης κοινωνίας και η φτώχεια απόρροια ενός ένοχου κοινωνικού συστήματος³⁰.

Σημείο κορύφωσης στη διαδικασία καθιέρωσης της ισότητας-αναδιανομής ήταν το 1945. Η νίκη ενάντια στο ναζισμό απαξίωσε οριστικά τη διαστρέβλωση της ισότητας ως αποκλείουσας ομοιογένειας και ενίσχυσε το σχέδιο μιας συμπεριληπτικής ισότητας-αναδιανομής, ως κεντρικό στοιχείο του δημοκρατικού πνεύματος. Η κοινή προσπάθεια και οι θυσίες στον πόλεμο ενίσχυσαν και πάλι το αίσθημα αλληλεγγύης. Από το 1942 ο William Beveridge έδινε τον τόνο. Διατυπώνοντας το περίγραμμα της Νέας Μεγάλης Βρετανίας μετά τον πόλεμο, θεωρούσε την προστασία από τους κοινωνικούς κινδύνους και την αναδιανομή των εισοδημάτων ως τις δυο συμπληρωματικές πτυχές της δράσης που έπρεπε να αναληφθεί. Ταυτόχρονα ανήγαγε τη μείωση των ανισοτήτων σε κεντρικό άξονα της οικονομικής πολιτικής που επιθυμούσε. Παρόμοιο κλίμα επικρατούσε και στη Γαλλία, όπου στην εισήγηση ενός συστήματος κοινωνικής ασφάλισης αναφερόταν ότι, το πνεύμα της αδελφοσύνης της αντίστασης έπρεπε να μεταφραστεί σε μια αναδιανομή εισοδήματος, που θα αφαιρούσε από το εισόδημα των προνομιούχων

²⁹Rosanvallon, P. (2011) *Η κοινωνία των ίσων*, ελλην. μτφ Αλέξανδρος Κιούπκιολης, Αθήνα: Πόλις, 2014, σ. 194.

³⁰Όπως ανωτέρω, σ. 210-218.

ατόμων τα αναγκαία ποσά για να συμπληρώνονται οι πόροι εκείνων που βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση. Οι θεσμοί που εγκαθιδρύονται από το 1950 έως το 1970 αποτελούν εξέλιξη και τελειοποίηση του πνεύματος του 1945. Με τις μεταρρυθμίσεις αυτές το βιοτικό επίπεδο των μαζών δεν εξαρτάται μόνον από την αμοιβή της εργασίας τους, αλλά συνδέεται με το κοινωνικό εισόδημα που λαμβάνουν ως πολίτες μέσω των μηχανισμών του κράτους πρόνοιας. Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το κράτος πρόνοιας στην Ευρώπη είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή μείωση των ανισοτήτων. Οι αλλαγές αυτές προφανώς συνδέονται με τους έντονους ρυθμούς ανάπτυξης που επικράτησαν την περίοδο αυτή στην ευρωπαϊκή ήπειρο³¹.

Τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα σημειώθηκε μια ιστορική ρήξη με τη μακροχρόνια τάση μείωσης των ανισοτήτων, με μια παράλληλη διάχυτη νομιμοποίηση τους. Ρήξη με πνευματικές, ηθικές και ανθρωπολογικές, πέραν από τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές, διαστάσεις. Κατάρρευση των προηγούμενων αντιλήψεων περί δικαίου και αδίκου, κλονισμός της ιδέας της δημοκρατίας, όπως νοηματοδοτήθηκε από τη νεωτερική επανάσταση, κρίση της ιδέας της ισότητας. Επικράτηση νέων απόψεων για τη φορολογία και την αναδιανομή εισοδήματος, που έχουν καταστήσει παντού εύθραυστα τα κράτη πρόνοιας. Η σελίδα γύρισε ξανά και γύρισε ένα αιώνα πίσω. Γύρισε πίσω από τη σελίδα μιας αντίληψης περί κοινωνικής δικαιοσύνης, που θεμελιώθηκε σε αναδιανεμητικούς μηχανισμούς και διαμορφώθηκε έτσι από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα³². Στην ανατροπή αυτή έπαιξαν σημαντικό ρόλο σοβαροί ιστορικοί παράγοντες, όπως η κατάρρευση των «σοσιαλιστικών κρατών» και η λήθη των μεγάλων δοκιμασιών του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, που είχαν δώσει σάρκα και οστά σε ένα ενισχυμένο αίσθημα αλληλεγγύης³³.

Οι ανατροπές αυτές συνοδεύτηκαν από μια εσωτερική διάβρωση των θεσμών της αλληλεγγύης. Οι αρχές της δικαιοσύνης και της αλληλεγγύης, που διέπνεαν το κράτος πρόνοιας, στηρίζονταν στην ιδέα ότι οι κίνδυνοι ήταν ίδιοι για όλους και ήταν απρόβλεπτοι εκ φύσεως. Τα φαινόμενα της μακροχρόνιας ανεργίας και της μαζικής ανασφάλειας, που εδραιώθηκαν από τη δεκαετία του '90 μετέτρεψαν τη φτώχεια σε πραγματική συνθήκη, καθορισμένη εν πολλοίς κοινωνικά. Η ανάπτυξη και η διάδοση των γνώσεων σχετικά με την κατάσταση της κοινωνίας και τις ατομικές συμπεριφορές προκάλεσαν άρση του «πέπλου της άγνοιας», υπό τη σκέπη του οποίου

³¹Rosanvallon, P. (2011) *Η κοινωνία των ίσων*, ελλην. μτφ Αλέξανδρος Κιούπκιολης, Αθήνα: Πόλις, 2014, σ. 221-224.

³²Όπως ανωτέρω, σ. 17-19.

³³Όπως ανωτέρω σ. 234.

λειτουργούσε το κράτος πρόνοιας. Η αρχή της ασφάλισης προϋπέθετε ότι τα άτομα ήταν ίσα έναντι των κινδύνων που μπορούσαν να επηρεάσουν την ύπαρξη τους. Η ισότητα αυτή ήταν μια βάση αλληλεγγύης. Με το χρόνο αυτό άλλαζε. Οι άνθρωποι μάθαιναν για το προσδόκιμο επιβίωσης τους, οι σχέσεις ανάμεσα στις ατομικές συμπεριφορές και στις κοινωνικές καταστάσεις γινόταν όλο και πιο προβλέψιμες. Η γνώση των διαφορών ανάμεσα στα άτομα και τις ομάδες άλλαξε ριζικά τα πράγματα. Οι άνθρωποι μπορεί να είναι αλληλέγγυοι απέναντι σε ένα πεπρωμένο που αγνοούν, αλλά είναι λιγότερο αλληλέγγυοι σε καταστάσεις που θεωρούν ότι συνδέονται με ατομικές επιλογές και συμπεριφορές³⁴.

Στο έργο του Θεωρία της Δικαιοσύνης ο John Rawls υποστηρίζει την αρχή της διαφοράς. «Οι ανισότητες δεν είναι αποδεκτές παρά μόνον όταν αποβαίνουν προς όφελος των λιγότερο προνομιούχων»³⁵. Η ιδιαίτερα απαιτητική αρχή της διαφοράς μπορεί να επιφέρει μια σημαντική αναδιανομή. Όμως η αρχή αυτή διατυπώνεται και αφορά στα άτομα που βρίσκονται στην πρωταρχική θέση, καλυμμένα από το πέπλο της άγνοιας. Όταν τα άτομα γνωρίζουν τις διαφορές στην αρχική τους κατάσταση ή τις πιθανότητες των μελλοντικών τους καταστάσεων η αρχή αυτή τίθεται υπό αμφισβήτηση. Ενώ, υπό το πέπλο της άγνοιας η ασφάλιση συνενώνει και κοινωνικοποιεί, όταν αυξάνονται οι διαθέσιμες πληροφορίες για τα άτομα αρχίζουν να διαλύονται οι δεσμοί αλληλεγγύης.

Η αλληλεγγύη είναι μια διόρθωση διαφορών. Η δικαιοσύνη αναφέρεται στον κανόνα του μοιράσματος, που το νομιμοποιεί. Στην ασφάλιση κάτω από το πέπλο της άγνοιας υπήρχε μια σύζευξη δικαιοσύνης και αλληλεγγύης: η κοινή συμμετοχή στους κινδύνους ήταν κανόνας ακριβοδικίας και διαδικασία αλληλεγγύης. Έτσι η δικαιοσύνη και η αναδιανομή ταυτίζονταν. Η ταύτιση αυτή έπαψε να ισχύει μετά τη διάρρηξη του πέπλου της άγνοιας. Ο John Rawls θεωρητικοποίησε τον τύπο του κοινωνικού κράτους πρόνοιας με τη «Θεωρία της Δικαιοσύνης» που βασιζόταν στον ορισμό μιας αρχής δικαίου διατυπωμένης υπό το πέπλο της άγνοιας, που άρχισε να φθίνει από το 1990 και μετά, οπότε εισήλθαμε σε μια μεταρωσιανή εποχή στοχασμού για τα κοινωνικά ζητήματα. Το κοινωνικό κράτος σταδιακά άρχισε να απονομιμοποιείται. Οι αντιλήψεις για τη φορολογία διαφοροποιήθηκαν, ενώ καλλιεργήθηκε η άνοδος μιας ιδεολογίας που αντιπαρέθετε την αποτελεσματικότητα

³⁴Rosanvallon, P. (2011) *Η κοινωνία των ίσων*, ελλην. μτφ Αλέξανδρος Κιούγκιολης, Αθήνα: Πόλις, 2014, σ. 235-236.

³⁵Ρωλς, Τ. (1971) *Θεωρία της δικαιοσύνης*, ελλην. μτφ Βασιλόγιαννης, Φ., Βουτσάκης, Β., Παιονίδης, Φ., Παπαγεωργίου, Κ., Στυλιανίδης, Ν., Τάκης, Α. Αθήνα: Πόλις, 2001, σ. 107.

της αγοράς στις δομικές δυσλειτουργίες του κράτους. Μετατοπίστηκε το αίσθημα του κοινωνικού χρέους και διαβρώθηκε η αντίληψη ότι αυτό πρέπει να εκπληρωθεί. Αμβλύθηκε το κοινωνικό αίσθημα της αλληλεγγύης από μια αποαντικειμενοποίηση της δυστυχίας. Η φτώχεια αποδίδεται στην οκνηρία, ενώ αρχίζουν να κυριαρχούν αντιλήψεις ότι το κράτος συντηρεί τους τεμπέληδες μέσω της κοινωνικής πολιτικής του. Παρά τις πιθανές στρεβλώσεις του παρελθόντος, όλα αυτά συνιστούν θεμελιώδεις πνευματικές και πολιτισμικές ανατροπές που προετοιμάζουν και καθιστούν επιτρεπτές και αποδεκτές τις αλλαγές που πρόκειται να έλθουν³⁶.

1.3 Η ανάδυση της Κοινωνίας των Πολιτών στις συνθήκες της κρίσης και του περιορισμού των δικαιωμάτων

Στις συνθήκες περιορισμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, του κοινωνικού κράτους πρόνοιας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, φαίνεται, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, να αναδύεται η Κοινωνία των Πολιτών στη χώρα μας. Ο ορισμός της Κοινωνίας των Πολιτών είναι αντικείμενο συζήτησης. Μιλώντας μεταφορικά θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η Κοινωνία των Πολιτών εκτείνεται σε ένα ευρύ δημόσιο χώρο από το κατώφλι του σπιτιού κάθε νοικοκυριού, μέχρι τις εισόδους των κυβερνητικών κτηρίων. Σύμφωνα με ένα πιο περιεκτικό ορισμό «οι κοινωνικές οργανώσεις και οι κοινωνικές ενέργειες ή δράσεις περιλαμβάνονται στην Κοινωνία των Πολιτών εφόσον έχουν κάποια συλλογικότητα, εκδηλώνονται σε δημόσιο χώρο, είναι εθελοντικές και όχι υποχρεωτικές ή καταναγκαστικές, επικαλούνται τουλάχιστον το δημόσιο συμφέρον, αποσκοπούν στο να επιτύχουν κάποια δημόσια ωφέλεια και δεν επιδιώκουν, τουλάχιστον ευθέως, το ιδιωτικό (εμπορικό ή επιχειρηματικό) κέρδος»³⁷. Πολλές αλληλέγγυες δράσεις που αναπτύσσονται στη χώρα μας, στο πλαίσιο της κρίσης, για να βοηθήσουν τους ανθρώπους να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της και ειδικότερα πολλές δράσεις που αναπτύσσονται στο χώρο της υγείας, αποτελούν δράσεις της Κοινωνίας των Πολιτών. Σε αυτές εντάσσονται οι δράσεις των Κοινωνικών Ιατρείων και Φαρμακείων Αλληλεγγύης (ΚΙΦΑ).

Οι σχέσεις που δημιουργούνται ανάμεσα στο κράτος και στις οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών εγείρουν, όπως είναι φυσικό, δεοντολογικά ερωτήματα.

³⁶Rosanvallon, P. (2011) *Η κοινωνία των ίσων*, ελλην. μτφ Αλέξανδρος Κιούγκιολης, Αθήνα: Πόλις, 2014, σ. 236-242.

³⁷Σωτηρόπουλος, Δ.Α. Τρέχουσες αντιλήψεις και ερωτήματα για την Κοινωνία Πολιτών, 2004. Στο: Σωτηρόπουλος, Δ.Α. *Η άγνωστη Κοινωνία Πολιτών*. Αθήνα: Ποταμός, 2004, σ.20-23.

Πρώτο ερώτημα που τίθεται είναι ποιά πρέπει να είναι η στάση του κράτους απέναντι στις οργανώσεις και τις δράσεις της Κοινωνίας των Πολιτών. Θεωρείται ότι, οι δράσεις που αναπτύσσονται από την κοινωνία των πολιτών, πρέπει να είναι ευπρόσδεκτες από την πολιτεία στο βαθμό που αποτελούν έκφραση της ελευθερίας αυτόνομων πολιτών, χωρίς όμως η πολιτεία να παροτρύνει τη συμμετοχή των πολιτών σε αυτές. Η πολιτεία δηλαδή οφείλει να εγγυάται και όχι να προάγει τις δράσεις της Κοινωνίας των Πολιτών. Οφείλει να απέχει από κάθε δραστηριότητα που θα ήταν δυνατόν να προσβάλλει ή να θέσει σε κίνδυνο την ελευθερία του ατόμου να αναπτύσσει τις δράσεις αυτές. Να άρει προσκόμματα που δυσχεραίνουν ή καθιστούν αδύνατη την ανάπτυξη των δράσεων. Να εξασφαλίσει τη συνδρομή των προϋποθέσεων που είναι αναγκαίες ώστε οι πολίτες, αν το επιθυμούν, να αναπτύσσουν τέτοιες δραστηριότητες. Όμως, οι πολίτες δεν πρέπει να υφίστανται εξαναγκασμό στην επιλογή του τρόπου ζωής τους, εγωιστικού ή αλτρουιστικού, αλλά να αφήνονται να προσεγγίζουν και να επιλέγουν μόνοι τους, μέσα από προσωπική αναζήτηση, δοκιμές και βάσανο το αγαθό. Να τους δίνεται η δυνατότητα να σταθμίζουν, να αξιολογούν και να κρίνουν τον τρόπο ζωής τους, θεμελιώνοντας τον «εκ των ένδον»³⁸. Ο Καντ δυσπιστούσε για το νομοθέτη που θα αποσκοπούσε στην εκλέπτυνση της αρετής των πολιτών με τη χρήση εξαναγκασμού. Εισχωρώντας με τις πρακτικές αυτές στον ενδότερο κόσμο των ανθρώπων, κάτι τέτοιο θα επιτύγχανε το ακριβώς αντίθετο ενός έλλογου πολιτεύματος. Η ηθική βελτίωση καθενός δεν είναι προϋπόθεση για την επίτευξη μιας δίκαιης κοινωνίας³⁹.

Το δεύτερο ερώτημα που προκύπτει είναι πώς πρέπει να αξιοποιεί η πολιτεία τις δράσεις της Κοινωνίας των Πολιτών. Για την απάντηση του ερωτήματος υπάρχουν δυο μοντέλα, το μοντέλο της διαβούλευσης και το μοντέλο της συμμετοχής. Σύμφωνα με το πρώτο οι πολίτες διαβουλεύονται, συμμετέχουν ως διακριτοί πόλοι στη συζήτηση για το περιεχόμενο και τις διαδικασίες που διέπουν τις σχέσεις κράτους-πολιτών για τα διάφορα θέματα της πολιτικής. Σύμφωνα με το δεύτερο οι πολίτες συμμετέχουν και στη λήψη των αποφάσεων. Το μοντέλο της συμμετοχής δέχεται κριτική, καθώς θεωρείται ότι τελικά, κάποιιοι μόνον φορείς θα καταφέρουν να επηρεάσουν τις αποφάσεις, και δεν είναι καθόλου βέβαιο, ακόμα και αν έχουν ανιδιοτελείς προθέσεις, ότι εκφράζουν το δημόσιο συμφέρον καλύτερα από

³⁸Βουτσάκης, Β. Εθελοντές και κράτος: Οι σειρήνες της σύμφυσης. 2004. Στο: Σωτηρόπουλος, Δ.Α., *Η άγνωστη Κοινωνία Πολιτών*. Αθήνα: Ποταμός, 2004, σ.35-63.

³⁹Μήτας, Σ. *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σ. 49.

τη δημόσια διοίκηση. Επίσης με τη συμμετοχή καταργείται η απόσταση των πολιτών από το κράτος, που είναι αναγκαία για την κριτική των κρατικών αποφάσεων. Αδρανοποιείται η δυνατότητα των πολιτών να ασκούν κριτική με άλλα μέσα, αν ταυτιστούν με τη διοίκηση μέσω των συμμετοχικών διαδικασιών. Η άμβλυση της κριτικής ετοιμότητας και ικανότητας των πολιτών έχει επιπτώσεις στη δυνατότητα διαμόρφωσης γνώμης και κρίσης, το κατεξοχήν πεδίο της διαβούλευσης. Η άμβλυση της κριτικής ικανότητας των πολιτών μέσω της συμμετοχής τείνει να ακυρώσει ή τουλάχιστο να αποδυναμώσει την ίδια τη διαδικασία της διαβούλευσης⁴⁰.

Ένα τρίτο ερώτημα που τίθεται είναι αν και σε πιο βαθμό, δράσεις του κράτους και ιδιαίτερα δράσεις υποστηρικτικές των κοινωνικών δικαιωμάτων, μπορεί και πρέπει, σε συνθήκες περιορισμού των πόρων, όπως στην παρούσα περίοδο, να μεταφέρονται στους φορείς της Κοινωνίας των Πολιτών. Και εδώ συγκρούονται δυο αντίληψεις. Η πρώτη αντίληψη πρεσβεύει την πλήρη ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής προστασίας, αμφισβητεί τη δημόσια αποκλειστικότητα στην παροχή υπηρεσιών και αξιώνει την επέκταση της αρχής της επικουρικότητας του κράτους στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών. Αντίθετα, σύμφωνα με τη δεύτερη αντίληψη, κάτι που αποτελεί όρο αναπαραγωγής του κοινωνικού βίου, δεν μπορεί παρά να είναι πεδίο δημόσιας ρύθμισης. Η αντίληψη αυτή πρεσβεύει ότι, η μεταφορά των κοινωνικών λειτουργιών στους φορείς της Κοινωνίας των Πολιτών, συντελεί αναπόφευκτα στον αφορισμό του δεσμευτικού τους χαρακτήρα, ως λειτουργιών κομβικών για την κοινωνική αναπαραγωγή και υποστηρίζει εμπράκτως την ατέλεια και τον ασθενικό χαρακτήρα των κοινωνικών δικαιωμάτων⁴¹.

1.4 Η θεμελίωση του ηθικού καθήκοντος της Αλληλεγγύης

Από το τρίπτυχο της Γαλλικής Επανάστασης «Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφοσύνη», η έννοια της αδελφοσύνης δεν απέκτησε ποτέ ισότιμη αίγλη και κανονιστική ισχύ με τις άλλες δυο. Αυτό ίσως οφείλεται στο ίδιο το περιεχόμενο της, καθώς δεν είναι δυνατόν να εξαναγκαστεί η αδελφική θερμότητα και ο αλληλέγγυος βίος. Θεωρείται ωστόσο ότι, αν και η παραμελημένη πτυχή του τριπτύχου, το κανονιστικό

⁴⁰Βουτσάκης, Β. Εθελοντές και κράτος: Οι σειρήνες της σύμφυσης. 2004. Στο: Σωτηρόπουλος, Δ.Α., *Η άγνωστη Κοινωνία Πολιτών*. Αθήνα: Ποταμός, 2004, σ. 65-99.

⁴¹Μήτας, Σ. *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σ. 177.

της περιεχόμενο είναι αναγκαία προϋπόθεση για να τίθενται σε ομαλή κανονιστική τροχιά οι διπλανές της αξίες⁴².

Η αλληλεγγύη, νόμιμη συνέχεια της αδελφότητας, θεωρείται ότι ανήκει περισσότερο στην περιοχή των ηθών ή του ηθικού βίου και λιγότερο στην αφηρημένη ηθική θεωρία⁴³. Καταχωρίζεται καταρχήν στην τάξη της προσωπικής ηθικής και των συναισθημάτων, αν και παραπέμπει στη δεσμευτική συμβολή καθενός για την αντιμετώπιση των κοινών δεινών. Παραπέμπει στην ανάμεσα σε αδελφούς μοιρασιά του συνόλου των περιστάσεων και των κινδύνων της συλλογικής ύπαρξης⁴⁴. Η έννοια της, συχνά ξεχασμένη στο παρελθόν, έχει έρθει στο προσκήνιο στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στη χώρα μας και αποτελεί συνεκτικό στοιχείο των δράσεων που αναπτύσσονται για να αντιμετωπιστούν οι συνέπειες της.

Η αλληλεγγύη αποτελεί μια μορφή κινητοποίησης που οδηγεί σε μια σειρά ενεργειών που αποσκοπούν στην υποστήριξη ενός ή περισσότερων ανθρώπων με τους οποίους ο δρών ή οι δρώντες μοιράζονται κοινές αξίες. Αυτή η κοινότητα αξιών και η προσβολή ή η διακινδύνευση που υφίστανται αποτελεί τον κύριο λόγο εκδήλωσης αυτής της κινητοποίησης. Οι αξίες αυτές πρέπει να είναι σαφείς, συγκεκριμένες και «μεστές» σύμφωνα με ένα όρο της αναλυτικής πολιτικής φιλοσοφίας. Στην κατηγορία αυτών των αξιών ανήκουν σαφώς προσδιορισμένες πολιτικές αξίες, όπως είναι τα δικαιώματα, με την έννοια των δικαιωμάτων μιας ομάδας⁴⁵.

Η επίδειξη αλληλεγγύης μπορεί να δικαιολογηθεί θεωρητικά από την πολιτική-συνταγματική ιδιότητα του πολίτη. Σύμφωνα με την ιδιότητα αυτή ο πολίτης είναι πλήρες και ισότιμο μέλος μιας κυρίαρχης και αυτοδιοικούμενης πολιτικής κοινότητας, που σημαίνει ότι του αναλογεί ένα μερίδιο των ωφελημάτων και των βαρών που κατανέμει στα μέλη της η συγκεκριμένη συλλογικότητα. Όταν κάποιοι πολίτες χρειάζονται στήριξη για να λειτουργήσουν ισότιμα ως μέλη της κοινότητας, όσοι μπορούν τους ενισχύουν να τα καταφέρουν, χωρίς να τους τιμωρούν

⁴²Μήτας, Σ. *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σ. 9.

⁴³Habermas, J. *Democracy, Solidarity and the European Crisis*. 2013. Διαθέσιμο στο: <https://www.google.gr/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=democracy%20solidarity%20and%20the%20european%20crisis%20by%20j%20C3%BCrgen%20habermas> (πρόσβαση 23/1/2016).

⁴⁴Μήτας, Σ. *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σ. 10.

⁴⁵Παιονίδης, Φ. Η αμφίβολη προοπτική της ενδοευρωπαϊκής αλληλεγγύης. *The Athens Review of books*. 6(61), 2015, σ. 44-46.

ή να τους θεωρούν πολίτες δεύτερης κατηγορίας. Το κίνητρο τους είναι η αφοσίωση στις πολιτικές αξίες της κοινότητας και στην πολιτική ισότητα των μελών της⁴⁶.

Το ερώτημα που τίθεται για την αλληλεγγύη είναι αν μπορεί να θεωρηθεί καθήκον. Αν η αρχή της αλληλεγγύης αξιοδοτηθεί ως όρος ύπαρξης της κοινωνίας, τότε αξιώνεται και η κανονιστική ανόρθωση της. Αν λογίζεται ως ζήτημα ηθικής συγκρότησης ενός εκάστου και όχι εύτακτης οργάνωσης της πολιτείας τότε το πρακτικό καθήκον παρεμποδίζεται ή παραμελείται. Αν θεμελιωθεί πως το καθήκον της αλληλεγγύης προς τους άλλους δεν επιφέρει θραύση της ελευθερίας, αλλά συνιστά όρο δυνατότητας για τη διασφάλιση της, τότε ανασυγκροτείται ως δικαϊκά εξαναγκαστό⁴⁷.

Θεωρείται ότι είναι δυνατόν να θεμελιωθεί ένα καθήκον αλληλέγγυας συμπεριφοράς, ως προέκταση της πρακτικής φιλοσοφίας του διαφωτισμού. Το καθήκον αυτό μπορεί να θεμελιωθεί επειδή ο άνθρωπος μπορεί να δρα πέρα από τη φυσική αιτιότητα, βάσει κανόνων που θέτει ο ίδιος στον εαυτό του και επειδή μπορεί να αποκρίνεται στο ερώτημα τι οφείλει να είναι και να πράττει ως ηθική προσωπικότητα και ως δεκτικός άσκησης στην ηθικότητα και στην αυτονομία, στη βάση αυτών των κανόνων⁴⁸. Ακόμη, επειδή μπορεί να λαμβάνει αναστοχαστική απόσταση έναντι των φυσικών του κλίσεων και η βούληση του να αποτελεί νόμο για τον ίδιο της τον εαυτό, με όρους καθολικευσιμότητας, επειδή δηλαδή είναι αυτόνομος και η αυτονομία είναι το μοναδικό εγγενές δικαίωμα που φέρει κάθε άνθρωπος νοούμενος ως ηθικό και όχι απλά ως φυσικό ον⁴⁹, μπορούμε να δεχτούμε ότι υπάρχει ένα έλλογο, αυτόνομα σχηματισμένο χρέος να λαμβάνει κάποιος την ανάγκη του άλλου ως έρεισμα για τις πράξεις του. Το χρέος αυτό ενεργοποιείται με την κατανόηση του άλλου ως ενδεούς, αλλά ταυτόχρονα ηθικού και αξιοσέβαστου όντος. Η έννοια του χρέους τίθεται επειδή ο σεβασμός στα αιτήματα του πρακτικού Λόγου⁵⁰ δεν μπορεί να αφήνεται στις μεταβολές της εμπειρίας ή των συναισθημάτων. Ακρογωνιαίος λίθος του πρακτικού Λόγου είναι η πράξη σύμφωνα με γνώμονες που

⁴⁶Παιονίδης, Φ. Η αμφίβολη προοπτική της ενδοευρωπαϊκής αλληλεγγύης. *The Athens Review of books*. 6(61), 2015, σ. 44-46.

⁴⁷Μήτσας, Σ. *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σ. 11-13.

⁴⁸Όπως ανωτέρω, σ. 23.

⁴⁹Καντ, Ι. (1788) *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, ελλην. μτφ. Γιάννη Τζαβάρια, Αθήνα: Δωδώνη, 1984, σ. 86,90,97.

⁵⁰*Πρακτικός Λόγος η ικανότητα του ανθρώπου που επιτρέπει την εκφορά και τη θεμελίωση ρυθμιστικών προτάσεων γύρω από αυτό που πρέπει να γίνεται η να υπάρχει να εκφέρει σ. 12 Αναζητά όρους ισχύος ενός καθήκοντος που να διέπει το πρακτέο στον παρόντα χώρο και χρόνο Η αλληλεγγύη ανήκει στη δικαιοδοσία πρακτικού λόγου*

έχουν καθολική ισχύ και πάντα αντιμετωπίζοντας τους άλλους ανθρώπους με όρους αυταξίας⁵¹.

Με αυτή την έννοια η αλληλεγγύη μπορεί να ανασυγκροτηθεί ως θετική διάσταση της κατηγορικής προσταγής: «Πράττε έτσι ώστε να αντιμετωπίζονται οι δυσκολίες των άλλων, με αποτέλεσμα να καθίστανται όλοι και από κοινού φορείς ανθρώπινης αυταξίας». Επειδή η ανθρώπινη αυταξία είναι καθολική, η αποκοπή ενός ανθρώπου από την αξιοπρέπεια του αποτελεί πλήγμα στο ηθικά νοούμενο πρόσωπο της ανθρωπότητας συνολικά. Ομοίως, η διατύπωση της κατηγορικής προσταγής ως προς τον αυτοσκοπό μπορεί να αναδιατυπωθεί «Να μη συμπεριφέρεσαι ως ατομικό Εγώ με την εμπειρική έννοια, αλλά ως ηθικό Εγώ της ανθρωπότητας». Με την αλληλοβοήθεια ως καθήκον σεβόμαστε έμπρακτα την αξιοπρέπεια ολόκληρης της ανθρωπότητας στο πρόσωπο του άλλου. Η αντίθετη συμπεριφορά, δηλαδή η αδιαφορία για τη δυστυχία των άλλων δεν μπορεί να αξιώνει καθολικευσιμότητα και επομένως ηθικό κύρος. Και παρόλο που, η εγωιστική αρχή ως υποκειμενικό ελατήριο των ανθρώπινων πράξεων, παρατηρείται συχνά στην τρέχουσα κοινωνική εμπειρία, δεν μπορεί να υψώνεται σε αρχή αναγκαία και καθολική, άρα ηθική⁵².

Με την έννοια αυτή η ευδαιμονία των άλλων μπορεί να αναπαρασταθεί ως ηθικό καθήκον για τα κοινωνικά υποκείμενα και η αλληλεγγύη επιτάσσεται από καθαρό καθήκον, με την καντιανή σημασία του όρου, απαλλαγμένη από συναισθήματα και παρορμήσεις κάθε τύπου⁵³. Τυχόν επίδειξη αλληλεγγύας συμπεριφοράς, οφειλόμενη σε παρορμητισμό θα ήταν ίσως πράξη σύμφωνη με το καθήκον, αλλά όχι πράξη ηθική, πράξη που τελείται από καθήκον. Η καθολικότητα του ηθικού νόμου συνεπάγεται ότι η αλληλεγγύα πράξη δεν είναι δυνατόν να συνιστά θέμα ατομικής ευχέρειας ενός εκάστου ή ζήτημα ατομικής επιλογής. Η αλληλεγγύη δεν αξιώνεται από αίσθημα προσωπικής εγγύτητας, αλλά επιτάσσεται από ηθικό καθήκον. Καθαρό καθήκον απροϋπόθετο και επιτακτικό, όπως το έλλογο ον που αναφέρεται. Σύμφωνα με τον ηθικό νόμο και όχι χάριν αυτού⁵⁴. Ο κανόνας της αλληλεγγύης σε αυτές τις συνθήκες μπορεί να καρποφορήσει ως ηθικοπρακτική ιδέα, περνώντας με επιτυχία την αρχή της καθολικευσιμότητας, καθώς υποδεικνύει ότι,

⁵¹Μήτας, Σ. *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σ.30.

⁵²Όπως ανωτέρω, σ.30-31.

⁵³Καντ, Ι. (1788) *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, ελλην. μτφ. Γιάννη Τζαβάρια, Αθήνα: Δωδώνη, 1984, σ. 40.

⁵⁴Μήτας, Σ. *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σ.31-33.

καθένας οφείλει να αντιλαμβάνεται τον άλλο έμπρακτα ως αυτοσκοπό, φορέα δικαιωματικά ίσης αυτονομίας και αξιοπρέπειας. Η αλληλεγγύη ως μέριμνα για τον άλλο εκφέρεται ως πλήρης κανόνας και ανακαλεί ένα τέλειο καθήκον σε μια πολιτεία δικαίου, που αφορά κάθε έλλογο και αυτόνομο ον⁵⁵.

Παρόλο που δεν μπορεί να είναι κίνητρο της αλληλεγγύης η αναγνώριση ή η προσδοκία ανταπόδοσης για το καλό που διαπράττεται, όσοι δεσμεύονται στην αλληλεγγύη θεωρούν ότι η δέσμευση αφορά και εκείνους προς τους οποίους την επιδεικνύουν. Αναμένουν δηλαδή ότι εκείνοι προς τους οποίους συμπαρίστανται θα επιδείξουν ανάλογη συμπεριφορά αν παραστεί ανάγκη. Ωστόσο η προσδοκία αυτή δεν αποτελεί κίνητρο για επίδειξη αλληλεγγύης, που εκλαμβάνεται ως ηθική υποχρέωση ή καθήκον του δρώντος και σχετίζεται με το σύστημα αξιών που έχει υιοθετήσει.⁵⁶

Η έννοια της αλληλεγγύης είναι σημαντικό να διακρίνεται από τις έννοιες της φιλανθρωπίας, της ελεημοσύνης και του οίκτου, που οδηγούν σε πράξεις υποστήριξης και βοήθειας των πλέον αδυνάτων, όμως σε καμιά περίπτωση δεν συνιστούν έννοιες με ισοδύναμο ηθικό φορτίο, το κίνητρο τους δεν είναι η προστασία της ίσης αυτονομίας και αξιοπρέπειας του άλλου, οι πράξεις στις οποίες οδηγούν δεν γίνονται ένεκα του καθήκοντος. Αντίθετα πρόκειται για πράξεις που καθοδηγούνται από τον πατερναλισμό της ευεργεσίας και όχι από την αρχή της ισότητας, που προσιδιάζει σε όλα τα έλλογα υποκείμενα ως φορείς ίσης αξιοπρέπειας⁵⁷.

Έτσι, όπως εύστοχα αναφέρει ο Καντ, η ευχέρεια της γενναιοδωρίας είναι ένα προνόμιο που ορισμένοι μόνον απολαμβάνουν χάριν της θεσμισμένης αδικίας και ανισότιμης πρόσβασης στο ευ ζην. Άρα η επίδειξη έμπρακτης καλοσύνης δεν πρέπει να είναι ένα αυτοπροαίρετο δώρο, αλλά πράξη επιτακτικής ανόρθωσης άδικων κοινωνικών σχέσεων στις οποίες μετέχουν ο δωρητής και ο δεχόμενος τη δωρεά. Ομοίως, η ελεημοσύνη μπορεί κάλλιστα να συνυπάρξει με τον εκβιασμό, που οδηγεί σε άρση της ηθικής ακεραιότητας του βοηθούμενου. Ενώ ο σεβασμός της αυτονομίας και της αξιοπρέπειας των αδυνάτων οδηγούν σε αλληλέγγυες συμπεριφορές προς αυτούς, η «ηθική» υποχρέωση βοήθειας των πλέον εύπορων προς τους αδύνατους αντιστοιχίζεται προς την υποχρέωση των δεύτερων να αποδεχτούν την κοινωνική

⁵⁵Μήτας, Σ. *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σ. 118.

⁵⁶Παιονίδης, Φ. Η αμφίβολη προοπτική της ενδοευρωπαϊκής αλληλεγγύης. *The Athens Review of books*. 6(61), 2015, σ. 44-46.

⁵⁷Μήτας, Σ. *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σ. 34.

ιεραρχία. Η φιλανθρωπία και η ελεημοσύνη αλληλοτροφοδοτούνται διαρκώς με την κοινωνική ανισότητα⁵⁸.

Σύμφωνα με τον Καντ, ενώ η επιδίωξη ατομικής ευδαιμονίας δεν είναι καθήκον για το πρόσωπο ούτε θεμελιωτική αρχή καθηκόντων, η ευδαιμονία των άλλων μπορεί να αναπαρασταθεί ως ηθικό καθήκον για τα κοινωνικά υποκείμενα. Από το καθαρό καθήκον της αλληλεγγύης προκύπτει μια αρχή δικαίου που μπολιάζει κανονιστικά τους όρους συνύπαρξης των κοινωνικών υποκειμένων σε ένα κράτος δικαίου. Η πολιτεία δικαίου σύμφωνα με τον Καντ πρέπει να εδράζεται στις αρχές της ελευθερίας, της ισότητας και της αυτοτέλειας. Η αρχή της βιοτικής αυτοτέλειας ορίζεται αποφαστικά ως απουσία βιοτικής εξάρτησης από τους άλλους και καταφατικά ως η υλική συνθήκη του ατομικού και συλλογικού αυτοκαθορισμού. Αποτελώντας το αντίστοιχο της ίσης αυτονομίας προϋποθέτει και προϋποτίθεται των άλλων δυο αρχών, αλλά και της σύστασης πολιτείας δικαίου. Οι τρεις καντιανές αρχές είναι όψεις του εγγενούς δικαιώματος της αυτονομίας. Με βάση αυτές το υποκείμενο είναι φορέας ίσης ελευθερίας και για το λόγο αυτό πρέπει να είναι και βιοτικά ανεξάρτητο και κύριος του εαυτού του⁵⁹. Κάθε υποκείμενο πρέπει να διαθέτει μια ελάχιστη, κοινή υλική βάση, αναγκαία για τον κοινωνικό και πολιτικό αυτοκαθορισμό του. Η έλλογη έννοια για την ευδαιμονία των άλλων, ανασυγκροτούμενη σε ορθοπρακτικό χρέος για την ίση αυτοτέλεια όλων, μπορεί να συγκροτηθεί ως καθήκον αλληλεγγύης δικαιοῦ και εξαναγκαστό⁶⁰.

Συνταγματικά το χρέος της αλληλεγγύης εκπληρώνεται αφ ενός μεν από την πολιτεία μέσω των παροχών του κοινωνικού κράτους, αφετέρου από τον πολίτη μέσω της φοροδοτικής του υποχρέωσης⁶¹. Το χρέος της αλληλεγγύης διαμεσολαβείται από το κοινωνικό κράτος που αποτελεί ένα πλέγμα κατοχύρωσης της βιοτικής αυτοτέλειας σε μια συνταγματικά ευνομούμενη πολιτεία. Η βιοτική αυτοτέλεια είναι η αναγκαία συνθήκη για την άσκηση της αυτονομίας. Καθώς η έλλειψη πόρων κάνει το άτομο, εκτός από φτωχό, ανελεύθερο και άνισο, η αλληλεγγύη είναι η άλλη όψη της ελευθερίας. Ταυτόχρονα η αυτονομία προϋποθέτει και απαιτεί τις υλικές συνθήκες και η ισότητα την ισότιμη πρόσβαση σε κοινωνικούς και φυσικούς όρους ζωής. Εδώ η ισότητα τίθεται όχι με την έννοια της ισότητας των ευκαιριών, αλλά με

⁵⁸ Μήτας, Σ. *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σ.34-35.

⁵⁹ Όπως ανωτέρω, σ. 53.

⁶⁰ Όπως ανωτέρω, σ. 56-57.

⁶¹ Όπως ανωτέρω, σ. 172.

την έννοια της διασφάλισης ενός ελάχιστου κοινού επιπέδου βιοτικής αυτοτέλειας⁶². Η δικαιολογητική αρχή της κατηγορικής αρχής της αλληλεγγύης μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: πρέπει να θωρακίζεται η βιοτική υπόσταση όλων από απειλές διακινδύνευσης, ανασφάλειας και ανισομερούς κοινωνικο-οικονομικής ισχύος⁶³. Η έννοια του καθήκοντος συμβολής στην κατοχύρωση της βιοτικής ασφάλειας, υποκαθιστά την έννοια της εθελούσιας φιλανθρωπίας. Οδηγεί στην προστασία των δικαιωμάτων, που είναι δικαιολογητική αρχή του κοινωνικού κράτους.

1.5 Αξιοπρέπεια και Κοινωνικά Ιατρεία-Φαρμακεία Αλληλεγγύης

Τα Κοινωνικά Ιατρεία και Φαρμακεία Αλληλεγγύης, προστατεύοντας το δικαίωμα στην υγεία των ανθρώπων που έχουν πληγεί από την κρίση προστατεύουν τα ανθρώπινα δικαιώματα σε μια περίοδο που αυτό δεν είναι αυτονόητο. Υποστηρίζουν τη βιοτική αυτοτέλεια όλων ως αναγκαία υλική συνθήκη για την άσκηση της αυτονομίας.

Στην πραγματικότητα ενστερνίζονται την άποψη ότι «Τα ανθρώπινα δικαιώματα αποτελούν το σύγχρονο χρυσό κανόνα και τη νέα κατηγορική προσταγή»⁶⁴. Προστατεύουν την ανθρώπινη αυτονομία και αξιοπρέπεια. Στην πράξη υποστηρίζουν την ιδέα «Κάθε άνθρωπος να είναι ανενόχλητος όσον αφορά την αυτονομία του, να προστατεύεται όσον αφορά τη σωματική και πνευματική ακεραιότητα του. Η αξιοπρέπεια πρέπει να μεταφερθεί, από την εποχή όπου μόνον ορισμένοι βάδιζαν με το κεφάλι ψηλά, στο σύγχρονο κόσμο όπου και οι στερημένοι και βασανισμένοι μπορεί να βαδίζουν με το κεφάλι ψηλά εδώ και τώρα και όχι απλώς σε κάποιο επέκεινα»⁶⁵.

Οι αλληλέγγυες πρακτικές που αναπτύσσονται τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας υποστηρίζουν τη ρεαλιστική ουτοπία που διαμορφώνουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, που συνδέει το στόχο μιας δίκαιης κοινωνίας με τους θεσμούς των συντεταγμένων κρατών⁶⁶. Αποτελούν απάντηση της κοινωνίας στην επίθεση στα ανθρώπινα δικαιώματα και στον περιορισμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

⁶² Μήτσας, Σ. *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σ. 120.

⁶³ Όπως ανωτέρω, σ. 60.

⁶⁴ Δραγώνα Μ. *Οι αρχές της βιοηθικής. Η οικουμενική Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα ανθρώπινα δικαιώματα*. 2005. Διαθέσιμο στο: <http://www.fks.uoc.gr/greek/Dragnva.pdf> (πρόσβαση 20/10/2014).

⁶⁵ Χάμπερμας, Γ. (1986) *αυτονομία και αλληλεγγύη* ελλην.μτφ Ζήση Σαρίκα, Αθήνα: ύψιλον, 1987, σ. 100.

⁶⁶ Χάμπερμας, Γ. (2011) *Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης*, ελλην. μτφ Σώτη Τριανταφύλλου, 2^η έκδοση Αθήνα: Πατάκη, 2012, σ. 48.

Αποτελούν απάντηση στον ηθικό μινιμαλισμό της εποχής μας, που στο όνομα του ρεαλισμού επαγγέλλεται μια χαλαρότητα, αποκόπτοντας τα ανθρώπινα δικαιώματα από την ηθική κινητήρια δύναμη τους που είναι η προστασία της ίδιας ανθρώπινης αξιοπρέπειας για τον καθένα⁶⁷.

⁶⁷Χάμπερμας, Γ. (2011) *Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης*, ελλην μτφ Σώτη Τριανταφύλλου, 2^η έκδοση Αθήνα: Πατάκη, 2012, σ. 53.

2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΥΓΕΙΑ

2.1 Οι επιπτώσεις των οικονομικών κρίσεων στην υγεία

Είναι διαπιστωμένο ότι οι οικονομικές κρίσεις πλήττουν την υγεία, γεγονός που φάνηκε τόσο στις κρίσεις του προηγούμενου αιώνα όσο και σήμερα. Στη διάρκεια των κρίσεων αφενός μεν αυξάνονται οι ανάγκες των ανθρώπων για υπηρεσίες υγείας, λόγω της ανεργίας, της μείωσης των εισοδημάτων, της αύξησης των χρεών και αφετέρου δυσκολεύεται η πρόσβαση τους σε αυτές λόγω της πίεσης που δέχονται τα συστήματα υγείας από τη μείωση της χρηματοδότησης⁶⁸. Οι κρίσεις επηρεάζουν τα συστήματα υγείας λόγω της δημοσιονομικής πίεσης και του περιορισμού των πόρων προς αυτά, ακριβώς τη στιγμή που οι άνθρωποι προσπαθούν να στηριχτούν στις δημόσια χρηματοδοτούμενες υπηρεσίες υγείας. Επίσης είναι γνωστό ότι πρωτίτως πλήττονται οι αδύναμοι και οι ευπαθείς κοινωνικές ομάδες. Ο τρόπος αντιμετώπισης των κρίσεων και οι εφαρμοζόμενες πολιτικές, καθορίζουν την έκταση και την ένταση της κρίσης στην υγεία που προκαλούν και μπορούν να μετριάσουν τις δυσμενείς συνέπειες της⁶⁹.

Οι οικονομικές κρίσεις αυξάνουν τη συχνότητα των ψυχικών νοσημάτων και των αυτοκτονιών και γενικότερα τη νοσηρότητα και θνητότητα του πληθυσμού που επηρεάζουν. Έτσι σε περιόδους κρίσεων διαπιστώθηκε αύξηση της θνησιμότητας από καρδιαγγειακά νοσήματα, από λοιμώξεις του αναπνευστικού, ηπατικά νοσήματα αυτοκτονίες και ανθρωποκτονίες. Επίσης αυξάνεται η βρεφική θνησιμότητα⁷⁰. Στις θετικές επιδράσεις στην υγεία στη διάρκεια οικονομικών κρίσεων, έχουν καταγραφεί η μείωση των τροχαίων ατυχημάτων, λόγω μείωσης των μετακινήσεων, καθώς και η ελάττωση επιβλαβών συνηθειών για την υγεία, όπως το κάπνισμα και η κατανάλωση οινοπνευματωδών ποτών⁷¹.

⁶⁸WHO. European Observatory on Health Systems and Policies. Thomson, S., Figueras J., Evetovits, T., Jowett, M., Mladovsky, P., Maresso, A., Cylus, J., Karanikolos, M., Kluge, H. Economic Crisis, Health Systems and Health in Europe. Impact and Implication for Policy. Open University Press, England: 2015, p. 2.

⁶⁹WHO. Regional Office for Europe. European Observatory on Health Systems and Policies. Thomson, S., Figueras J., Evetovits, T., Jowett, M., Mladovsky, P., Maresso, A., Cylus, J., Karanikolos, M., Kluge, H. Policy Summary. Economic crisis, health systems and health in Europe: impact and implication for policy. 2014, p.1.

⁷⁰Falagas, M.E., Vouloumanou, E.K., Mavros, M.N., Karageorgopoulos, D.E. Economic crises and mortality: a review of the literature. *Int J Clin Pract*, 63, 2009, p. 1128-1135.

⁷¹WHO. European Observatory on Health Systems and Policies. Thomson, S., Figueras J., Evetovits, T., Jowett, M., Mladovsky, P., Maresso, A., Cylus, J., Karanikolos, M., Kluge, H. Economic Crisis, Health Systems and Health in Europe. Impact and Implication for Policy. Open University Press, England: 2015, p.139.

2.1.α Οι επιπτώσεις της ανεργίας στην υγεία

Στη διάρκεια των οικονομικών κρίσεων πλήττονται ιδιαίτερα η απασχόληση και τα εισοδήματα, δημιουργώντας μεγάλη ανασφάλεια στους πολίτες. Η επίδραση της εργασιακής ανασφάλειας, της ανεργίας και της απώλειας εισοδήματος στην υγεία είναι εξαιρετικά σημαντική. Η απώλεια της εργασίας κατατάσσεται στην 8^η θέση μεταξύ των 42 πιο στρεσογόνων γεγονότων⁷². Καθώς η ζωή και η προσωπικότητα του σύγχρονου ανθρώπου δομούνται πάνω στην εργασία και στην οικονομική του επιφάνεια, η εργασία συμβάλλει στη διαμόρφωση της ταυτότητας και της αυτοεικόνας του. Η απώλεια της εργασίας επομένως, εκτός από τον περιορισμό ή την πλήρη απώλεια των εισοδημάτων του με τις πρακτικές συνέπειες που επιφέρει, έχει συνέπειες που σχετίζονται με την αυτοεκτίμηση και την ψυχική του υγεία. Στις περισσότερες μελέτες έχει διαπιστωθεί ότι η απώλεια εργασίας αυξάνει τον κίνδυνο ψυχικών διαταραχών και των σωματικών επιπτώσεων τους. Η ανεργία συνδέεται με μειωμένα επίπεδα ψυχικής ευεξίας, αύξηση άγχους, κατάθλιψης, χρήσης ουσιών και βίαιων και αντικοινωνικών συμπεριφορών. Οι επιπτώσεις της ανεργίας στην ψυχική υγεία είναι μεγαλύτερες σε χώρες με χαμηλό επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, με άνιση κατανομή εισοδήματος και ανεπαρκή συστήματα προστασίας των ανέργων⁷³.

Βρετανικές μελέτες τις δεκαετίες του '70 και του '80 έδειξαν 25% υψηλότερα ποσοστά θνητότητας για τους ανέργους σε σχέση με τους εργαζόμενους ισοδύναμης κοινωνικοοικονομικής κατάστασης⁷⁴. Σύμφωνα με ευρήματα μετα-ανάλυσης η ανεργία δεν συνδέεται απλά με ψυχολογικά προβλήματα, αλλά είναι μια επαρκής προϋπόθεση για την εκδήλωσή τους, καθώς αυτά εκλείπουν μετά την εύρεση εργασίας⁷⁵. Ακόμα και ο κίνδυνος απώλειας της εργασίας αυξάνει την εκδήλωση σωματικών και ψυχικών διαταραχών¹⁸. Η μείωση των εισοδημάτων οδηγεί σε πτωχή διατροφή και περιορισμό της πρόσβασης σε ιατρική φροντίδα, που οδηγούν σε αύξηση της νοσηρότητας και της θνητότητας. Επίσης το χαμηλό

⁷²Καραϊσκού, Α., Μαλλιαρού, Μ., Σαράφης, Π. Οικονομική κρίση: Επίδραση στην υγεία των πολιτών και επιπτώσεις στα Συστήματα Υγείας. *Διεπιστημονική Φροντίδα Υγείας*, 4 (2), 2012, σ. 49-54.

⁷³Μπούρας, Γ., Λύκουρας, Α. Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στην ψυχική υγεία *Εγκέφαλος*, 48, 2011, σ. 54-61.

⁷⁴Ευθυμίου, Κ., Αργαλιά, Ε., Κασκαμπά, Ε., Μακρή, Α. Οικονομική κρίση και ψυχική υγεία. Τι γνωρίζουμε για την σημερινή κατάσταση στην Ελλάδα; *Εγκέφαλος*, 50, 2013, σ. 22-30.

⁷⁵Paul K.I., Moser, K. Unemployment impairs mental health: Meta-analyses *J Vocat Behav*, 74(3), 2009, p. 264-282.

¹⁸Quaglio, G., Karapiperis, T, Woensel, L.V., Arnold, E., McDauid D. Austerity and health in Europe. *Health Policy*, 113(1-2), 2013, p. 13-19.

κοινωνικοοικονομικό επίπεδο μπορεί να οδηγήσει σε υιοθέτηση επιβλαβών συνηθειών όπως χρήση καπνού και αλκοόλ και κακής διατροφής, που προκαλεί αύξηση του σωματικού βάρους⁷⁶.

2.1.β Οι επιπτώσεις της φτώχειας στην υγεία

Η φτώχεια είναι η πρώτη αιτία αρρώστιας και θανάτου στον κόσμο. Αντίθετα η οικονομική ανάπτυξη αρχικά μεν οδηγεί στη βελτίωση των δεικτών υγείας του πληθυσμού, ενώ στη συνέχεια μειώνει τις δαπάνες υγείας λόγω ακριβώς αυτής της βελτίωσης⁷⁷. Στη διάρκεια των κρίσεων άτομα χαμηλότερου κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου πλήττονται περισσότερο από την ανεργία και τη διαχειρίζονται δυσκολότερα, με αποτέλεσμα επιβάρυνση της ψυχικής και σωματικής τους υγείας. Σε μεγαλύτερο βαθμό πλήττονται οι οικονομικοί μετανάστες με κινδύνους για την υγεία τους. Είναι τεκμηριωμένη η συσχέτιση ανάμεσα στη φτώχεια και τις ψυχικές διαταραχές. Η φτώχεια μαζί με άλλους παράγοντες μεγιστοποιεί τις επιπτώσεις της κρίσης στα κατώτερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα⁷⁸. Τα παραπάνω τεκμηριώνουν τη γνωστή ρήση του Μ. Γκάντι σύμφωνα με την οποία «Η πιο θανατηφόρα μορφή βίας είναι η φτώχεια».

2.1.γ Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά

Η έκθεση της εγκύου σε στρεσογόνα ερεθίσματα, το άγχος, η κατάθλιψη ή ο υποσιτισμός αυξάνουν τη δραστηριότητα του άξονα υποθάλαμος-υπόφυση-επινεφρίδια στο βρέφος με αποτέλεσμα την τροποποίηση της απάντησης του στα στρεσογόνα ερεθίσματα. Ο υποσιτισμός του βρέφους μπορεί να έχει σοβαρές συνέπειες στην ψυχική, νοητική και σωματική του ανάπτυξη⁷⁹. Οι κοινωνικοοικονομικές δυσκολίες των γονέων δυσκολεύουν την εστίαση της προσοχής τους στα παιδιά, με συνέπειες για τη μετέπειτα ζωή τους. Οι δυσκολίες στην πρόωμη παιδική ηλικία μπορεί να επηρεάσουν την ανάπτυξη του εγκεφάλου με αρνητικές συνέπειες στην ψυχική υγεία του παιδιού μελλοντικά, ενώ τα άτομα με χαμηλότερο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο κατά την παιδική ηλικία έχουν μεγαλύτερο

⁷⁶Γιωτάκος, Ο. Οικονομική κρίση και ψυχική υγεία *Ψυχιατρική*, 21(3), 2010, σ. 195-204.

⁷⁷Τούντα Γ. Οικονομική Κρίση και Υγεία. Διαθέσιμο στο: <http://www.neaygeia.gr/page.asp?p=1091> (χωρίς χρονολογία, πρόσβαση 7/2/2015).

⁷⁸Μπούρας, Γ., Λύκουρας, Λ. Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στην ψυχική υγεία. *Εγκέφαλος*, 48, 2011, σ. 54-61.

⁷⁹Όπως ανωτέρω.

κίνδυνο ανάπτυξης μείζονος κατάθλιψης από ότι εκείνα με υψηλότερο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, ανεξάρτητα από την πορεία της ζωής τους ακόμη και μετά την ενηλικίωσή τους⁸⁰.

2.1.δ Οικονομική κρίση και αυτοκτονίες

Σε μελέτη που πραγματοποιήθηκε σε 26 Ευρωπαϊκές χώρες για την περίοδο 1970-2006, για τις επιπτώσεις των οικονομικών μεταβολών στην υγεία και τους τρόπους που οι κυβερνήσεις θα μπορούσαν να περιορίσουν τις συνέπειες τους, βρέθηκε ότι, για κάθε 1% αύξηση της ανεργίας αντιστοιχούσε 0.8% αύξηση στις αυτοκτονίες στις ηλικίες κάτω των 65 ετών και 0.8% αύξηση στις ανθρωποκτονίες. Επίσης αύξηση μεγαλύτερη από 3% της ανεργίας επέφερε αύξηση μεγαλύτερη από 4% στις αυτοκτονίες στους κάτω των 65, καθώς και αύξηση των θανάτων από αλκοόλ. Στην ίδια μελέτη σημειώνεται ότι η αύξηση του ποσοστού της ανεργίας δεν οδηγεί σε αύξηση των αυτοκτονιών, όταν τα προγράμματα στήριξης της αγοράς εργασίας και επανένταξης των απολυμένων δαπανούν για τη διατήρηση των θέσεων εργασίας περισσότερο από 190 \$ κατ άτομο ετησίως⁸¹. Ευρήματα από παρόμοιες μελέτες για διάφορες περιοχές του πλανήτη ή που συσχετίζουν παγκόσμια δεδομένα, δείχνουν ότι οι οικονομικές κρίσεις και η αύξηση του ποσοστού της ανεργίας οδηγούν σε αύξηση του ποσοστού των αυτοκτονιών^{82,83}.

2.2 Αποτελέσματα των οικονομικών κρίσεων στην υγεία και στα συστήματα υγείας των χωρών που επλήγησαν

2.2.α 20^{ος} αιώνας: Οι συνέπειες των οικονομικών κρίσεων στην υγεία

Στην κρίση του 1929 καταγράφηκε αύξηση του αριθμού των αυτοκτονιών, με τις μεγαλύτερες και απότομες αυξήσεις να σημειώνονται εκεί όπου πτώχευσαν περισσότερες τράπεζες, καθώς και αύξηση των καρδιαγγειακών παθήσεων. Ταυτόχρονα σημειώθηκε σημαντική μείωση των θανάτων που οφείλονταν σε τροχαία

⁸⁰Gilman, S., Kawachi, I., Fitzmaurice, M.G., Buka, LS. Socioeconomic status in childhood and the lifetime risk of major depression. *Int J Epidemiol*, 31, 2002, p 359-367.

⁸¹Stuckler, D., Basu S., Suhrcke, M., Coutts, A., McKee, M. The public health effect of economic crises and alternative policy responses in Europe: an empirical analysis. *The Lancet*, 374, 2009, p 315–323.

⁸²Nordt, C., Warnke, I., Seifritz, E., Kawohl, W. Modelling suicide and unemployment: a longitudinal analysis covering 63 countries, 2000–11. *The Lancet Psychiatry*, 2(3), 2015, p. 239-245.

⁸³Μπούρας,Γ., Λύκουρας, Λ. Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στην ψυχική υγεία. *Εγκέφαλος*, 48, 2011, σ. 54-61.

ατυχήματα⁸⁴. Η εφαρμογή από τον Φραγκλίνο Ρούζβελτ της Νέας Οικονομικής Συμφωνίας (New Deal) για τη μείωση των συνεπειών της κρίσης με κοινωνική και οικονομική στήριξη των ανέργων και μεταρρυθμίσεις προς όφελος των πλέον αδύναμων κατάφερε να αντιστρέψει την τάση που είχε δημιουργηθεί^{85,86}.

Η μετάβαση στον καπιταλισμό στη Ρωσία, με την εφαρμογή της θεραπείας-σοκ, προκάλεσε μεγάλη αύξηση της φτώχειας και κατάρρευση των δικτύων κοινωνικής προστασίας. Ο μέσος όρος ζωής των ανδρών μειώθηκε κατά 6 και των γυναικών κατά 3 χρόνια. Τα χρόνια 1991-1994 το προσδόκιμο επιβίωσης των Ρώσων ανδρών έπεσε από τα 64 στα 57 χρόνια. Η μείωση του πληθυσμού της χώρας οδήγησε τον ΟΗΕ να προειδοποιήσει ότι «Μια ανθρώπινη κρίση τεραστίων διαστάσεων λαμβάνει χώρα στην πρώην Σοβιετική Ένωση, καθώς τα χρόνια της μετάβασης υπήρξαν στην κυριολεξία φονικά για μεγάλο αριθμό ατόμων». Πολλοί από τους νέους άνδρες πέθαιναν από κατάχρηση οινόπνευματος, αυτοκτονίες, ανθρωποκτονίες και τραυματισμούς. Σε σημαντικό ποσοστό νέοι άνδρες πέθαιναν από ανακοπή καρδιάς, λόγω κατανάλωσης μη πόσιμων οινόπνευματών ποτών που προκαλούσαν αύξηση του κινδύνου θανάτου από αλκοολική ψύχωση, ηπατική κίρρωση και καρδιοπάθεια. Σε συνθήκες πλήρους κατάρρευσης των κρατικών λειτουργιών και των δικτύων κοινωνικής προστασίας, η επισφαλής κατανάλωση οινόπνευματος, προκάλεσε 4 εκατομμύρια θανάτους στην πρώην ΕΣΣΔ. Οι «αιτίες των αιτιών» αυτής της θνησιμότητας, ήταν οι κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές, που οδήγησαν αυτούς τους νέους ανθρώπους να κάνουν κακό στον εαυτό τους και στους άλλους. Οι συνέπειες αυτής της κρίσης εξακολουθούν να επηρεάζουν την υγεία των Ρώσων πολιτών. Η φυματίωση επέστρεψε, μετά το 1992, ενώ –σύμφωνα με τους Στάκλερ και Μπασού- νέα στελέχη πολυανθεκτικής φυματίωσης ανιχνεύονται στη χώρα αποτελώντας σοβαρό κίνδυνο για την υγεία⁸⁷. Η Ρωσία βίωσε με δραματικότερο τρόπο τη μετάβαση στον καπιταλισμό σε σύγκριση με άλλες χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ, εξαιτίας της σφοδρότητας και της ταχύτητας των αλλαγών σε

⁸⁴Στάκλερ, Ν., Μπασού, Σ. (2013) *Πολιτικές ζωής και θανάτου. Πώς η κρίση επηρεάζει την ανθρώπινη υγεία*. ελλην. μτφ Μαρία Μυρώνη, Αθήνα: Ψυχογιός 2014, σ. 40-48.

⁸⁵ Stuckler, D., Basu, S., Suhrcke, D., Cutts, A., McKee, M. The health implications of financial crisis: A review of the evidence. *Ulster Med J*, 78, 2008, p. 142–145.

⁸⁶Stuckler D, Meissner C, Fishback P, Basu S, McKee M. Banking crises and mortality during the Great Depression: evidence from US urban populations 1929–1937. *J Epidemiol Commun Health*, 66, 2012, p. 410–419.

⁸⁷Στάκλερ, Ν., Μπασού, Σ. (2013) *Πολιτικές ζωής και θανάτου. Πώς η κρίση επηρεάζει την ανθρώπινη υγεία*. ελλην. μτφ Μαρία Μυρώνη, Αθήνα: Ψυχογιός 2014, σ. 59-87.

σχέση με τις χώρες αυτές. Αποτελεί σταθερό εύρημα των μελετών ότι η ταχύτητα της οικονομικής μετάβασης αποτελεί σοβαρό κίνδυνο για την υγεία⁸⁸.

Η κρίση του 1997-1998 στη ΝΑ Ασία προκάλεσε μεγάλη αύξηση του ποσοστού των αυτοκτονιών και αύξηση των καταθλιπτικών διαταραχών που δεν αντιμετωπίστηκαν θεραπευτικά⁸⁹. Από το 1998 σημειώθηκε αύξηση στο ποσοστό θανάτων εξαιτίας πνευμονίας, φυματίωσης και AIDS, συνέπεια της πολιτικής της λιτότητας. Αυξήθηκε ο υποσιτισμός βρεφών και εγκύων, μειώθηκε το βρεφικό βάρος, αυξήθηκε η βρεφική θνησιμότητα. Στην Ινδονησία η αύξηση της φορολόγησης επέτεινε την επισιτιστική κρίση. Η σημαντική μείωση των δαπανών για την υγεία, οδήγησαν στην απώλεια του δικαιώματος πρόσβασης του πληθυσμού στις υπηρεσίες υγείας. Η Μαλαισία που, ακολουθώντας διαφορετική πολιτική, παρά την κρίση αύξησε τις δαπάνες για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη το διάστημα 1998-1999, δεν αντιμετώπισε αντίστοιχα προβλήματα. Η οικονομία της ανέκαμψε γρηγορότερα, η υγεία του πληθυσμού της δεν επιδεινώθηκε και αποδείχτηκε ότι η υγεία της οικονομίας συμβαδίζει με την ανθρώπινη υγεία⁹⁰.

2.2.β 21^{ος} αιώνας - Ισλανδία: Οικονομική κρίση και συνέπειες στην υγεία

Η κρίση του 2008 της Ισλανδίας ήταν η μεγαλύτερη οικονομική κρίση που αντιμετώπισε χώρα σε σχέση με το μέγεθος της οικονομίας της⁹¹. Η Ισλανδία απέρριψε την πρόταση του ΔΝΤ για εφαρμογή προγράμματος λιτότητας, υποτίμησε το νόμισμα της, διατήρησε το σύστημα κοινωνικής προστασίας και εφάρμοσε προγράμματα προστασίας της υγείας των πολιτών της. Εφαρμόζοντας αυτή την πολιτική αντιμετώπισης της κρίσης, αποτέλεσε ένα εργαστήριο παρατήρησης για το πώς η κοινωνική ενίσχυση και το σύστημα κοινωνικής προστασίας μπορεί να επηρεάσουν την υγεία των πολιτών σε συνθήκες οικονομικής κρίσης. Στην Ισλανδία δε σημειώθηκε επιδείνωση των δεικτών της υγείας στη διάρκεια της κρίσης. Τα ποσοστά θανάτων συνέχισαν να σημειώνουν σταθερή μείωση, οι αυτοκτονίες δεν αυξήθηκαν, όπως δεν αυξήθηκαν οι καρδιακές προσβολές που αποτελούν ευαίσθητο δείκτη άγχους σε περιόδους κρίσεων. Ομοίως δεν σημειώθηκε επιδείνωση των

⁸⁸Γιωτάκος, Ο. Οικονομική κρίση και ψυχική υγεία *Ψυχιατρική* 21(3), 2010, σ. 195-204.

⁸⁹Μπούρας, Γ., Λύκουρας, Λ. Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στην ψυχική υγεία. *Εγκέφαλος*, 48, 2011, σ. 54-61.

⁹⁰Στάκλερ, Ν., Μπασού, Σ. (2013) *Πολιτικές ζωής και θανάτου. Πώς η κρίση επηρεάζει την ανθρώπινη υγεία*. ελλην. μτφ Μαρία Μυρώνη, Αθήνα: Ψυχογίος, 2014, σ. 96-109.

⁹¹Iceland: Cracks in the crust. *The economist* Διαθέσιμο στο: <http://www.economist.com/node/1276202711/12/2008> (πρόσβαση 16/3/2015).

δεικτών ψυχικής υγείας. Ο πληθυσμός διατήρησε την πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας, που ενισχύθηκαν παρά την κρίση. Αντίθετα διαπιστώθηκε βελτίωση κάποιων δεικτών που αποδόθηκε στην ελάττωση των ωρών εργασίας, στη μείωση της κατανάλωσης οινοπνεύματος και τσιγάρων, καθώς και στη βελτίωση των διατροφικών συνηθειών. Εντυπωσιακότερο όλων είναι το εύρημα ότι η Ισλανδία διατήρησε την πρώτη θέση παγκοσμίως «στον δείκτη χαράς» σύμφωνα με τον ΟΗΕ το 2012. Οι Ισλανδοί δηλαδή παρέμειναν υγιείς και χαρούμενοι παρά τη συνεχιζόμενη οικονομική κρίση⁹².

2.2.γ 2010-2014: Η εφαρμογή πολιτικών λιτότητας στην Ελλάδα και οι συνέπειες τους στην υγεία

Στην Ελλάδα εφαρμόστηκε ένα πρόγραμμα περικοπών στον τομέα της υγείας, με σκοπό τη ραγδαία και δραστική περικοπή των δαπανών από το 9% στο 6% του ΑΕΠ. Η περικοπή αυτή, μέρος της συμφωνίας του πακέτου διάσωσης, είχε ως αποτέλεσμα η δημόσια δαπάνη για την υγεία στην Ελλάδα αυτή τη στιγμή να είναι μικρότερη από κάθε άλλη χώρα-μέλος της ΕΕ προ του 2004. Οι περικοπές που εφάρμοσε η κυβέρνηση στη φαρμακευτική δαπάνη και στις δαπάνες νοσοκομειακού εξοπλισμού το 2012 ξεπέρασαν τις απαιτήσεις της τρόικας⁹³.

Περικοπές δαπανών των νοσοκομείων

Οι προϋπολογισμοί των νοσοκομείων μειώθηκαν κατά 26% από το 2009 έως το 2011, παρά την αύξηση στη ζήτηση υπηρεσιών⁹⁴ την περίοδο αυτή. Η μείωση του προσωπικού των νοσοκομείων, σε συνδυασμό με την αυξημένη ζήτηση υπηρεσιών από το δημόσιο σύστημα υγείας, έχει αυξήσει το φόρτο εργασίας του προσωπικού τους και τις λίστες αναμονής των ασθενών. Ιδιαίτερα προβλήματα εμφανίζονται στις αγροτικές περιοχές με σημαντικές ελλείψεις σε εξοπλισμό, φάρμακα και προσωπικό ιατρικό και άλλο⁹⁵. Η κατάσταση των ελληνικών νοσοκομείων θεωρήθηκε ιδιαίτερα ανησυχητική και οδήγησε τον διευθυντή του Ευρωπαϊκού Κέντρου Ελέγχου και

⁹²Στάκλερ, Ν., Μπασού, Σ. (2013) *Πολιτικές ζωής και θανάτου. Πώς η κρίση επηρεάζει την ανθρώπινη υγεία*. ελλην. μτφ Μαρία Μυρώνη, Αθήνα: Ψυχογίος, 2014, σ.127-136.

⁹³Kentikelenis, A., Karanikolos, M., Reeves, A., McKee, M., Stuckler, D. Greece's health crisis: from austerity to denialism *The Lancet*, 383, 2014, p. 748–753.

⁹⁴WHO Regional Office for Europe and the European Observatory on Health Systems and Policies. Economic crisis, health systems and health in Europe. Country experience. Edited by Maresso, A., Mladovsky, P., Thomson, S., Sagan, A., Karanikolos, M., Richardson, E., Cylus, J., Evetovits, T., Jowett, M., Figueras, J., Kluge, H., United Kingdom, 2015, p. 136.

⁹⁵Kentikelenis, A., Karanikolos, M., Reeves, A., McKee, M., Stuckler, D. Greece's health crisis: from austerity to denialism *The Lancet*, 383, 2014, p. 748–753.

Πρόληψης Νοσημάτων (ECDC) Marc Sprenger να δηλώσει ότι «η κατάσταση στην Ελλάδα, με τα ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά ενδονοσοκομειακών λοιμώξεων στην Ευρώπη, χειροτερεύει, εξαιτίας των περικοπών σε προσωπικό και δαπάνες. Με λιγότερους γιατρούς και νοσηλευτές να περιθάλπουν περισσότερους ασθενείς και τα νοσοκομεία να παρουσιάζουν ελλείψεις σε βασικά είδη, αυξάνεται ο κίνδυνος να μην τηρείται η στοιχειώδης υγιεινή»⁹⁶.

Περικοπές φαρμακευτικής δαπάνης

Η μείωση της φαρμακευτικής δαπάνης ήταν ειδικός στόχος της τρόικας που εν μέρει εξυπηρετούνταν από την προώθηση της συνταγογράφησης γενόσημων φαρμάκων. Στόχος ήταν η μείωση από 4.37 δις το 2010 σε 2.88 το 2012 και 2 δις το 2014. Οι πολιτικές αυτές δημιούργησαν δυσκολίες σε κάποιους ασθενείς, που δε μπορούσαν εγκαίρως να έχουν το φάρμακο τους λόγω μη έγκαιρου ανεφοδιασμού των φαρμακείων. Συχνά δημιουργήθηκε η ανάγκη να προπληρώνουν τα φάρμακα τους οι ασθενείς και να περιμένουν κατόπιν την αποζημίωση τους από το ασφαλιστικό ταμείο. Τα προβλήματα αυτά, σε συνδυασμό με τη γενικότερη οικονομική δυσχέρεια και τη μείωση των εισοδημάτων, μειώνουν την πρόσβαση στο φάρμακο, ενώ οι φαρμακευτικές εταιρίες μειώνουν τον εφοδιασμό της χώρας σε φάρμακα λόγω απλήρωτων λογαριασμών και χαμηλών κερδών⁹⁷.

Αύξηση των χρεώσεων για τους ασθενείς

Την ίδια περίοδο, σημαντικό μέρος του κόστους μετακυλιέται στους ασθενείς οδηγώντας σε περαιτέρω μείωση της προσβασιμότητας στις υπηρεσίες υγείας. Το κόστος εξέτασης στα Εξωτερικά Ιατρεία των Νοσοκομείων αυξήθηκε από 3 σε 5 ευρώ το 2011, με ορισμένες εξαιρέσεις για ευπαθείς ομάδες και χρονίως πάσχοντες. Η αύξηση της εισφοράς για βασικά φάρμακα αύξησε το κόστος κατά 10% ανάλογα με τη νόσο, ενώ από το 2014 προστέθηκε νέα χρέωση 1 ευρώ ανά συνταγή. Η χρέωση των 25 ευρώ ανά εισαγωγή που προτάθηκε δεν εφαρμόστηκε τελικά, ενώ άλλα κόστη προστέθηκαν, όπως η αύξηση της χρέωσης της τηλεφωνικής κλήσης για προγραμματισμό ραντεβού, αυξάνοντας τα εμπόδια στην πρόσβαση⁹⁸.

⁹⁶ Karahalidis, Y. Basic hygiene at risk in debt-stricken Greek hospitals. *Reuters*, 4/12/2012. Διαθέσιμο στο: <http://www.reuters.com/article/us-greece-austerity-disease-idUSBRE8B30NR20121204> (πρόσβαση στις 20/10/2015).

⁹⁷ Kentikelenis, A., Karanikolos, M., Reeves, A., McKee, M., Stuckler, D. Greece's health crisis: from austerity to denialism *The Lancet*, 383, 2014, p. 748–753.

⁹⁸ WHO Regional Office for Europe and the European Observatory on Health Systems and Policies. Economic crisis, health systems and health in Europe. Country experience. Edited by Maresso, A.,

Αύξηση του αριθμού των ανασφάλιστων

Η αποδόμηση του ασφαλιστικού συστήματος και της ασφαλιστικής κάλυψης μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού αποτελεί μεγάλο πρόβλημα. Η κοινωνική ασφάλιση υγείας είναι συνδεδεμένη με την απασχόληση, με τους νέους άνεργους 29-55 ετών να καλύπτονται το πολύ για δυο χρόνια. Από το 2009 η ραγδαία αύξηση της ανεργίας είχε αποτέλεσμα την αύξηση των ανασφάλιστων. Οι ανασφάλιστοι έχουν δικαίωμα ορισμένων καλύψεων μετά από έλεγχο των εισοδημάτων τους, τα κριτήρια συμπερίληψης τους όμως δεν επικαιροποιούνται με βάση τα δεδομένα της νέας πραγματικότητας που κάθε φορά δημιουργείται. Υπολογίζεται ότι 800.000 άνεργοι αφήνονται χωρίς ασφαλιστική κάλυψη⁹⁹. Το πρόβλημα επιδεινώνεται από την αδήλωτη-ανασφάλιστη εργασία που ανέρχεται στο 30% των εργαζομένων, σύμφωνα με τα στοιχεία του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ¹⁰⁰. Δραματικά μεγάλο είναι το ποσοστό των αυτοασφαλιζόμενων ελεύθερων επαγγελματιών που λόγω αδυναμίας πληρωμής των ασφαλιστικών τους ταμείων έχουν χάσει το δικαίωμα ασφάλισης. Με βάση υπολογισμούς ο συνολικός αριθμός των ανασφάλιστων φαίνεται να ανέρχεται στα 2.500.000¹⁰¹.

Αύξηση των δυσκολιών πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας

Σύμφωνα με τα στοιχεία του European Union Statistics on Income and Living Conditions μεγάλος αριθμός ανθρώπων ανέφερε ότι δεν ικανοποιεί βασικές ιατρικές του ανάγκες το 2011 σε σχέση με 2007. Η δυσκολία κάλυψης των αναγκών είναι μεγαλύτερη για τους γηραιότερους. Οι άνθρωποι δηλώνουν αδυναμία να πληρώσουν για την ιατρική τους φροντίδα, ή να έχουν πρόσβαση σε δημόσιες υπηρεσίες υγείας λόγω απόστασης ή δυσκολίας μεταφοράς και μετακίνησης, που συχνά οφείλονται σε οικονομικές δυσκολίες¹⁰². Οι Γιατροί του Κόσμου αναφέρουν ότι είναι σταθερά αυξανόμενος ο αριθμός των Ελλήνων πολιτών που καταφεύγει στα ιατρεία τους για υπηρεσίες υγείας και φάρμακα. «Πέρυσι το 6%-7% των ανθρώπων που στρέφονταν σε εμάς για βοήθεια ήταν Έλληνες. Φέτος το ποσοστό αυτό είναι στο 30% και

Mladovsky, P., Thomson, S., Sagan, A., Karanikolos, M., Richardson, E., Cylus, J., Evetovits, T., Jowett, M., Figueras, J., Kluge, H., United Kingdom, 2015, p σελ 392.

⁹⁹Kentikelenis A., Karanikolos, M., Reeves, A., McKee, M., Stuckler, D. Greece's health crisis: from austerity to denialism *The Lancet*, 383, 2014, p. 748–753.

¹⁰⁰ΙΝΕ ΓΣΕΕ. Η Ελληνική εργασία και η απασχόληση. Ετήσια έκθεση. 2014, σ. 322.

¹⁰¹Ευθυμιάδου, Δ. Κοντά στα 2.500.000 οι ανασφάλιστοι. *Ελευθεροτυπία*, 24 Απριλίου 2014. Διαθέσιμο στο: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=427147> (πρόσβαση 18/3/2015).

¹⁰²Kentikelenis, A., Karanikolos, M., Reeves, A., McKee, M., Stuckler, D. Greece's health crisis: from austerity to denialism *The Lancet*, 383, 2014, p. 748–753.

μάλιστα σε κάποια περιφερειακά ιατρεία, όπως στο Πέραμα, πλησιάζει το 85%-90%. Μιλάμε για δραματική αύξηση» τονίζει ο πρόεδρος της Οργάνωσης¹⁰³.

Αύξηση συχνότητας των λοιμωδών νοσημάτων- Αύξηση των HIV λοιμώξεων

Τα προγράμματα πρόληψης και θεραπείας για τους χρήστες ουσιών υπέστησαν μεγάλες περικοπές, παρότι ήταν αναμενόμενο ότι η περίοδος που θα ακολουθούσε θα ήταν περίοδος αυξημένων αναγκών, οφειλομένων και στην οικονομική δυσχέρεια. Την πρώτη χρονιά της λιτότητας 2009-2010 περικόπηκε το ένα τρίτο των προγραμμάτων του δρόμου, παρά την τεκμηριωμένη αύξηση στη χρήση ηρωίνης. Την ίδια περίοδο μειώθηκαν οι σύριγγες και τα προφυλακτικά που χορηγούνταν σε χρήστες ουσιών κατά 10% και 24% αντιστοίχως, προκαλώντας τα αναμενόμενα αποτελέσματα στην υγεία αυτών των ευπαθών ομάδων. Ο αριθμός των νέων κρουσμάτων HIV στους χρήστες ενδοφλέβιων ουσιών αυξήθηκε από 15 το 2009 σε 484 το 2012, ενώ τα στοιχεία για το 2013 υποδηλώνουν περισσότερο από διπλασιασμό της συχνότητας της φυματίωσης μεταξύ των ατόμων της ομάδας αυτής, σε σχέση με 2012. Παρότι αυξήθηκε ο αριθμός των χορηγούμενων συριγγών λόγω της δημοσιότητας που έλαβε το πρόβλημα και της κοινωνικής πίεσης, εντούτοις η χορήγηση τους είναι μακράν από το ελάχιστο των 200 συριγγών ανά χρήστη που είναι η σύσταση του Ευρωπαϊκού Κέντρου Ελέγχου Νοσημάτων¹⁰⁴. Αξίζει να σημειωθεί η σύσταση του ΟΗΕ στις κυβερνήσεις, να εξασφαλίζουν επαρκή και σταθερή χρηματοδότηση των προγραμμάτων πρόληψης, θεραπείας και επανένταξης, ακόμα και σε περιόδους λιτότητας, προκειμένου να ενισχυθεί η κοινωνική συνοχή, να αντιμετωπιστεί η ζήτηση των ναρκωτικών και να μειωθεί το οικονομικό και κοινωνικό κόστος που συνδέεται με την εξάρτηση¹⁰⁵.

Εξαιτίας της διαπίστωσης της αύξησης των κρουσμάτων HIV λοιμώξεων, πρωτοφανούς για ευρωπαϊκή χώρα, τον Απρίλιο του 2012 ψηφίστηκε από το ελληνικό κοινοβούλιο υγειονομική διάταξη που επέτρεπε στις αρχές να ελέγχουν τους πάντες για σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα με ή χωρίς τη συγκατάθεση τους. Η

¹⁰³ Ντρέπομαι που βλέπω Έλληνες να πεινάνε, λέει ο Ν. Κανάκης από τους Γιατρούς του Κόσμου. *In.gr*. Διαθέσιμο στο: <http://news.in.gr/greece/article/?aid=1231136803> (πρόσβαση 18/3/2015).

¹⁰⁴ Kentikelenis, A., Karanikolos, M., Reeves, A., McKee, M., Stuckler, D. Greece's health crisis: from austerity to denialism *The Lancet*, 383, 2014, p. 748–753.

¹⁰⁵ ΟΗΕ. Για κάθε 1 δολάριο που ξοδεύεται σε προγράμματα θεραπείας και πρόληψης εξοικονομούνται μέχρι και 10 δολάρια. 2014. Διαθέσιμο στο : <http://www.kethea.gr/%CE%9D%CE%AD%CE%B1/%CE%94%CE%B5%CE%BB%CF%84%CE%AF%CE%B1%CE%A4%CF%8D%CF%80%CE%BF%CF%85/tabid/141/articleType/ArticleView/articleId/588/language/el-GR/--1-----10-.aspx> (πρόσβαση 20/3/2015).

διάταξη που αποσύρθηκε στη συνέχεια, επανήλθε σε ισχύ τον Ιούνιο του 2013, και προέβλεπε υποχρεωτικό έλεγχο για λοιμώδη νοσήματα με αστυνομική επίβλεψη των χρηστών ουσιών, των εκδιδομένων γυναικών και των μεταναστών. Η επαναφορά της προσέκρουσε σε μεγάλες αντιδράσεις, καθώς πέραν της ανύπαρκτης ηθικής της θεμελίωσης μπορούσε να προκαλέσει αντίθετα από τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα αποθαρρύνοντας τα περιθωριοποιημένα άτομα αυτών των ομάδων από το να ελεγχθούν για HIV/AIDS^{106,107}. Το Joint United Nations Programme on HIV/AIDS έχει ζητήσει την ανάκληση της, θεωρώντας ότι μπορεί να δικαιολογήσει πράξεις που παραβιάζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα¹⁰⁸.

Αξιοσημείωτο είναι, τέλος, το γεγονός ότι εξαιτίας των μειώσεων στα κονδύλια των δήμων έχουν ανασταλεί δράσεις, όπως το πρόγραμμα ψεκασμών για τα κουνούπια, με αποτέλεσμα την επανεμφάνιση της ελονοσίας σε ορισμένες περιοχές της χώρας, για πρώτη φορά μετά από 40 χρόνια¹⁰⁹.

Μετανάστευση επιστημόνων υγείας

Η κατάσταση που έχει δημιουργηθεί έχει οδηγήσει σε μαζική μετανάστευση επιστημόνων υγείας σε άλλες ευρωπαϊκές και όχι μόνον χώρες. Η μετανάστευση υψηλά εξειδικευμένου επιστημονικού προσωπικού, για την εκπαίδευση του οποίου δαπανήθηκαν σημαντικοί δημόσιοι πόροι -«ροή εγκεφάλων» χαρακτηρίζεται- φτωχαίνει και υποβαθμίζει μακροπρόθεσμα τη χώρα και υποσκάπτει κάθε προοπτική ανάκαμψης και βελτίωσης της θέσης της στα επόμενα χρόνια¹¹⁰.

2.2.δ Η υγεία των Ελλήνων στα χρόνια της κρίσης (2010-2014)

Η επιδείνωση των κοινωνικοοικονομικών παραγόντων στη διάρκεια της κρίσης επιδείνωσε την υγεία των Ελλήνων. Είναι ήδη γνωστό ότι οι απότομες

¹⁰⁶Μάλλιος, Β. Υγειονομική διάταξη «Λοβέρδου-Αδωνι». *Αυγή*, 7/7/2013. Διαθέσιμο στο: <http://www.avgi.gr/article/573269/ugeionomiki-diataxi-%C2%ABloberdou-adoni%C2%BB> (πρόσβαση στις 2/6/2015).

¹⁰⁷Kentikelenis, A., Karanikolos, M., Reeves, A., McKee, M., Stuckler, D. Greece's health crisis: from austerity to denialism *The Lancet*, 383, 2014, p. 748–753.

¹⁰⁸UNAIDS. UNAIDS urges Greek authorities to repeal Sanitary Decree. 2013. διαθέσιμο στο: <http://www.unaids.org/en/resources/presscentre/pressreleaseandstatementarchive/2013/july/20130731greece> (πρόσβαση 20/3/2015).

¹⁰⁹WHO. European Observatory on Health Systems and Policies. Thomson, S., Figueras J., Evetovits, T., Jowett, M., Mladovsky, P., Maresso, A., Cylus, J., Karanikolos, M., Kluge, H. Economic Crisis, Health Systems and Health in Europe. Impact and Implication for Policy, England, 2015, p. 150.

¹¹⁰WHO Regional Office for Europe and the European Observatory on Health Systems and Policies. Economic crisis, health systems and health in Europe. Country experience. Edited by Maresso, A., Mladovsky, P., Thomson, S., Sagan, A., Karanikolos, M., Richardson, E., Cylus, J., Evetovits, T., Jowett, M., Figueras, J., Kluge, H., United Kingdom, 2015, p. 133.

κοινωνικοοικονομικές μεταβολές μπορεί να βλάψουν την ψυχική υγεία, εκτός αν αντισταθμίζονται από κοινωνικές πολιτικές που δρουν εξισοροπητικά. Τα υπάρχοντα στοιχεία υποδεικνύουν ουσιαστική επιδείνωση της ψυχικής υγείας των Ελλήνων. Αύξηση της μείζονος κατάθλιψης από 3.3% το 2008 σε 8.2% το 2011, με την οικονομική επιδείνωση να αποτελεί το μείζονα παράγοντα κινδύνου. Ευρήματα μελέτης αναφέρουν αύξηση κατά 36% του αριθμού των ανθρώπων που επιχειρούν να αυτοκτονήσουν το 2011 σε σχέση με το 2009, με αυξημένες πιθανότητες για εκείνους που αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσκολίες¹¹¹. Σύμφωνα με άλλη μελέτη οι θάνατοι από αυτοκτονίες έχουν αυξηθεί σημαντικά μεταξύ 2007 και 2011. Η αύξηση αφορούσε αρχικά κυρίως άνδρες, ενώ μετά το 2011 παρατηρήθηκε αύξηση και στα κρούσματα των γυναικών. Αξίζει να σημειωθεί η στατιστικά σημαντική αύξηση των θανάτων που αντιστοιχούσε στην εφαρμογή συγκεκριμένων μέτρων λιτότητας¹¹², καθώς και το γεγονός ότι πάνω από το 60% των αυτοχείρων ήταν άνεργοι¹¹³. Άλλη μελέτη καταλήγει ότι οι πολιτικές λιτότητας, η υψηλή ανεργία και η αρνητική ανάπτυξη προκαλούν σημαντική αύξηση των ποσοστών αυτοκτονίας στην Ελλάδα. Τα μέτρα λιτότητας έχουν μεγαλύτερη επίδραση στους άνδρες και στις ηλικίες 45-89 ετών, όπου αυξάνονται σημαντικά τα ποσοστά αυτοκτονίας¹¹⁴.

Τα χαμηλά οικογενειακά εισοδήματα και η ανεργία των γονέων, επηρεάζουν τη σωματική και ψυχική υγεία των παιδιών της Ελλάδας. Ο αριθμός των παιδιών που ζουν σε συνθήκες φτώχειας αυξήθηκε από 28.2% το 2007 30.4% το 2011, ενώ αυξήθηκε ο αριθμός των υποσιτισμένων παιδιών. Το 2012 ο ΟΗΕ με αναφορά του τόνισε ότι: «Το δικαίωμα στην υγεία και η πρόσβαση στην υγεία δεν είναι σεβαστά για τα παιδιά στην Ελλάδα»¹¹⁵. Η κοινωνικοοικονομική κρίση επηρεάζει αρνητικά την ψυχική υγεία αφενός εξασθενώντας τους παράγοντες που την προστατεύουν και συμβάλλουν στην ανάπτυξη και τη διατήρηση της και αφετέρου αυξάνοντας τους παράγοντες κινδύνου για την εμφάνιση ψυχικών διαταραχών. Τα άγχη που βιώνουν

¹¹¹Economou, M., Madianos, M., Thelertis, C., Peppou, L.E., Stefanis, C.N. Increased suicidality amid economic crisis in Greece. *The Lancet*, 378,2011, p. 1459.

¹¹²Branas, CC., Kastanaki, AE., Michalodimitrakis, M, Tzougas, J., Kranioti, EF., Theodorakis, PN, Carr, BG., Wiebe, DJ. The impact of economic austerity and prosperity events on suicide in Greece: a 30-year interrupted time-series analysis. *BMJ Open*, 2015. Διαθέσιμο στο: <http://bmjopen.bmj.com/content/5/1/e005619> (πρόσβαση στις 30/3/2015)

¹¹³[¹¹⁴Antonakakis, N., Collins, A. The impact of fiscal austerity on suicide: On the empirics of a modern Greek tragedy. *Social Science & Medicine*. 112, 2014, p.39-50.](http://webtv.ert.gr/katigories/enimerosi/24sep2015-on-ert/EKΠΟΜΠΗ ΜΕ ΒΗΧΟ Για ΚΙΑ 24/09/2015 onert εκπομπή (πρόσβαση 2/10/2015).</p></div><div data-bbox=)

¹¹⁵ΟΗΕ. Σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού. 2012. Διαθέσιμο στο: <http://www.synigoros.gr/resources/kataliktikes-paratiriseis-ohe-2012.pdf> (πρόσβαση 20/3/2015).

τα παιδιά και οι έφηβοι δεν μπορεί να απορροφηθούν από τους γονείς που αντιμετωπίζουν τις συνέπειες της κρίσης ή από το σχολείο που απαξιώνεται, ενώ οι δομές ψυχικής υγείας για παιδιά λόγω των περικοπών των δαπανών συρρικνώνονται¹¹⁶.

Μεταξύ 2008 και 2010 καταγράφηκε αύξηση 19% του αριθμού των βρεφών με χαμηλό βάρος γέννησης. Η Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας ανέφερε αύξηση των θνησιγενών βρεφών κατά 21% μεταξύ 2008 και 2011, που αποδόθηκε σε μειωμένη πρόσβαση των γυναικών σε υπηρεσίες προγεννητικής φροντίδας. Η επί μακρόν πτώση της βρεφικής θνησιμότητας έχει αντιστραφεί, αυξανόμενη κατά 43% μεταξύ 2008 και 2010, με αύξηση τόσο στους νεογνικούς, όσο και στους μετανεογνικούς θανάτους. Οι νεογνικοί θάνατοι υποδηλώνουν ελλείψεις έγκαιρης και αποτελεσματικής φροντίδας στη διάρκεια της εγκυμοσύνης και στο πρώτο διάστημα της ζωής, ενώ οι μετανεογνικοί θάνατοι υποδηλώνουν επιδείνωση των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών¹¹⁷. Σύμφωνα με νεώτερα στοιχεία από το 2012 έχουμε αύξηση και στους τρεις δείκτες παιδικής θνησιμότητας (νεογνικής, βρεφικής και παιδικής) και για πρώτη φορά μετά το 1931, με εξαίρεση την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, έχουμε αρνητικοποίηση του δείκτη γεννήσεων-θανάτων, δηλαδή περισσότερους θανάτους από γεννήσεις¹¹⁸.

¹¹⁶Αναγνωστόπουλος, Κ.Α., Σουμάκη, Ε. Οι επιπτώσεις της κοινωνικο-οικονομικής κρίσης στην ψυχική υγεία παιδιών και εφήβων. *Ψυχιατρική*, 23(1), 2012, σ.13-14.

¹¹⁷Kentikelenis, A., Karanikolos, M., Reeves, A., McKee, M., Stuckler, D. Greece's health crisis: from austerity to denialism *The Lancet*, 383, 2014, p. 748–753.

¹¹⁸<http://webtv.ert.gr/katigories/enimerosi/24sep2015-on-ert/> ΕΚΠΟΜΠΗ ΜΕ ΒΗΧΟ ΓΙΑ ΚΙΑ 24/09/2015 onert εκπομπή (πρόσβαση 2/10/2015).

3. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

3.1 Η έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Ως θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα ορίζονται τα δικαιώματα που έχουν κατακτηθεί ιστορικά ή/και αποτυπώνονται στα θετικά συντάγματα.

Τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα διακρίνονται:

- στα ατομικά ή αστικού χαρακτήρα δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στη ζωή, στην προσωπική ασφάλεια και στην ιδιοκτησία. Τα ιστορικά πρωτότοκα ατομικά δικαιώματα συνδέονται με τις αξίες του πολιτικού φιλελευθερισμού.
- στα πολιτικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι και
- στα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στην εργασία, το δικαίωμα στην τροφή, και στη στέγη, το δικαίωμα στην υγεία, το δικαίωμα στην εκπαίδευση και στον πολιτισμό. Τα κοινωνικά δικαιώματα σχετίζονται με τις κοινωνικές και εργατικές διεκδικήσεις.

Τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου κατονομάζονται ως τέτοια στο βαθμό που ανάγονται σε αξιώσεις σύμφυτες με την αυτονομία του ανθρώπου. Κάθε ομάδα δικαιωμάτων ευνοεί διαφορετική πλευρά της ανθρώπινης αυτονομίας, την ιδιωτική-ατομική, τη δημόσια-πολιτική, και την οικονομική-κοινωνική αντίστοιχα. Αποδεχόμενοι ότι η διάκριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ανταποκρίνεται στην κατανόηση της ανθρώπινης αυτονομίας, γίνεται κατανοητό ότι η βάση τους αποτελεί και το λόγο αλληλοεξάρτησης τους¹¹⁹.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι, δικαιώματα εγγενή για όλους τους ανθρώπους, ανεξάρτητα από την εθνικότητα, τον τόπο διαμονής, το φύλο, το χρώμα, τη θρησκεία, τη γλώσσα, ή οποιαδήποτε άλλη κατάσταση. Τα δικαιούνται όλοι οι άνθρωποι εξίσου, χωρίς διακρίσεις. Είναι αλληλένδετα, αλληλοεξαρτώμενα και αδιαίρετα. Εκφράζονται και εγγυώνται από το νόμο, με τις μορφές των Συνθηκών, του διεθνούς εθιμικού δίκαιου, των γενικών αρχών και άλλων πηγών του διεθνούς δικαίου. Το διεθνές δίκαιο για τα ανθρώπινα δικαιώματα προβλέπει την υποχρέωση των κυβερνήσεων να ενεργούν με συγκεκριμένους τρόπους με σκοπό την προώθηση και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών των

¹¹⁹ Μήτσας, Σ. *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σ.178-179.

ατόμων και των ομάδων, καθώς και να απέχουν από ενέργειες και πρακτικές που θα τα παραβιάζουν.

Η αρχή της *καθολικότητας* αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του διεθνούς δικαίου για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η αρχή αυτή, όπως διατυπώθηκε με έμφαση για πρώτη φορά στην Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου το 1948, επαναλαμβάνεται σε πολλές διεθνείς συμβάσεις, διακηρύξεις και ψηφίσματα για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η παγκόσμια διάσκεψη της Βιέννης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα το 1993 σημείωσε ότι, είναι καθήκον των κρατών να προωθούν και να προστατεύουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες, ανεξάρτητα από τα πολιτικά, οικονομικά και πολιτιστικά τους συστήματα.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι *αναπαλλοτρίωτα*. Δεν μπορεί να αφαιρεθούν, εκτός από ειδικές περιπτώσεις και σύμφωνα με την προβλεπόμενη από το νόμο διαδικασία. Για παράδειγμα, το δικαίωμα στην ελευθερία μπορεί να περιοριστεί μόνον εάν ένα άτομο έχει βρεθεί ένοχο για κάποιο έγκλημα από το δικαστήριο, σύμφωνα με το νόμο¹²⁰.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι *αδιαίρετα, αλληλένδετα και αλληλοεξαρτώμενα*. Αυτό ισχύει τόσο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στη ζωή, την ισότητα ενώπιον του νόμου και της ελευθερίας της έκφρασης, όσο για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα, όπως τα δικαιώματα στην εργασία, την υγεία και την κοινωνική ασφάλιση, την εκπαίδευση, καθώς και για τα συλλογικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στην ανάπτυξη και στην αυτοδιάθεση. Το γεγονός ότι κάθε ομάδα δικαιωμάτων υποστηρίζει μια πλευρά της ανθρώπινης αυτονομίας, υποστηρίζει την αμοιβαία εμπέδωση των δικαιωμάτων, που ενδυναμώνει και καθιστά πληρέστερη την ενιαία αυτονομία. Και αντιστρόφως η εξασθένιση μιας ομάδας δικαιωμάτων καθιστά αδύναμες και τις άλλες, εξασθενώντας την ίδια την ανθρώπινη αυτονομία συνολικά. Οι ενότητες των δικαιωμάτων συναντώνται στο κοινό αξιακό υπόβαθρο της ίσης αυτονομίας (ατομικής, πολιτικής και κοινωνικής) με αποτέλεσμα η πρόοδος ενός δικαιώματος να διευκολύνει την εξέλιξη των άλλων, ενώ η στέρηση ενός δικαιώματος να επηρεάζει αρνητικά και τα άλλα¹²¹.

¹²⁰United Nations Human Rights. What are human rights? Διαθέσιμο στο: <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Pages/WhatareHumanRights.aspx> (πρόσβαση στις 22/11/2015).

¹²¹Μήτσας, Σ. *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σ.179-180.

Η αρχή της μη διάκρισης είναι μια οριζόντια αρχή που διατρέχει το διεθνές δίκαιο για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η αρχή είναι παρούσα σε όλες τις μεγάλες συνθήκες για τα ανθρώπινα δικαιώματα, ισχύει για όλους και για όλα τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις ελευθερίες και απαγορεύει τις διακρίσεις εξαιτίας του φύλου, της φυλής, του χρώματος ή άλλων διαφορών. Η αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων συμπληρώνεται από την αρχή της ισότητας, όπως ορίζεται στο 1^ο άρθρο της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα συνεπάγονται δικαιώματα και υποχρεώσεις. Τα κράτη αναλαμβάνουν υποχρεώσεις και καθήκοντα βάσει του διεθνούς δικαίου να σέβονται, να προστατεύουν και να εκπληρώνουν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η υποχρέωση σεβασμού σημαίνει ότι τα κράτη πρέπει να απέχουν από την παρεμπόδιση ή περιορισμό της απόλαυσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η υποχρέωση προστασίας απαιτεί από τα κράτη να προστατεύουν τα άτομα και τις ομάδες από παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η υποχρέωση εκπλήρωσης σημαίνει ότι τα κράτη πρέπει να λαμβάνουν θετικά μέτρα για να διευκολύνουν την απόλαυση βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σε ατομικό επίπεδο, οι άνθρωποι απολαμβάνοντας τα ανθρώπινα δικαιώματα τους, έχουν την υποχρέωση σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των συναθρώπων τους¹²².

Ο πρώτος χάρτης ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον κόσμο είναι καταγραμμένος σε ένα κύλινδρο από ψημένο πηλό στην Ακκαδική γλώσσα με σφηνοειδή γραφή. Καταγράφηκε το 539 π.Χ., από το βασιλιά Κύρο, πρώτο βασιλιά της αρχαίας Περσίας, μετά την κατάκτηση της Βαβυλώνας από τα στρατεύματα του. Οι ενέργειές του μετά την κατάληψη της Βαβυλώνας αποτέλεσαν μεγάλη πρόοδο για την ανθρωπότητα, καθώς ελευθέρωσε τους σκλάβους, διακήρυξε ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν το δικαίωμα να επιλέγουν τη θρησκεία τους και εδραίωσε τη φυλετική ισότητα. Οι αποφάσεις του καταγράφηκαν σε κύλινδρο από πηλό, γνωστό ως κύλινδρο του Κύρου. Το αρχαίο αυτό αρχείο, έχει μεταφραστεί και στις έξι επίσημες γλώσσες του ΟΗΕ και οι διατάξεις του μοιάζουν με τα τέσσερα πρώτα άρθρα της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων¹²³. Η έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν υπήρχε στην αρχαία Ελλάδα. Αξίζει πάντως να αναφερθεί ότι ο

¹²²United Nations Human Rights. What are human rights? Διαθέσιμο στο: <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Pages/WhatareHumanRights.aspx> (πρόσβαση στις 22/11/2015).

¹²³Ενωμένοι για τα ανθρώπινα Δικαιώματα. Μια σύντομη ιστορία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Διαθέσιμο στο: <http://gr.humanrights.com/what-are-human-rights/brief-history/cyrus-cylinder.html> (πρόσβαση στις 21/8/15).

Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τη λέξη «δίκαιον» για να υποδείξει πως μια κοινωνία είναι σωστά οργανωμένη και ότι έχει σωστά δομημένες ανθρώπινες σχέσεις¹²⁴. Στην αρχαία Ρώμη προέκυψε η έννοια του «φυσικού νόμου», καθώς παρατήρησαν ότι οι άνθρωποι τείνουν να ακολουθούν συγκεκριμένους άγραφους νόμους στη ζωή τους και το Ρωμαϊκό δίκαιο βασιζόταν σε ορθολογικές ιδέες που προέκυπταν από τη φύση των πραγμάτων. Πολύ αργότερα στα δικαιώματα του ατόμου αναφέρονται η Μάγκνα Χάρτα (1215), η Αναφορά Δικαίου (1628), το Σύνταγμα των ΗΠΑ (1787), η Γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη (1789) και η Διακήρυξη Δικαιωμάτων των ΗΠΑ (1791). Τα κείμενα αυτά είναι οι γραπτοί πρόγονοι πολλών από τα σημερινά έγγραφα περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹²⁵. Κατά το Διαφωτισμό φιλόσοφοι όπως ο Τζον Λοκ αναφερόταν στα φυσικά δικαιώματα που ήταν προάγγελοι των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹²⁶.

Το κίνημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων πυροδοτήθηκε μετά το πέρας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ως αποτέλεσμα των θηριωδιών του Ολοκαυτώματος και κλιμακώθηκε με την υιοθέτηση της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στο Παρίσι από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, το 1948¹²⁷. Η Διακήρυξη του 1948 αποτέλεσε ένα παγκόσμιο πρότυπο, χωρίς όμως νομική ισχύ. Επόμενος στόχος της Επιτροπής του ΟΗΕ για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, ήταν η δημιουργία ενός διεθνούς νομικού πλαισίου και η εδραίωση μηχανισμού για την εφαρμογή και τη χρήση της. Η προσπάθεια αυτή οδήγησε το 1966 στη δημιουργία δύο βασικών συμφώνων, του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (International Covenant on Civil and Political Rights-ICCPR) και του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights- ICESCR). Τα Σύμφωνα αυτά, τέθηκαν σε ισχύ το 1976 και αποτελούν την κύρια νομικά δεσμευτική συνθήκη προστασίας των δικαιωμάτων αυτών, ενώ έχουν επικυρωθεί από 166 χώρες, μεταξύ των οποίων και τα κράτη-μέλη της ΕΕ. Μαζί με την Οικουμενική Διακήρυξη

¹²⁴Stanford Encyclopedia of Philosophy. *Human Rights*. 2003. Διαθέσιμο στο: <http://plato.stanford.edu/entries/rights-human/> (πρόσβαση στις 15/10/2014).

¹²⁵Ενωμένοι για τα ανθρώπινα Δικαιώματα. *Μια σύντομη ιστορία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*. Διαθέσιμο στο: <http://gr.humanrights.com/what-are-human-rights/brief-history/cyrus-cylinder.html> (πρόσβαση στις 21/8/15).

¹²⁶Wikipedia. *Ανθρώπινα δικαιώματα*. Διαθέσιμο στο: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%BD%CE%B8%CF%81%CF%8E%CF%80%CE%B9%CE%BD%CE%B1_%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%8E%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1 (πρόσβαση στις 15/10/2014).

¹²⁷ΟΗΕ Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. 1948. Διαθέσιμο στο: <http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=grk> (πρόσβαση στις 28/10/2014).

για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα αποτελούν το «Διεθνές Σύμφωνο των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων». Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Αστικά και Πολιτικά Δικαιώματα αναφέρεται στο δικαίωμα στη ζωή, στο δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου, της θρησκευτικής ελευθερίας και το δικαίωμα ψήφου. Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα αναφέρεται στα δικαιώματα στην εργασία, στην τροφή, στην εκπαίδευση στην υγεία και στη στέγη. Και τα δύο Σύμφωνο διακηρύσσουν αυτά τα δικαιώματα για όλους τους ανθρώπους και απαγορεύουν τις διακρίσεις¹²⁸. Τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα αναγνωρίζονται από πλήθος διεθνών, ευρωπαϊκών και εθνικών συνθηκών και είναι κατοχυρωμένα στα συντάγματα πολλών χωρών και της Ελλάδας. Η Ελλάδα επικύρωσε το ICESCR το 1985¹²⁹.

Παρά τη δεσμευτική ισχύ των παραπάνω διεθνών συμβάσεων εξακολουθεί να υπάρχει ένας προβληματισμός σχετικά με τα κοινωνικά δικαιώματα. Τα κοινωνικά δικαιώματα αναφέρονται στη μέριμνα και προστασία από το κράτος βασικών αγαθών. Θεσπίζουν καθήκοντα του κράτους απέναντι στους πολίτες και αποβλέπουν στην προώθηση από το κράτος σκοπών που ενδιαφέρουν ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, με αντίστοιχη οικονομική στήριξη. Όμως δεν υπόκεινται σε εξαναγκασμό, γεγονός που τα καθιστά ρευστά και αμφίβολα. Η συμπερίληψη τους στα ανθρώπινα δικαιώματα έχει υπάρξει πηγή αμφισβητήσεων και διαμάχης. Πολλοί υποστηρίζουν πως αποτελούν περισσότερο επιθυμητούς στόχους και επιδιώξεις παρά αληθινά δικαιώματα¹³⁰. Υποστηρίζουν ότι πρόκειται για «ατελή» δικαιώματα, καθώς δεν μπορεί κάποιος να προσφύγει σε δικαστήριο για να τα διεκδικήσει, αφού έτσι θα ήταν αδύνατος κάθε προγραμματισμός των κρατικών δαπανών. Ωστόσο μέχρι τώρα θεωρούνταν ότι αν το κράτος έχει αποφασίσει την υλοποίηση μιας σχετικής κοινωνικής πολιτικής, τότε μια μελλοντική υπαναχώρηση του δυσκολεύεται σημαντικά ή και αποκλείεται¹³¹.

Παρόλο λοιπόν, που τα κοινωνικά δικαιώματα καταγράφονται στο σύνταγμα ως επιταγές και έχουν διακηρυχθεί και θεσμοποιηθεί από σειρά εθνικών

¹²⁸Ενωμένοι για τα ανθρώπινα Δικαιώματα. *Διεθνείς νόμοι για τα ανθρώπινα δικαιώματα*. Διαθέσιμο στο: <http://www.humanrights.com/el/what-are-human-rights/international-human-rights-law-continued.html> (πρόσβαση στις 23/8/2015)

¹²⁹FIDH/HLHR Υποβαθμίζοντας τα δικαιώματα: Το κόστος της λιτότητας στην Ελλάδα. 2015. Διαθέσιμο στο: https://www.fidh.org/IMG/pdf/report_greece_human_rights_in_greek.pdf (πρόσβαση στις 15/6/2015).

¹³⁰Παπαχρίστος, Θ., Βιδάλης, Τ. *Σύντομος οδηγός στο δίκαιο για μη νομικούς*. Αθήνα: 2007.

¹³¹Stanford Encyclopedia of Philosophy. (2003) *Human Rights*. Διαθέσιμο στο: <http://plato.stanford.edu/entries/rights-human/> (πρόσβαση στις 15/10/2014).

νομοθετημάτων και διεθνών συνθηκών και συμβάσεων, συχνά αντιμετωπίζονται με καχυποψία. Το κρίσιμο ερώτημα που τίθεται είναι, κατά πόσον πρέπει να ενσωματώνονται στο θετικό δίκαιο μιας χώρας ή αν αυτό έχει ήδη γίνει, αν πρέπει να γίνονται σεβαστά. Κατά την αντίληψη αυτή, η ιδιοσυστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων εμποδίζει την καθολικότητα, την εντέλεια ή τη βιωσιμότητα της πλήρους κατοχύρωσης τους. Το χαρακτηριστικό που ευθύνεται για αυτό είναι η υλική και οικονομική τους φύση. Συχνά τα κοινωνικά δικαιώματα γίνονται αντιληπτά ως προσδοκίες των δικαιούχων, που εξαρτώνται από τους πόρους της οικονομίας και θεωρείται πως τα χαρακτηρίζει κανονιστική ατέλεια, έλλειψη αγωγιμότητας και αυστηρή δημοσιονομική εξάρτηση¹³².

Αυτή η αντίληψη έχει και αντίλογο. Σύμφωνα με το Μήτα ο αλληλένδετος χαρακτήρας των δικαιωμάτων και η υποστήριξη από όλα της ανθρώπινης αυτονομίας δεν δικαιολογεί καμιά κανονιστική μειονεξία, ατέλεια ή ιεράρχηση αναμεταξύ τους. Και παρότι είναι βέβαιο ότι η ικανοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων απαιτεί τη διάθεση πόρων και ότι είναι αδύνατο να αγνοηθούν οι εκάστοτε δημοσιονομικές συνθήκες για την εκπλήρωσή τους, ωστόσο και η ικανοποίηση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων συχνά απαιτεί πόρους, που ποτέ δεν θεωρούνται εμπόδιο για την εκπλήρωσή τους.¹³³

Ο ίδιος επικαλούμενος την έννοια της βιοτικής ασφάλειας, που είναι η δικαιολογητική ιδέα που υποστηρίζει το κοινωνικό κράτος και υλική διάσταση της ανθρώπινης αυτονομίας, υποστηρίζει ότι στα κοινωνικά όπως και στα ατομικά δικαιώματα, υφίστανται όρια και ένας απρόσβλητος πυρήνας. Πυρήνας του κοινωνικού δικαιώματος είναι η βιοτική ασφάλεια καθενός και όριο η βιοτική ασφάλεια όλων. Τα κοινωνικά δικαιώματα διακυβεύονται στον πυρήνα τους και προσβάλλονται σοβαρά, όταν ο βαθμός της υλοποίησής τους υπολείπεται ενός ελάχιστου κανονιστικού πυρήνα βιοτικής ασφάλειας και υλικής αξιοπρέπειας. Διακυβεύονται στον πυρήνα τους όταν η απαξίωση τους δοκιμάζει την ίδια τη βιωσιμότητα και την αξιοπρέπεια του ατόμου¹³⁴.

¹³² Μήτας, Σ. *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σ.183

¹³³ Όπως ανωτέρω.

¹³⁴ Όπως ανωτέρω, σ. 181.

3.2 Η έννοια του δικαιώματος στην υγεία στο ελληνικό Σύνταγμα

Επίκεντρο του Συντάγματος είναι ο άνθρωπος. Η αξία του ανθρώπου θεωρείται υπέρτατη στο σύστημα αξιών που κατοχυρώνει το συνταγματικό κείμενο και η μόνη που νοείται ως αυτοσκοπός. Η αξία του ανθρώπου δεν διαβαθμίζεται. Σύμφωνα με το Σύνταγμα όλοι οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι και ίσοι μεταξύ τους. Επειδή η αξία του ανθρώπου έχει αυτό το βάρος, η κρατική εξουσία σταματά εκεί που αρχίζουν τα θεμελιώδη δικαιώματα του. Οι αξίες της δημόσιας υγείας, της οικογένειας, του περιβάλλοντος κλπ αποτελούν μέσα για την άμεση ή έμμεση εξυπηρέτηση της αξίας του ανθρώπου¹³⁵.

Το δικαίωμα στην υγεία και η συνταγματική επιταγή της προστασίας του αναφέρεται στις παρακάτω συνταγματικές διατάξεις:

- «Καθένας έχει το δικαίωμα στην προστασία της υγείας και της γενετικής του ταυτότητας», άρθρο 5, & 5.
- «Τα βασανιστήρια, οποιαδήποτε σωματική κάκωση, βλάβη υγείας ή άσκηση ψυχολογικής βίας καθώς και κάθε άλλη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας απαγορεύονται και τιμωρούνται, όπως νόμος ορίζει», άρθρο 7, & 2.
- «Πολύτεκνες οικογένειες, ανάπηροι πολέμου και ειρηνικής περιόδου, θύματα πολέμου, χήρες και ορφανά εκείνων που έπεσαν στον πόλεμο, καθώς και όσοι πάσχουν από ανίατη σωματική ή πνευματική νόσο έχουν δικαίωμα ειδικής φροντίδας από το κράτος» άρθρο 21, & 2.
- «Το κράτος μεριμνά για την υγεία των πολιτών και παίρνει ειδικά μέτρα για την προστασία της νεότητας, του γήρατος, της αναπηρίας και για την περίθαλψη των απόρων» άρθρο 21, & 3.

Με τις συνταγματικές διατάξεις η προστασία της υγείας κατοχυρώνεται ως συνταγματικό αγαθό. Το Σύνταγμα προστατεύει την ανθρώπινη υγεία γιατί είναι προϋπόθεση για την απόλαυση άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων. Η προστασία της συνδέεται με την προστασία της αξίας του ανθρώπου και το παραβίαστο της. Η υγεία προστατεύεται από το Σύνταγμα ως *ατομικό* και ως *κοινωνικό δικαίωμα*.¹³⁶ Η υγεία του ατόμου και του πληθυσμού μιας χώρας επηρεάζονται από παράγοντες που

¹³⁵ Παπαχρίστος, Θ., Βιδάλης, Τ. *Σύνταμος οδηγός στο δίκαιο για μη νομικούς*. Αθήνα: 2007.

¹³⁶ Βασιλόπουλος, Α. Το δικαίωμα προστασίας της Υγείας. *Διοικητική Ενημέρωση* 46, 2008, σ. 84-94. Διαθέσιμο στο: http://www.special-edition.gr/pdf_dioik_enim/pdf_de_46/VASILOPOULOS.pdf. (πρόσβαση 29/10/2014).

σχετίζονται με το ίδιο το άτομο, αλλά και από σειρά παραγόντων που οριοθετούνται πέρα και έξω από αυτό. Το κράτος με τους νόμους, τις υγειονομικές διατάξεις και την πολιτική που ασκεί παρεμβαίνει στην προστασία της υγείας. Η προστασία της υγείας αποτελεί μια από τις βασικές πολιτειακές επιδιώξεις του σύγχρονου κράτους. Αναφερόμενοι στην προστασία της υγείας αναφερόμαστε στην προστασία της υγείας του ατόμου (δηλαδή την πρόσβαση σε πρωτοβάθμιες υπηρεσίες υγείας και στο φάρμακο, την προστασία της παιδικής και βρεφικής υγείας, την πρόσβαση σε υπηρεσίες επείγουσας ιατρικής), αλλά και στη δημόσια υγεία για την προστασία της οποίας το κράτος οφείλει να λαμβάνει τα απαραίτητα μέτρα.

Το ερώτημα που τίθεται είναι στις σημερινές συνθήκες, με δεδομένη την κακή οικονομική κατάσταση της χώρας, το αυξημένο κόστος της παροχής ιατρικών υπηρεσιών, αλλά και την κατασπατάληση πόρων των προηγούμενων και όχι μόνον χρόνων, αν εξακολουθεί να υφίσταται δικαίωμα προστασίας της υγείας των πολιτών στη χώρα μας και αν εξακολουθεί να υφίσταται υποχρέωση της πολιτείας να το προστατεύσει. Βεβαίως το σύνταγμα δεν ορίζει ακριβώς σε ποιο βαθμό το δικαίωμα στην υγεία προστατεύεται. Το θέμα αφήνεται στον κοινό νομοθέτη που καθορίζει το πλαίσιο προστασίας της υγείας με βάση τις οικονομικές δυνατότητες, αλλά και τις πολιτικές και ιδεολογικές αρχές που καθορίζουν τις πολιτικές αποφάσεις. Ωστόσο, σύμφωνα με τη συνταγματική διάταξη, είναι σαφής η υποχρέωση της πολιτείας να λάβει μέτρα για την προστασία της υγείας των πολιτών¹³⁷.

3.3 Η προστασία της υγείας ως κοινωνικό δικαίωμα

Η προστασία της υγείας ως κοινωνικό δικαίωμα θεσπίζεται από το άρθρο 21 §3 του Συντάγματος. «*Το κράτος μεριμνά για την υγεία των πολιτών*». Το άρθρο αυτό σε συνδυασμό με το άρθρο 2 §1 του συντάγματος «*Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας*» και το άρθρο 5 §2 σύμφωνα με την οποία «*Όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής...*», ορίζουν το δικαίωμα στην υγεία ως θεμελιώδες δικαίωμα κάθε ανθρώπου ευρισκόμενου στην Ελληνική επικράτεια. Αντικείμενο του δικαιώματος είναι η πρόληψη, η περίθαλψη, η αποκατάσταση και η προαγωγή θετικών συμπεριφορών υγείας. Επομένως στο κοινωνικό δικαίωμα της

¹³⁷ Βασιλόπουλος, Α. Το δικαίωμα προστασίας της Υγείας. *Διοικητική Ενημέρωση* 46, 2008, σ. 84-94. Διαθέσιμο στο: http://www.special-edition.gr/pdf_dioik_enim/pdf_de_46/VASILOPOULOS.pdf. (πρόσβαση 29/10/2014).

υγείας αντιστοιχίζεται η κρατική υποχρέωση λήψης μέτρων για την προστασία του, όπως το αντικείμενο του τα περιγράφει¹³⁸. Οι συνταγματικές διατάξεις θεσπίζουν ευθέως την υποχρέωση της πολιτείας για τη λήψη θετικών μέτρων για την προστασία της ζωής και της υγείας των πολιτών, οι οποίοι έχουν το δικαίωμα, με βάση σχετική γνωμοδότηση του ΣτΕ να απαιτήσουν από την πολιτεία την πραγμάτωση της υποχρέωσης αυτής¹³⁹. Η πολιτεία επομένως υποχρεούται στην έκδοση νόμων που να εξειδικεύουν και να κατοχυρώνουν το συνταγματικό δικαίωμα στη ζωή και την προστασία της υγείας των πολιτών και στην εφαρμογή μέτρων για την οργάνωση ενός συστήματος παροχής υγείας¹⁴⁰.

Το Σύνταγμα προβλέπει υποχρέωση του κράτους προς τα άτομα με ψυχική ή σωματική αναπηρία. Υποχρέωση που θεσπίζεται με το άρθρο 21, §2 «...όσοι πάσχουν από ανίατη σωματική ή ψυχική νόσο έχουν δικαίωμα ειδικής φροντίδας από το Κράτος». Επίσης με το άρθρο 21, §6 σύμφωνα με το οποίο «Τα άτομα με αναπηρίες έχουν δικαίωμα να απολαμβάνουν μέτρων που εξασφαλίζουν την αυτονομία, την επαγγελματική ένταξη και τη συμμετοχή τους στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας» κατοχυρώνοντας το δικαίωμα των ατόμων με αναπηρία να απολαμβάνουν ειδικά μέτρα προστασίας από τη διοίκηση.

Αξίζει να σημειωθεί ότι από τη στιγμή που, σύμφωνα με το Σύνταγμα, έχουν εκδοθεί εκτελεστικοί νόμοι σχετικοί με την προστασία της υγείας, τυχόν κατάργηση ή έμμεση αναίρεση τους κινείται στην κατεύθυνση μη εφαρμογής των συνταγματικών διατάξεων. Επομένως δεν θα είναι συνταγματικός ο νεώτερος εκτελεστικός νόμος που θα καταργήσει ή έστω θα αποσιλώσει διατάξεις του προγενέστερου νόμου που θα είχε ενεργοποιήσει τον πυρήνα του δικαιώματος. Με αυτή την έννοια είναι δυνατόν να θεωρηθεί το κοινωνικό δικαίωμα προστασίας της υγείας κεκτημένο δικαίωμα¹⁴¹.

¹³⁸ Μάλλιος, Ε. *Το ανθρώπινο γονιδίωμα. Γενετική έρευνα και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*. Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2002, σ.203.

¹³⁹ ΣτΕ 400/1986, ΤοΣ 1986, σ. 433-439.

¹⁴⁰ Παναγοπούλου-Κουτνατζή, Φ. *Η μεταθανάτια αφαίρεση οργάνων: η μη άρνηση ως συναίνεση; Στο Βιοηθική και Ανθρώπινα Δικαιώματα Πρακτικά Ημερίδας* Αθήνα: Σάκκουλας, 2010, σ. 54.

¹⁴¹ Βασιλόπουλος, Α. Το δικαίωμα προστασίας της Υγείας. *Διοικητική Ενημέρωση* 46, 2008, σ. 84-94. Διαθέσιμο στο: http://www.special-edition.gr/pdf_dioik_enim/pdf_de_46/VASILOPOULOS.pdf. (πρόσβαση 29/10/2014).

3.4 Η προστασία της υγείας ως ατομικό δικαίωμα

Στην τελευταία αναθεώρηση του Συντάγματος στο άρθρο 5 προστέθηκε η παράγραφος 5, σύμφωνα με την οποία «Καθένας έχει το δικαίωμα στην προστασία της υγείας και της γενετικής του ταυτότητας». Με την προσθήκη αυτή το δικαίωμα για προστασία της υγείας ρητά εισάγεται στα ατομικά δικαιώματα¹⁴². Το ατομικό δικαίωμα στην υγεία είναι αμυντικού περιεχομένου. Αξιώνει την αποχή του κράτους ή οποιουδήποτε δημόσιου ή κρατικού φορέα από συμπεριφορά ή πρακτικές που μπορεί να προσβάλλουν τη σωματική και ψυχική ευεξία ή από οποιαδήποτε ενέργεια που περιορίζει την ευχέρεια αυτοκαθορισμού του ατόμου¹⁴³.

Η προστασία της υγείας ως ατομικού δικαιώματος συνδέεται με την προστασία της ανθρώπινης αξίας και προσωπικότητας και τη δυνατότητα συμμετοχής στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή του τόπου και απόλαυσης της ζωής, σύμφωνα με τα άρθρα 2 §1 και 5 §1 και 2 του Συντάγματος. Το δικαίωμα στην υγεία είναι προϋπόθεση της ζωής και κατά συνέπεια προϋπόθεση του αυτοπροσδιορισμού και της αυτονομίας του ανθρώπου. Χωρίς υγεία δεν νοείται αυτοκαθορισμός και αυτονομία του ατόμου. Η απώλεια σωματικής και ψυχικής – νοητικής υγείας μπορεί να οδηγήσει σε προσωρινή ή μόνιμη αντικειμενοποίηση του ατόμου και απώλεια της αυτονομίας του. Η συνταγματική προστασία της υγείας επομένως δεν είναι απλά προστασία της καλής βιολογικής υπόστασης του ατόμου, αλλά προστασία των όρων της αυτόνομης ύπαρξης του. Είναι προϋπόθεση αυτοκαθορισμού του ατόμου και συμμετοχής του στην κοινωνική λειτουργία και δραστηριότητα, αλλά και στη δημοκρατική διαδικασία ως πολίτη¹⁴⁴.

3.5 Η έννοια του κοινωνικού κράτους

Όπως έχει ήδη αναφερθεί σκοπός του κοινωνικού κράτους ήταν η βελτίωση της καθημερινής ζωής των ανθρώπων μέσω της θεσμοθέτησης ενός πλαισίου παροχής κοινωνικών δικαιωμάτων στους τομείς της παιδείας, της υγείας, της ασφάλισης, της κατοικίας, γενικότερα στους τομείς παροχής κοινωνικών υπηρεσιών. Με τη μετεξέλιξη του Ευρωπαϊκού κράτους σε κοινωνικό μετά το Β΄ Παγκόσμιο

¹⁴²Μάλλιος, Ε. *Το ανθρώπινο γονιδίωμα. Γενετική έρευνα και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*. Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2002, σ.205.

¹⁴³Παναγοπούλου-Κουντατζή, Φ. *Η μεταθανάτια αφαίρεση οργάνων: η μη άρνηση ως συναίνεση; Στο Βιοηθική και Ανθρώπινα Δικαιώματα Πρακτικά Ημερίδας*, Αθήνα: Σάκκουλας, 2010, σ. 54.

¹⁴⁴Μάλλιος, Ε. *Το ανθρώπινο γονιδίωμα. Γενετική έρευνα και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*. Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2002, σ. 205-206.

πόλεμο, αναπτύχθηκε έντονα η δημόσια ευθύνη στους τομείς των κοινωνικών δικαιωμάτων¹⁴⁵. Το κράτος πρόνοιας αποτέλεσε ένα δημοκρατικό, κοινωνικό συμβιβασμό στη μεταπολεμική Ευρώπη¹⁴⁶.

Το ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος αποτέλεσε για αρκετές δεκαετίες ένα πρότυπο, στον ένα ή στον άλλο βαθμό υλοποιημένο ή έστω επιθυμητό, για τις καπιταλιστικές κοινωνίες όλου του πλανήτη. Με τις διάφορες παραλλαγές του, υλοποιούσε ή υποσχόταν να υλοποιήσει μια κοινωνία με σταθερή απασχόληση, χαμηλή ανεργία, συνταξιοδοτικά δικαιώματα για όλους, δικαίωμα στην εκπαίδευση και στην περίθαλψη και άλλες κοινωνικές υπηρεσίες. Η πραγμάτωση με παραλλαγές, αλλά ακόμα και η προοπτική μιας τέτοιας κοινωνικής οργάνωσης, του έδωσε περίοπτη θέση τόσο στα μάτια των πολιτών των Ευρωπαϊκών κρατών όσο και όλων των ανθρώπων του πλανήτη. Το ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος σε αρκετά σημεία υπερτερούσε και έναντι του αντίστοιχου προτύπου του «υπαρκτού σοσιαλισμού», παρότι το δεύτερο ήταν πιο γενικευμένο, ως πιο αποδοτικό και όχι εξισωτικό στην αντίληψη του. Η υπεροχή του κοινωνικού κράτους στα μάτια των ευρωπαϊκών κοινωνιών και η βεβαιότητα για το παρόν και το μέλλον του, πιθανότατα δημιούργησε ένα εφησυχασμό για τη συνέχιση της ύπαρξης των κοινωνικών κατακτήσεων, με ταυτόχρονη προσδοκία επέκτασης τους. Είναι πιθανόν ότι ο εφησυχασμός αυτός, σε συνδυασμό με την υποτίμηση των συνεπειών της κατάρρευσης του «υπαρκτού σοσιαλισμού», που λειτουργούσε ως αντίπαλο δέος, είναι κάποιες από τις αιτίες που η σταδιακή, αλλά συστηματική, υποχώρηση του κοινωνικού κράτους τα τελευταία 35 με 40 χρόνια, στο σύνολο του αναπτυγμένου αλλά και του αναπτυσσόμενου κόσμου, δεν θεωρήθηκε ότι αποτελεί απειλή για την ύπαρξη του ή ένδειξη αλλαγής υποδείγματος από το σύστημα και δεν οδήγησε στη δημιουργία μιας νέας στρατηγικής για τη διαφύλαξη του συστήματος εγγύησης των κοινωνικών δικαιωμάτων ή για την ανάγκη εξεύρεσης νέου οράματος¹⁴⁷.

Στην Ελλάδα οι πολιτικές του κοινωνικού κράτους άρχιζαν να εφαρμόζονται τη δεκαετία του 1970 και μετά, όταν άρχισε η υποχώρηση του στην υπόλοιπη

¹⁴⁵ Βερναδάκης, Χ. Το κοινωνικό κράτος στη Δυτική Ευρώπη. Βασικές σημειώσεις παραδόσεων του μαθήματος. Διαθέσιμο στο: http://www.vernardakis.gr/uplmed/100_notes%20koinonikokratos.pdf (πρόσβαση στις 5/4/2015).

¹⁴⁶ Χάμπερμας, Γ. (1986) *αυτονομία και αλληλεγγύη*, ελλην. μτφ Ζήσης Σαρίκας Αθήνα: ύψιλον, 1987, σ. 56.

¹⁴⁷ Λινάρδος- Ρυλμόν, Π. Από το κράτος πρόνοιας στο κράτος φιλανθρωπίας. *Η Αυγή* 13/4/2013 Διαθέσιμο στο: http://avgι-anagnoseis.blogspot.gr/2013/04/blog-post_3367.html (πρόσβαση στις 5/4/2015).

Ευρώπη. Στην πραγματικότητα, η χώρα δεν είχε ποτέ κοινωνικό κράτος, όπως αυτό εννοούνταν στις ευρωπαϊκές χώρες. Αυτό που δημιουργήθηκε ήταν ένα ατελές και υπανάπτυκτο κοινωνικό κράτος και αυτό είναι που σήμερα δέχεται επίθεση. Το ρόλο του κοινωνικού κράτους πάντα συμπλήρωνε η οικογένεια, μοντέλο που χαρακτηρίζει και τις άλλες νότιες χώρες της ΕΕ. Η οικογένεια λειτουργεί ως μηχανισμός συνάθροισης και ανακατανομής πόρων, συμβάλλοντας στην αναδιανομή και στην αλληλεγγύη ανάμεσα στα μέλη της. Έτσι διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο στην κάλυψη των κοινωνικών αναγκών και λειτουργεί ως ένα βαθμό συμπληρωματικά με το κράτος¹⁴⁸.

Στο Σύνταγμα της χώρας η αρχή του κοινωνικού κράτους κατοχυρώνεται ρητά, με την αναθεώρηση του 2001. Η αρχή του κοινωνικού κράτους, όπως κατοχυρώνεται στο ισχύον Σύνταγμα στο άρθρο 25 §1, αποτελεί μια από τις λεγόμενες βάσεις του πολιτεύματος.

3.6 Το κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα της κρίσης (2010-2014)

Η παρούσα οικονομική κρίση και οι πολιτικές για την αντιμετώπιση της, οδήγησαν, μετά και από δεκαετίες, στην εγκατάλειψη κάθε αναπτυξιακής και κοινωνικής πολιτικής και αντικατάσταση τους από αυστηρή δημοσιονομική και εισοδηματική πειθαρχία, με ιδιωτικοποιήσεις και αποκαθήλωση του κοινωνικού κράτους. Στα χρόνια της κρίσης οι κοινωνικές δαπάνες θεωρούνται καταναλωτικές δαπάνες και επιβάλλεται η μείωση τους προς όφελος των παραγωγικών δαπανών. Στο πλαίσιο αυτού του μείγματος κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής και της απελευθέρωσης και της κυριαρχίας των αγορών, το κοινωνικό κράτος θεωρείται ότι είναι παραγωγός δαπανών, που επιβάλλεται να ελεγχθούν και να μειωθούν. Η αντίληψη αυτή έρχεται σε αντίθεση με την άποψη ότι οι κοινωνικές δαπάνες αποτελούν θεσμό μεταφοράς πόρων από γενεά σε γενεά, όπως γίνεται με τις ασφαλιστικές εισφορές, αλλά και ενδογενεακής ανακατανομής εισοδήματος και άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων. Αναιρείται έτσι ο αναδιανεμητικός ρόλος που έχει προσδώσει η οικονομική πολιτική στο κοινωνικό κράτος¹⁴⁹.

Οι αντιλήψεις αυτές με τις πολιτικές που συνεπάγονται παίρνουν καταστροφικές διαστάσεις στη χώρα μας, όπου πάντα το κοινωνικό κράτος ήταν

¹⁴⁸Ρομπόλης, Σ.Γ. Οικονομική Κρίση και Κοινωνικό Κράτος. *Κοινωνική Πολιτική*. Τεύχος 1, 2013. Διαθέσιμο στο: http://eekp.gr/wp-content/uploads/2013/08/vol1_paper3.pdf. (πρόσβαση στις 28/10/2014).

¹⁴⁹όπως ανωτέρω.

ανεπαρκές, το σύστημα κοινωνικής προστασίας κατακερματισμένο, με περιορισμένες ποιοτικά και ποσοτικά παροχές, με ελλιπή χρηματοδότηση και στήριξη από τα φορολογικά έσοδα, με δεδομένες τις ανισότητες που πάντα το χαρακτήριζαν. Επρόκειτο για ένα κατ' επίφαση μόνον κοινωνικό κράτος, μακριά από το κοινωνικό κράτος της καθολικότητας, της αναδιανομής του εισοδήματος, των ποιοτικών υπηρεσιών, της λειτουργικότητας, του εκτεταμένου δικτύου ασφάλειας και της από-εμπορευματοποίησης των δημόσιων αγαθών. Είναι γνωστή σε όλους η ανεπάρκεια του ελληνικού κοινωνικού κράτους σε σχέση με τις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας. Η οικονομική κρίση με την ύφεση και ανεργία που τη συνόδευσε στέρησε το κοινωνικό κράτος από σημαντικούς πόρους με αποτέλεσμα τη χειροτέρευση της κοινωνικής του αποτελεσματικότητας και την απόσυρση του από την παροχή υπηρεσιών υγείας, εκπαίδευσης και κοινωνικής προστασίας προς όφελος της εμπορευματοποίησης τους και του ιδιωτικού τομέα¹⁵⁰.

Στην Ελλάδα από το 2010 σημειώνεται μια σταθερή υποχώρηση του κοινωνικού κράτους, που σφράγισε την κατάσταση στη δημόσια υγεία με άμεσα και μακροπρόθεσμα αποτελέσματα την υγεία των πολιτών. Όπως επισημαίνει ο Συνήγορος του Πολίτη στην ετήσια έκθεση του για το 2011 «Η πρωτοφανής οικονομική κρίση εξαλείφει τις βεβαιότητες που μας συνόδευσαν, τουλάχιστον κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο. Οι πολίτες αμφιβάλλουν για το κατά πόσο το κράτος και η διοίκηση μπορούν να τους στηρίξουν. Οι κρατικές παρεμβάσεις στον τομέα κοινωνικής πολιτικής συρρικνώνονται ή αποκλείονται λόγω έλλειψης πόρων και των πολιτικών της πρωτοφανούς λιτότητας, ενώ επιτείνονται τα φαινόμενα που απαιτούν την ανταπόκριση του κοινωνικού κράτους»¹⁵¹. Το προηγούμενο σύστημα υγείας με προβλήματα υπαρκτά και γνωστά σε όλους, για τα οποία ήταν δεδομένη η ανοχή το προηγούμενο διάστημα, μπήκε στο στόχαστρο. Προβλήματα που για χρόνια δεν αντιμετωπιζόνταν μεγεθύνθηκαν, δαιμονοποιήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν ως άλλοθι για να γίνουν αλλαγές, που κεντρικό τους περιεχόμενο είχαν τη δραστική περικοπή των δαπανών και όχι την αντιμετώπιση τους. Ένα προϋπάρχον σύστημα (ΙΚΑ, ΕΟΠΥΥ) καταλύθηκε δημιουργώντας κενό για μεγάλο χρονικό διάστημα, ενώ ο διάδοχος του (ΠΕΔΥ) παρέχει σημαντικά μειωμένες ποσοτικά και ποιοτικά

¹⁵⁰ Ρομπόλης, Σ.Γ. Οικονομική Κρίση και Κοινωνικό Κράτος. *Κοινωνική Πολιτική*. Τεύχος 1, 2013. Διαθέσιμο στο: http://eekp.gr/wp-content/uploads/2013/08/vol1_paper3.pdf. (πρόσβαση στις 28/10/2014).

¹⁵¹ Συνήγορος του πολίτη: Καταρρέει το κοινωνικό κράτος. Έκθεση –κόλαφος. *TVXS*. 2012. Διαθέσιμο στο : <http://tvxs.gr/news/ellada/synigoros-toy-politi-katarreei-koinoniko-kratos> (πρόσβαση στις 28/10/2014).

υπηρεσίες. Οι παρεμβάσεις αυτές σε συνδυασμό με τη μείωση του προσωπικού και της χρηματοδότησης στα Κέντρα Υγείας και τα Νοσοκομεία επιδείνωσαν δραματικά μια ήδη προβληματική κατάσταση. Το δικαίωμα στην υγεία βρέθηκε στο στόχαστρο μιας πολιτικής με αποκλειστικό στόχο την περιστολή των δημοσιονομικών δαπανών, αδιάφορης για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

3.7 Το δικαίωμα στην υγεία στην Ελλάδα της κρίσης (2010-2014)

Η προστασία του δικαιώματος στην υγεία από τις διεθνείς και ευρωπαϊκές συμβάσεις, στο πλαίσιο της προστασίας των Οικονομικών, Κοινωνικών και Πολιτιστικών δικαιωμάτων περιλαμβάνει μια δέσμη αξιώσεων από την πολιτεία να διασφαλίζει μια σειρά αλληλένδετων και θεμελιωδών στοιχείων για την πραγμάτωση του δικαιώματος, όπως διαθεσιμότητα, πρόσβαση, αποδεκτότητα και ποιότητα (availability - accessibility - acceptability - quality). Σύμφωνα με τις διεθνείς και ευρωπαϊκές συμβάσεις το κράτος οφείλει να λαμβάνει μέτρα στο μέγιστο των διαθέσιμων πόρων του ώστε να διασφαλίζει την πραγμάτωση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων με όλα τα κατάλληλα μέσα. Οφείλει να εγγυάται τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα, χωρίς διακρίσεις οποιασδήποτε μορφής. Να σέβεται, να προστατεύει και να εκπληρώνει τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η επιτροπή για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα του ΟΗΕ έχει διατυπώσει την άποψη ότι τα κράτη υπόκεινται σε ένα ελάχιστο πυρήνα υποχρεώσεων. «Να διασφαλίζουν την ικανοποίηση τουλάχιστον των ελαχίστων απαραίτητων επιπέδων καθενός από τα δικαιώματα». Σύμφωνα με τα παραπάνω και σε ότι αφορά στην υγεία «ένα κράτος εντός του οποίου ένας σημαντικός αριθμός ατόμων στερείται... τη βασική πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας, αποτυγχάνει να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις που απορρέουν από το Σύμφωνο»¹⁵².

Σε αυτό το πλαίσιο η Διεθνής Ομοσπονδία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Fédération Internationale des Droits de l'Homme-FIDH) σε συνεργασία με την Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΛΕΔΑ-HLHR) πραγματοποίησε έρευνα για τις επιπτώσεις της κρίσης στα ανθρώπινα δικαιώματα στην Ελλάδα, κρίνοντας ότι η Ελλάδα είναι η ευρωπαϊκή χώρα που χτυπήθηκε σκληρότερα από την κρίση, με εμφανείς τις συνέπειες και στην οποία η μετάβαση

¹⁵²FIDH/HLHR. Υποβαθμίζοντας τα δικαιώματα: Το κόστος της λιτότητας στην Ελλάδα. 2015 σ. 22-23. Διαθέσιμο στο: https://www.fidh.org/IMG/pdf/report_greece_human_rights_in_greek.pdf (πρόσβαση στις 15/6/2015).

πραγματοποιήθηκε σε συντομότερο διάστημα. Σχετικά με τις επιπτώσεις της κρίσης στο δικαίωμα στην υγεία τα συμπεράσματα της FIDH ήταν:

Ως προς τη διαθεσιμότητα:

Η εφαρμογή περικοπών στις δαπάνες για την υγεία (πτώση στο 5.9% του ΑΕΠ σε συνδυασμό με τη μείωση του ΑΕΠ), είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση της διαθεσιμότητας της υγειονομικής περίθαλψης, σε μια περίοδο που οι ανάγκες ακριβώς λόγω της οικονομικής κρίσης αυξάνονταν. Γεγονός που εκφράστηκε με μείωση των κλινών, μείωση του προσωπικού που κλήθηκε να αντιμετωπίσει μεγαλύτερο αριθμό ασθενών, με αποτέλεσμα την αύξηση του εργασιακού στρες, μείωση των προγραμμάτων δρόμου με συνέπεια την αύξηση των λοιμωδών νοσημάτων, έξαρση μολυσματικών ασθενειών που είχαν εκλείψει, μείωση των κονδυλίων για την ψυχική υγεία σε μια περίοδο αύξησης των ψυχικών παθήσεων, της συχνότητας της κατάθλιψης και των αυτοκτονιών. Οι περικοπές αυτές επηρέασαν άτομα από όλα τα κοινωνικά στρώματα με μεγαλύτερο αντίκτυπο στις πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες¹⁵³.

Ως προς την προσβασιμότητα:

Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι να δυσκολεύεται η προσβασιμότητα στις υπηρεσίες υγείας. Η έννοια της προσβασιμότητας περιλαμβάνει την απαγόρευση των διακρίσεων, τη φυσική προσβασιμότητα, την οικονομική προσβασιμότητα και την προσβασιμότητα στην πληροφόρηση. Με βάση τα στοιχεία η προσβασιμότητα στις υπηρεσίες υγείας έχει επιδεινωθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια. Η επιδείνωση αφορά όλα τα μέρη του πληθυσμού. Αφορά ανθρώπους που έχασαν την ασφαλιστική τους ικανότητα λόγω της κρίσης, ανθρώπους που ενώ έχουν ασφαλιστική κάλυψη δεν έχουν τα χρήματα που χρειάζονται για την κάλυψη του επιπλέον κόστους υγείας που έχει μετακυλιθεί τους ασθενείς, ανθρώπους που αδυνατούν να καλύψουν το κόστος αναζήτησης ιατρικών υπηρεσιών μακριά από τον τόπο διαμονής τους, που καθυστερούν να προγραμματιστούν στα δημόσια νοσοκομεία λόγω αύξησης των λιστών αναμονής. Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι η αύξηση των αυτοαναφερόμενων ακάλυπτων αναγκών από τους ασθενείς¹⁵⁴.

Ως προς την αποδεκτότητα και την ποιότητα:

¹⁵³ όπως ανωτέρω, σ. 30-31.

¹⁵⁴FIDH/HLHR. Υποβαθμίζοντας τα δικαιώματα: Το κόστος της λιτότητας στην Ελλάδα. 2015, σ. 35. Διαθέσιμο στο: https://www.fidh.org/IMG/pdf/report_greece_human_rights_in_greek.pdf, (πρόσβαση στις 15/6/2015).

«Όλες οι εγκαταστάσεις, τα αγαθά και οι υπηρεσίες υγείας οφείλουν να σέβονται την ιατρική δεοντολογία και να είναι πολιτισμικά κατάλληλες, δηλαδή να σέβονται τον πολιτισμό των ατόμων, των μειονοτήτων, των λαών και των κοινοτήτων, να δείχνουν ευαισθησία ως προς τις απαιτήσεις της ισότητας των φύλων και του κύκλου ζωής, και να είναι σχεδιασμένες με τρόπο που σέβεται το ιατρικό απόρρητο και βελτιώνει την κατάσταση της υγείας των εμπλεκόμενων ατόμων». «Πέρα από το να είναι πολιτισμικά αποδεκτές, οι εγκαταστάσεις για την υγεία, τα αγαθά και οι υπηρεσίες οφείλουν επίσης να είναι επιστημονικά και ιατρικά κατάλληλες και καλής ποιότητας. Αυτό απαιτεί, *inter alia*, ειδικευμένο ιατρικό προσωπικό, επιστημονικά εγκεκριμένα και μη ληγμένα φάρμακα και νοσοκομειακό εξοπλισμό, ασφαλές και πόσιμο νερό, επαρκείς εγκαταστάσεις υγιεινής»¹⁵⁵.

Σύμφωνα με την FIDH η μείωση της διαθεσιμότητας και της προσβασιμότητας έχουν συνέπειες στην αποδεκτότητα και στην ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας. Η έκθεση επισημαίνει την επιδείνωση των συνθηκών εργασίας του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού, την αύξηση των ενδονοσοκομειακών λοιμώξεων, την αύξηση του φόρτου εργασίας με συνέπεια την αύξηση του άγχους και της έντασης, τη μείωση του εισοδήματος των εργαζομένων και το πρόβλημα που προκύπτει στο παρόν, αλλά και μελλοντικά, από τη συνεχιζόμενη «διαρροή εγκεφάλων» που πλήττει τη χώρα. Επίσης κατέγραψε τη δυσχέρεια πολλών ασθενών να έχουν τα απαραίτητα φάρμακα και εξετάσεις. Το γεγονός ότι πολλοί από αυτούς καταλήγουν να χρειάζονται νοσηλεία, λόγω επιδείνωσης του ιατρικού τους προβλήματος, καταδεικνύει ότι με τις πολιτικές αυτές όχι μόνο υποβαθμίζεται το δικαίωμα των ανθρώπων στην υγεία αλλά, είναι και οικονομικά ατελέσφορες, καθώς η επείγουσα περίθαλψη κοστίζει περισσότερο από την επαρκή, τακτική θεραπεία. Ακόμα οι χρόνοι αναμονής έχουν αυξηθεί, ενώ το σύστημα υγείας καλείται με λιγότερους ανθρώπινους και οικονομικούς πόρους να εξυπηρετήσει περισσότερους ασθενείς. Αυτή είναι μια μετάβαση που δύσκολα μπορεί να επιτευχθεί και που επιδείνωσε την ποιότητα της υγειονομικής περίθαλψης της χώρας.

Η FIDH χρησιμοποιεί στην αξιολόγηση της τα κριτήρια του Γραφείου της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τη συμμόρφωση, κατά την επιβολή μέτρων λιτότητας, με τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, προκειμένου τα κράτη να λαμβάνουν

¹⁵⁵Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 14, 2000, παρ. 12(c).
Στο: FIDH/HLHR Υποβαθμίζοντας τα δικαιώματα: Το κόστος της λιτότητας στην Ελλάδα 2015, σ.48.

υπόψη το πλαίσιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τα κριτήρια αυτά καθορίζουν τι πρέπει να λαμβάνεται υπόψη για την πρόληψη των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά την εφαρμογή της λιτότητας ή περιοριστικών μέτρων. Σύμφωνα με αυτά:

1. Τα μέτρα λιτότητας πρέπει να ανταποκρίνονται αυστηρά σε ένα επιτακτικό συμφέρον του κράτους.
2. Πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η αναγκαιότητα, το εύλογο, η προσωρινότητα και η αναλογικότητα των μέτρων λιτότητας.
3. Να μην υπάρχει άλλη εφικτή εναλλακτική λύση ή ελαφρότερο περιοριστικό μέτρο που θα μπορούσε να ανταποκριθεί στο επιτακτικό συμφέρον του κράτους.
4. Τα μέτρα δεν πρέπει να εισάγουν διακρίσεις.
5. Βασική συνιστώσα των μέτρων πρέπει να αποτελεί η προστασία ενός ελάχιστου πυρήνα κάθε δικαιώματος.
6. Να υπάρχει ουσιαστική συμμετοχή των ομάδων και των προσώπων που επηρεάζονται στον καθορισμό των μέτρων και στην εκτίμηση των προϋποθέσεων¹⁵⁶.

Αποτελεί γενική εκτίμηση ότι η προσβολή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων θεωρήθηκε ως αναγκαίο κακό και παράπλευρη απώλεια των πολιτικών της λιτότητας. Στην πραγματικότητα δεν υπήρξε ενδιαφέρον για την προστασία τους και ο περιορισμός τους, αν δεν παραγνωρίσθηκε εντελώς, τουλάχιστον υποτιμήθηκε. Σύμφωνα με την έκθεση της FIDH τα μέτρα στην Ελλάδα ανταποκρίνονται σε ένα επιτακτικό συμφέρον του κράτους. Ωστόσο η χώρα έχει αποτύχει να αποδείξει ότι στο πλαίσιο αυτό αξιοποίησε πλήρως τους μέγιστους διαθέσιμους πόρους της προκειμένου να αποφύγει παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Επίσης τα μέτρα λιτότητας οδήγησαν σε ουσιαστική επιδείνωση της άσκησης των δικαιωμάτων κατεξοχήν στους οικονομικά πιο ευάλωτους και επομένως θεωρείται ότι η χώρα δεν συμμορφώνεται με το πρώτο κριτήριο.

Σε σχέση με το δεύτερο κριτήριο τα εφαρμοζόμενα μέτρα κρίθηκαν ως αδικαιολόγητα και δυσανάλογα, ιδιαίτερα όσον αφορά στον αντίκτυπο τους στις ήδη περιθωριοποιημένες και ευπαθείς ομάδες. Διαπίστωση που επιβεβαιώνεται και από το

¹⁵⁶ Office of the High Commissioner for Human Rights. Report on Austerity Measures and Economic and Social Rights, submitted pursuant to UN General Assembly resolution 48/141, 2012. Διαθέσιμο στο: http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Development/RightsCrisis/E-2013-82_en.pdf (πρόσβαση στις 15/10/15).

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο¹⁵⁷. Επίσης δεν είναι χρονικά περιορισμένα, καθώς έχουν μάλλον διαρθρωτικό χαρακτήρα και δεν αποτελούν μια προσωρινή λύση σε μια προσωρινή κρίση, όπως απαιτεί το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ως προς το τρίτο κριτήριο θεωρείται ότι η Ελλάδα έχει αποτύχει να εξετάσει όλες τις εφικτές εναλλακτικές λύσεις ή ελαφρότερα μέτρα για να αντιμετωπίσει την κρίση. Τα μέτρα εισάγουν διακρίσεις, καθώς πλήττουν περισσότερο τις πιο ευπαθείς ομάδες (τέταρτο κριτήριο). Σχετικά με το πέμπτο κριτήριο η επιτροπή έκρινε ότι τα επίπεδα προστασίας των δικαιωμάτων όπως ορίζονται από το ICESCR έχουν μειωθεί εξαιτίας των μέτρων λιτότητας που υιοθέτησε η Ελλάδα και ιδιαίτερος αυτών που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση, των γυναικών, των παιδιών, των φτωχών, των ατόμων με ειδικές ανάγκες, των ανέργων, των τσιγγάνων, των μεταναστών και των αιτούντων άσυλο. Τέλος σε σχέση με το έκτο κριτήριο, δεν έχει διασφαλιστεί η συμμετοχή των ενδιαφερομένων προσώπων ή ομάδων στην εξέταση των προτεινόμενων μέτρων. Η επιτροπή κατέληξε ότι τα μέτρα λιτότητας στην Ελλάδα απέτυχαν να διασφαλίσουν την εκπλήρωση των ελάχιστων βασικών υποχρεώσεων της χώρας για την προστασία βασικών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στην υγεία¹⁵⁸. Οι διαπιστώσεις της έκθεσης ενισχύονται από την απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σύμφωνα με την οποία τα μέτρα λιτότητας στον τομέα της υγείας συνιστούν παραβίαση των κοινωνικών δικαιωμάτων που διασφαλίζονται από το ICESCR και τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη¹⁵⁹.

3.8 Η προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για το δικαίωμα στην υγεία

Η προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι η αντίληψη που προσπαθεί να ενσωματώσει τους κανόνες, τις αρχές, τα πρότυπα και τους στόχους του διεθνούς συστήματος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στη διαδικασία της ανάπτυξης και εφαρμογής κοινωνικο-οικονομικών πολιτικών. Η προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχει κανονιστική και πρακτική διάσταση. Πρόκειται για πλαίσιο

¹⁵⁷European Parliament. Resolution on Employment and social aspects of the role and operations of the Troika (ECB, Commission and IMF) with regard to euro area programme countries, 2014. Διαθέσιμο στο: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2014-0240+0+DOC+XML+V0//EN> (πρόσβαση στις 15/6/2015).

¹⁵⁸FIDH/HLHR. Υποβαθμίζοντας τα δικαιώματα: Το κόστος της λιτότητας στην Ελλάδα 2015 σ. 73-76. Διαθέσιμο στο: https://www.fidh.org/IMG/pdf/report_greece_human_rights_in_greek.pdf (πρόσβαση στις 15/6/2015).

¹⁵⁹European Parliament. Resolution on Employment and social aspects of the role and operations of the Troika (ECB, Commission and IMF) with regard to euro area programme countries, 2014. Διαθέσιμο στο: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2014-0240+0+DOC+XML+V0//EN> (πρόσβαση στις 15/6/2015).

αντιλήψεων για την πορεία της ανθρώπινης ανάπτυξης, που κανονιστικά βασίζεται στους διεθνείς κανόνες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και στην πράξη στοχεύει στην προστασία και προαγωγή τους. Επιδιώκει να αναλύσει τις ανισότητες που βρίσκονται στην καρδιά των προβλημάτων ανάπτυξης και να επανορθώσει πρακτικές διακρίσεων και άδικες κατανομές ισχύος που εμποδίζουν την πρόοδο της ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, η προσέγγιση βάσει των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ισχυρίζεται ότι ο κύριος στόχος της ανάπτυξης θα πρέπει να είναι η εκπλήρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πρόκειται για μια ηθικά και νομικά σωστή προσέγγιση, που οδηγεί σε καλύτερα και πιο βιώσιμα αποτελέσματα για την ανθρώπινη εξέλιξη και ανάπτυξη¹⁶⁰.

Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (άρθρο 12) αναγνωρίζει το δικαίωμα κάθε προσώπου να απολαμβάνει την καλλίτερη δυνατή σωματική και ψυχική υγεία¹⁶¹. Ως δικαίωμα στην υγεία δεν ορίζεται το δικαίωμα να είναι κάποιος υγιής, αφού δεν είναι δυνατόν κάποιος να έχει τέλεια υγεία για πάντα. Το δικαίωμα στην υγεία περιλαμβάνει ελευθερίες και δικαιώματα. Ελευθερίες, όπως το δικαίωμα ελέγχου της υγείας και του σώματος, την προστασία απέναντι σε θεραπείες χωρίς συγκατάθεση και δικαιώματα, όπως η ισότητα στην πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας. Το δικαίωμα στην υγεία χωρίς αποκλεισμούς σημαίνει όχι μόνο έγκαιρη και κατάλληλη φροντίδα υγείας, αλλά επίσης αναφέρεται σε όλους τους κοινωνικούς προσδιοριστές της υγείας που το καθορίζουν και το υποστηρίζουν. Επίσης αναφέρεται στη συμμετοχή των ανθρώπων στις αποφάσεις που λαμβάνονται για την υγεία σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο. Η προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχει θεσπίσει τα κριτήρια της διαθεσιμότητας, της προσβασιμότητας, της αποδεκτότητας και της ποιότητας για τη συμφωνία των κοινωνικών πολιτικών με τις αρχές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹⁶².

Η προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στέκεται απέναντι στα επιχειρήματα για την ανάγκη περιορισμού των δικαιωμάτων λόγω έλλειψης πόρων. Καθώς συχνά τα κράτη επικαλούνται οικονομικές δυσκολίες και ιδιαίτερα την

¹⁶⁰Defending Dignity. A Manual for National Human Rights Institutions on Monitoring Economic, Social and Cultural Rights p.11. Διαθέσιμο στο: http://www.cesr.org/downloads/Defending_Dignity_ESCR_Manual_for_NHRIs.pdf (πρόσβαση στις 15/10/15).

¹⁶¹ΟΗΕ. Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα. Νέα Υόρκη: 1966. Διαθέσιμο στο: https://www.unric.org/el/index.php?option=com_content&view=article&id=26231&Itemid=33 (πρόσβαση στις 5/5/15).

¹⁶²Amnesty International. Human rights for human dignity : A primer on economic, social and cultural rights (second edition). 2014, p. 65 Διαθέσιμο στο: <https://www.amnesty.org/en/documents/POL34/001/2014/en/> (πρόσβαση στις 15/10/15).

περίοδο αυτή δυσχέρεια και έλλειψη πόρων εξαιτίας της παρατεταμένης ύφεσης, η Επιτροπή για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα του ΟΗΕ «...υποστηρίζει με έμφαση ότι ακόμα και όταν οι διαθέσιμοι πόροι είναι αποδεδειγμένα ανεπαρκείς, η υποχρέωση παραμένει για ένα συμβαλλόμενο κράτος να προσπαθεί να εξασφαλίσει την ευρύτερη δυνατή απόλαυση των σχετικών δικαιωμάτων υπό τις κρατούσες συνθήκες. Επιπλέον, οι υποχρεώσεις για την παρακολούθηση του βαθμού υλοποίησης, ή μη υλοποίησης, των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων και για την ανάπτυξη στρατηγικών και τα προγραμμάτων για την προώθησή τους, δεν εξαλείφονται με κανένα τρόπο ως αποτέλεσμα του περιορισμών των πόρων». Επίσης η Επιτροπή σημειώνει ότι «ακόμα και σε περιόδους σοβαρού περιορισμού των πόρων, που οφείλονται είτε σε διαδικασίες ρύθμισης είτε σε οικονομική ύφεση ή σε άλλους παράγοντες τα αδύναμα μέλη της κοινωνίας μπορεί και πρέπει να προστατεύονται με την υιοθέτηση σχετικά χαμηλού κόστους στοχευμένων προγραμμάτων»¹⁶³.

Η προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων υποστηρίζει ότι ένα κράτος παραβιάζει τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα, όταν ασκεί μια πολιτική ή πρακτική, η οποία με πράξεις ή παραλείψεις, παραβιάζει ή αγνοεί υποχρεώσεις που απορρέουν από το Σύμφωνο¹⁶⁴. Από το Σύμφωνο απορρέουν το καθήκον του σεβασμού, της προστασίας και της ικανοποίησης και εξασφάλισης πρόσβασης στα δικαιώματα και ιδιαίτερα εκείνων που μόνοι τους δεν μπορούν να τα έχουν¹⁶⁵.

Η προσέγγιση της κρίσης από τη σκοπιά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αμφισβητεί την άποψη των οικονομολόγων, που συχνά παρουσιάζουν την κρίση ως φυσική καταστροφή, ανεξάρτητη από ανθρώπινες ενέργειες και πολιτικές που ακολουθήθηκαν. Αμφισβητεί την αντίληψη για την παντοδυναμία και την υπερφυσική διάσταση που αποδίδεται στις «αγορές», ως κάτι πέρα κι έξω από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Τοποθετώντας τα πράγματα στις φυσικές-πραγματικές τους διαστάσεις υποστηρίζει ότι οι αιτίες της κρίσης εδράζονται σε ανθρώπινες

¹⁶³ CESCR General Comment No. 3: The Nature of States Parties' Obligations (Art. 2, Para. 1, of the Covenant) Διαθέσιμο στο: <http://www.refworld.org/docid/4538838e10.html> (πρόσβαση 24/10/15).

¹⁶⁴ UN. Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights, Doc.E/C.12/2000/13, para. 11, Διαθέσιμο στο: <http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/0/6b748989d76d2bb8c125699700500e17?Opendocument> (πρόσβαση στις 5/5/15).

¹⁶⁵ Amnesty International. (2014) Human rights for human dignity : A primer on economic, social and cultural rights (second edition). P. 65. Διαθέσιμο στο: <https://www.amnesty.org/en/documents/POL34/001/2014/en/> (πρόσβαση στις 15/10/15).

αποφάσεις και πολιτικές, εφαρμοζόμενες από κυβερνητικούς και ισχυρούς οικονομικούς παράγοντες και δεν οφείλονται στη δράση φυσικών δυνάμεων ή δυνάμεων έξω από τον ανθρώπινο έλεγχο¹⁶⁶.

Υποστηρίζει την άποψη ότι οι προσπάθειες αντιμετώπισης μιας οικονομικής κρίσης πρέπει να σχεδιάζονται και να υλοποιούνται έχοντας στο επίκεντρο τους την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μεταφέροντας την αντίληψη αυτή στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, αντιτίθεται στην ανάσχεση των Οικονομικών, Κοινωνικών και Πολιτιστικών Δικαιωμάτων που προκάλεσαν οι πολιτικές αντιμετώπισης της κρίσης στην Ελλάδα. Αντιτίθεται στην άποψη ότι, παρότι πρόκειται για δικαιώματα που κατοχυρώνονται από το Σύνταγμα και διεθνείς συνθήκες που δεσμεύουν νομικά τη χώρα, έπρεπε να περιοριστούν προς όφελος του γενικού συμφέροντος, που ήταν ο περιορισμός του δημοσιονομικού ελλείμματος και η έξοδος της χώρας από την κρίση. Αντιτίθεται στην άποψη ότι οι καταστροφικές επιπτώσεις της κρίσης για τις ανθρώπινες ζωές, τα ανθρώπινα δικαιώματα και την αξιοπρέπεια των ανθρώπων είναι τραγικές, αλλά αναπόφευκτες συνέπειες των απρόβλεπτων και ανεξέλεγκτων δυνάμεων της αγοράς. Σε αυτό το επιχείρημα στηρίχτηκε η δραματική μείωση των κοινωνικών δαπανών και των δαπανών στην υγεία με τις συνέπειες που έχουν ήδη αναφερθεί. Απαντά αρνητικά στο ερώτημα που τίθεται σχετικά με το αν η παρούσα δημοσιονομική συγκυρία στη χώρα αποτελεί ένα επαρκώς νομιμοποιημένο λόγο για τον περιορισμό δικαιωμάτων ιστορικά και νομικά κατοχυρωμένων¹⁶⁷. Η προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τονίζει ότι οι συνέπειες της κρίσης στα ανθρώπινα δικαιώματα δεν είναι αναπόφευκτες και δεν πρέπει να γίνουν αποδεκτές. Απαιτεί λογοδοσία των υπευθύνων για τις αποφάσεις που προκάλεσαν την κρίση και για τις πολιτικές που έπληξαν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Απαιτεί αποφάσεις που δεν θα προκαλούν νέες και θα ελαχιστοποιούν τις ήδη προκληθείσες αρνητικές συνέπειες των εφαρμοζόμενων πολιτικών και θα ενισχύουν τους ανθρώπους που πλήττονται να απαιτούν σεβασμό για τα δικαιώματα

¹⁶⁶Center for Economic and Social Rights. Human Rights and the Global Economic Crisis. 2009. Διαθέσιμο στο: <http://www.cesr.org/downloads/CESR-Human%20Rights%20and%20the%20Global%20Economic%20Crisis.pdf> (πρόσβαση στις 15/5/15).

¹⁶⁷Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Υπάρχει ένα όριο αξιοπρεπούς διαβίωσης που δεν «κουρεύεται». Διαθέσιμο στο: <http://www.hlhr.gr/index.php?MDL=pages&SiteID=646> (πρόσβαση στις 15/5/15).

τους¹⁶⁸. Υποστηρίζει ότι υπάρχει ένας ελάχιστος κανονιστικός πυρήνας για τα κοινωνικά δικαιώματα ο οποίος πρέπει να παραμείνει άθικτος από τα όποια εφαρμοζόμενα μέτρα. Η υποχώρηση πίσω από τον πυρήνα αυτό δεν σημαίνει απλά παραβίαση «κεκτημένων δικαιωμάτων», αλλά παραβίαση θεμελιωδών κανόνων επιβίωσης μιας πολιτικής κοινότητας και συμβίωσης σε αυτήν με ασφάλεια. Το όριο αυτό είναι η μη παραβίαση του ελάχιστου ορίου ουσιαστικής αυτονομίας και αξιοπρέπειας των πολιτών της χώρας¹⁶⁹.

Η προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων υποστηρίζει τον αλληλένδετο και αδιαίρετο χαρακτήρα των δικαιωμάτων, που τελούν σε σχέση αλληλοθεμελίωσης. Η αποδυνάμωση μιας ομάδας δικαιωμάτων αδυνατίζει και τις άλλες. Δεν νοείται σύγχρονη, δημοκρατική χώρα, χωρίς ένα επαρκές επίπεδο προστασίας όλων των δικαιωμάτων. Υποστηρίζει ότι, σε μια χώρα που πλήττονται τα κοινωνικά δικαιώματα, τελικώς πλήττονται και τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα. Γιατί δεν είναι δυνατόν να ανθεί η δημοκρατία, όταν το δικαίωμα στην εργασία, στην υγεία και στην παιδεία, ιδιαίτερα των ευπαθών κοινωνικά ομάδων, υποβαθμίζεται συνεχώς¹⁷⁰.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα διαχρονικά και παγκόσμια αποτελούν αποτέλεσμα του αγώνα των ανθρώπων. Από το 18^ο αιώνα και μετά τα Συντάγματα των κρατών, οι παγκόσμιες διακηρύξεις, οι συνθήκες και οι συμβάσεις που τα κατοχυρώνουν υπογράφηκαν μετά από σκληρούς αγώνες και πολύ πόνο που συσσωρεύτηκε στην ανθρωπότητα. Η τάση εδώ και δεκαετίες είναι αν όχι η ευθεία αμφισβήτηση, τουλάχιστον η παράκαμψη και ο παροπλισμός τους. Η υπεράσπιση τους αποτελεί γραμμή άμυνας και διεκδίκησης για το σύγχρονο άνθρωπο. Αυτό ισχύει για όλο τον πλανήτη που βρίσκεται αντιμέτωπος με σκληρά προβλήματα και συχνά με το αποκρουστικό πρόβλημα της βίας. Ισχύει όμως και για το σύγχρονο ανεπτυγμένο κόσμο που μαστίζεται τα τελευταία χρόνια από την οικονομική κρίση. Η υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μπορεί να αποτελέσει ασπίδα προστασίας για τα εκατομμύρια των ανθρώπων που βλέπουν τη ζωή τους να καταστρέφεται. Το βάρος πέφτει στους ώμους των απλών ανθρώπων, των φορέων που συλλογικά συμμετέχουν,

¹⁶⁸Center for Economic and Social Rights. Human Rights and the Global Economic Crisis. 2009. Διαθέσιμο στο: <http://www.cesr.org/downloads/CESR-Human%20Rights%20and%20the%20Global%20Economic%20Crisis.pdf> (πρόσβαση στις 15/5/15).

¹⁶⁹Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Υπάρχει ένα όριο αξιοπρεπούς διαβίωσης που δεν «κουρεύεται». Διαθέσιμο στο: <http://www.hlhr.gr/index.php?MDL=pages&SiteID=646> (πρόσβαση στις 15/5/15).

¹⁷⁰Όπως ανωτέρω.

των κοινωνικών οργανώσεων, της κοινωνίας των πολιτών. Η προστασία του Συντάγματος και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι εύκολη διαδικασία στην περίοδο της ευημερίας και της οικονομικής σταθερότητας. Όμως, τα δικαιώματα αποκτούν κρισιμότητα ακριβώς όταν είναι σε κρίση. Τότε ακριβώς είναι κρίσιμη η υπεράσπιση τους. Σε τέτοιες κρίσιμες περιόδους αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα η συνταγματική επιταγή της ακροτελεύτιας διάταξης του Συντάγματος «Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων».

4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ

Οι αναφορές στην αλληλεγγύη αυξάνονται στο δημόσιο διάλογο σε πολλές χώρες στον κόσμο. Στη διάρκεια της κρίσης και μέσα σε ένα κλίμα όπου πολλοί έχουν την αίσθηση πως η αμοιβαιότητα και η αλληλοβοήθεια έχουν χάσει έδαφος, νέες φωνές τονίζουν τη σημασία της αλληλεγγύης. Φωνές που ξαναμιλούν για την κοινωνία και τις λειτουργίες της και έρχονται να ξανασυζητήσουν τα όρια ανάμεσα στην ατομική, οικογενειακή και κοινωνική ευθύνη.

Η χρήση της έννοιας της αλληλεγγύης έχει έλθει στο προσκήνιο στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Στο δημόσιο διάλογο, αλλά και ως κοινωνική δράση και πρακτική. Σε όλη τη χώρα καταγράφεται πλήθος πρωτοβουλιών από εταιρείες, ιδρύματα, Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) συλλογικότητες και δίκτυα πολιτών με σκοπό τη στήριξη των πιο αδύναμων κοινωνικών ομάδων. Αλληλέγγυες δράσεις που στοχεύουν στην παροχή άμεσης υλικής και κοινωνικής βοήθειας στους πλέον αδύναμους, στήριξης και ανάδειξης των προβλημάτων τους και άσκησης πίεσης στο πολιτικό σύστημα για την επίλυση τους. Δημιουργούνται και λειτουργούν ποικίλες δομές και προγράμματα κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως κοινωνικά παντοπωλεία, κοινωνικά ιατρεία, κοινωνικά φαρμακεία, κοινωνικά φροντιστήρια μέσα από τυπικούς και άτυπους εθελοντικούς σχηματισμούς¹⁷¹. Καταγράφονται πλήθος αλληλέγγυων δράσεων και πρακτικών. Συλλέγονται τρόφιμα, ρούχα, παιχνίδια, φάρμακα. Ανταλλάσσονται υπηρεσίες, γίνονται μαθήματα, παρέχονται ιατρικές υπηρεσίες. Είναι εντυπωσιακό που αυτή ακριβώς την περίοδο που καταρρέουν οι ρυθμίσεις του κοινωνικού κράτους, αναδύεται η δράση της κοινωνίας των πολιτών. Φαίνεται να επιβεβαιώνεται η άποψη που υποστηρίζει πως όταν όλα βαίνουν καλώς οι αναφορές στην αλληλεγγύη και οι αλληλέγγυες πρακτικές λιγοστεύουν, ενώ πληθαίνουν όταν αδυνατίζουν οι ρυθμίσεις του κοινωνικού κράτους. Έτσι οι απειλές στην αλληλεγγύη δυναμώνουν την προσοχή σε αυτήν, ακριβώς τη στιγμή που φαίνεται να καταρρέει¹⁷².

Η βιοηθική σχετίζεται με την αλληλεγγύη στο βαθμό που συχνά επικεντρώνεται σε θέματα που αφορούν στις σχέσεις ανάμεσα στα άτομα ή σε ομάδες

¹⁷¹ΕΛΙΑΜΕΠ Παρατηρητήριο για την κρίση. Μπουρίκος Δ. Κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα της κρίσης: Νέο κύμα ανάδυσης της κοινωνίας πολιτών ή εμπέδωση της κατακερματισμένης κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη; Αθήνα: 2013.

¹⁷²Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity Reflections on an Emerging Concept in Bioethics». Διαθέσιμο στο: http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/2014/07/Solidarity_report_FINAL.pdf p. 37 (πρόσβαση στις 23/09/2014).

ατόμων και την πολιτεία και στις υποχρεώσεις, διεκδικήσεις και δικαιώματα των εμπλεκόμενων μερών. Η αλληλεγγύη ως έννοια συναντάται στα κείμενα της βιοηθικής¹⁷³. «Τα κράτη οφείλουν να σέβονται και να προάγουν την αναμεταξύ τους αλληλεγγύη καθώς και την αλληλεγγύη με άτομα, οικογένειες, ομάδες, κοινότητες και αυτών αναμεταξύ τους, με ιδιαίτερη έγνοια για όσους η αρρώστια ή η αναπηρία ή άλλοι προσωπικοί, κοινωνικοί ή περιβαλλοντικοί παράγοντες έχουν καταστήσει ευάλωτους και για όσους έχουν τους πιο περιορισμένους πόρους»¹⁷⁴.

4.1 Η έννοια της Αλληλεγγύης στην πορεία του χρόνου

Η έννοια της αλληλεγγύης δεν είναι καινούργια. Η ιστορία της ξεκινά πολλούς αιώνες πριν και έχει διαφορετικές συνδηλώσεις σε διάφορες ιστορικές στιγμές. Ανευρίσκεται για πρώτη φορά στο Ρωμαϊκό νόμο. Ετυμολογικά πηγάζει από το νομικό όρο *in solidum*, που σημαίνει πως υπάρχει ένα συμβόλαιο ανάμεσα σε δυο ή περισσότερους πιστωτές ή χρεώστες. Αυτή η πρώιμη χρήση της έννοιας της αλληλεγγύης προϋποθέτει μια κοινωνία που αποτελείται από ανεξάρτητα, αυτόνομα άτομα, που όμως η μοίρα τους μπορεί μετά να συνδεθεί με νομικά μέσα για ένα ορισμένο σκοπό με ειδικό περιεχόμενο¹⁷⁵. Σύμφωνα με άλλη ερμηνεία είναι παράγωγο της λατινικής λέξης *solidare* που σημαίνει ενωμένοι μαζί και αυτό το στοιχείο της ένωσης ή της σύνδεσης με κάποιο τρόπο, χαρακτηρίζει τις διάφορες ιστορικές και σύγχρονες χρήσεις της λέξης αλληλεγγύη¹⁷⁶.

Αιώνες αργότερα, στη Γαλλία ο όρος *solidarité* χρησιμοποιήθηκε ως νομικός όρος που περιλαμβάνονταν στον αστικό κώδικα του Ναπολέοντα. Στη Γαλλία, στην πολιτική σφαίρα η χρήση του επεκτάθηκε από τους επαναστάτες του 18^{ου} αιώνα. Στην πραγματικότητα χρησιμοποιήθηκε ο όρος αδελφότητα και όχι αλληλεγγύη, μια από τις τρεις αρχές της επανάστασης. Αρχικά ο όρος αναφερόταν στους δεσμούς μεταξύ των επαναστατών και υποδήλωνε ένα αίσθημα πολιτικής κοινότητας και την επιθυμία να δώσουν έμφαση σε αυτό που από κοινού έκαναν. Αυτό το αίσθημα της

¹⁷³Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity Reflections on an Emerging Concept in Bioethics». Διαθέσιμο στο: http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/2014/07/Solidarity_report_FINAL.pdf p. 11.

¹⁷⁴Γενική Διάσκεψη της UNESCO. Οικουμενική Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. 2005. Άρθρο 24, §3.

¹⁷⁵Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity Reflections on an Emerging Concept in Bioethics». Διαθέσιμο στο: http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/2014/07/Solidarity_report_FINAL.pdf p.6 (πρόσβαση στις 23/09/2014).

¹⁷⁶Gunson, D., Solidarity and the Universal Declaration on Bioethics and Human Rights *Journal of Medicine and Philosophy*, 34, 2009, p. 241 – 260.

πολιτικής κοινότητας επεκτάθηκε σύντομα σε ευρύτερες ομάδες στις οποίες οι επαναστάτες αναφέρονταν.

Η χρήση της έννοιας *solidarité*, στη διάρκεια της επαναστατικής περιόδου στη Γαλλία, υποδήλωνε ιδιαίτερη έμφαση στην προσωπικότητα και στα άτομα, που θεωρούνταν αν όχι πλήρως αυτόνομα, τουλάχιστον μοναδικά. Οι πολίτες καλούνταν να υπερβούν τη μοναδικότητα τους και να σταθούν δίπλα στους άλλους, που δεν ήταν μέρος τους ούτε ήταν άρρηκτα συνδεδεμένοι μαζί τους ως προς τις ανάγκες και τα συμφέροντα τους.

Στη Γαλλία αργότερα ο Auguste Comte, πατέρας της κοινωνιολογίας, υποστήριξε πως η αλληλεγγύη θα μπορούσε να είναι μια λύση για τον αυξανόμενο ατομισμό και την έλλειψη συλλογικότητας της κοινωνίας, η οποία είναι επιζήμια για τις κοινωνικές ανησυχίες και την ευημερία του συνόλου.

Η έννοια της αλληλεγγύης συνέχισε να εξελίσσεται στην πορεία του χρόνου. Αρκετά αργότερα οι θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου αντιμετωπίζουν την αλληλεγγύη ως εμπειρικό γεγονός και ταυτόχρονα θετικό στόχο. Εμπειρικό γεγονός στο βαθμό που οι άνθρωποι προτιμούν να ζουν τη ζωή τους οργανωμένοι σε κοινωνικές συλλογικότητες, παρά ως μοναχικοί μαχητές. Η ύπαρξη συναισθηματικών και οικονομικών δεσμών μεταξύ των ανθρώπων θεωρείται εγγενές χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης. Θετικό στόχο στο βαθμό που οι πολιτικές και κοινωνικές συλλογικότητες, οργανωμένες με τη μορφή εδαφικού κράτους, απαιτούν την προθυμία των ανθρώπων να συνδέσουν τη ζωή τους με περισσότερους από εκείνους που γνωρίζουν προσωπικά. Οι θεωρητικοί του κοινωνικού συμβολαίου υποστηρίζουν την ανάγκη για θεσμοθέτηση της αμοιβαίας βοήθειας, καθώς υποστηρίζουν ότι προφανώς αυτή δεν μπορεί να μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη¹⁷⁷.

Ο Emile Durkheim συνέβαλε σημαντικά στην εννοιολογική σύλληψη της αλληλεγγύης με κοινωνιολογικούς όρους. Χρησιμοποίησε τον όρο για να αναφερθεί σε εκείνους τους κοινωνικούς δεσμούς που θεωρούσε σημαντικούς για την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας. Σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους οι κοινωνικοί δεσμοί βασίζονται σε διαφορετικούς τύπους αλληλεγγύης. Εισήγαγε τη διάκριση ανάμεσα στην μηχανική αλληλεγγύη των πιο παραδοσιακών κοινωνιών και στην οργανική

¹⁷⁷Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity Reflections on an Emerging Concept in Bioethics». Διαθέσιμο στο: http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/2014/07/Solidarity_report_FINAL.pdf p. 6, 7 (πρόσβαση στις 23/09/2014).

αλληλεγγύη των σύγχρονων κοινωνιών¹⁷⁸. Η διάκριση που έκανε ανάμεσα στη μηχανική και στην οργανική αλληλεγγύη αποτελεί σημείο αναφοράς στην πολιτική και κοινωνική σκέψη για το θέμα. Σύμφωνα με αυτήν, οι άνθρωποι στις πρώιμες κοινωνίες, πριν τον καταμερισμό της εργασίας, είχαν το αίσθημα της ομοιότητας. Έκαναν την ίδια δουλειά, ήταν μέλη της ίδιας οικογένειας, πάλευαν για να αντιμετωπίσουν τις ίδιες φυσικές απειλές. Η αλληλοβοήθεια και η αλληλοϋποστήριξη ήταν το κανονικό και το φυσικό. Αυτή την κατάσταση την ονόμασε «μηχανική αλληλεγγύη». Ενωμένοι μαζί και αλληλεξαρτώμενοι. Παραδείγματα μηχανικής αλληλεγγύης συναντώνται και στη σύγχρονη εποχή σε αγροτικές περιοχές ή σε θρησκευτικές κοινότητες, που χαρακτηρίζονται από ομοιομορφία πεποιθήσεων και αξιών¹⁷⁹.

Η εξειδίκευση της εργασίας διαφοροποίησε τον τρόπο ζωής των ανθρώπων και άλλαξε τη φύση των δεσμών μεταξύ τους. Στη σύγχρονη κοινωνία τα άτομα αλληλοεξαρτώνται εξαιτίας της εξειδίκευσης. Ο Durkheim χρησιμοποίησε για αυτή τη νέα κατάσταση τον όρο «οργανική αλληλεγγύη». Δε μπορούσε πια να θεωρηθεί δεδομένο πως άνθρωποι που ζούσαν ή εργάζονταν μαζί αισθάνονταν όμοιοι. Συχνά είχαν διαφορετική εκπαίδευση, διαφορετικό τρόπο ζωής, θρησκευτικές πεποιθήσεις και οικογενειακούς δεσμούς. Η πορεία αυτή συνοδεύεται από μια πορεία διαφοροποίησης των ατομικών αξιών, που αντικαθιστούν τη συλλογική συνείδηση της παραδοσιακής κοινωνίας. Στο νέο πλαίσιο η αλληλεγγύη σημαίνει πως τα άτομα αλληλοεξαρτώνται και συγχρόνως χρειάζεται να συνεργάζονται για το ατομικό τους συμφέρον και το συμφέρον της κοινωνίας. Παράδειγμα οργανικής αλληλεγγύης είναι τα ευρωπαϊκά συστήματα υγείας, όπου τα άτομα έχουν την υποχρέωση να συνεισφέρουν προς όφελος της κοινωνίας, διασφαλίζοντας την ισότιμη πρόσβαση όλων στο σύστημα υγείας, όταν το χρειάζονται. Τα άτομα έχουν κίνητρο να συμμετέχουν σε αυτή τη διαδικασία, καθώς θα έχουν πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας ως ανταπόδοση της συνεισφοράς τους^{180,181}.

¹⁷⁸ Gunson, D., Solidarity and the Universal Declaration on Bioethics and Human Rights *Journal of Medicine and Philosophy*, 34, 2009, p. 241–260.

¹⁷⁹ Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity Reflections on an Emerging Concept in Bioethics». Διαθέσιμο στο: http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/2014/07/Solidarity_report_FINAL.pdf p. 8 (πρόσβαση στις 23/09/2014).

¹⁸⁰ Meulen, R.T., Wright K. «Family Solidarity and Informal Care: The Case of Care for People with Dementia». *Bioethics*, 26(7), 2012, p. 361-368.

¹⁸¹ Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity Reflections on an Emerging Concept in Bioethics». Διαθέσιμο στο: http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/2014/07/Solidarity_report_FINAL.pdf p. 8 (πρόσβαση στις 23/09/2014).

Η χριστιανική έννοια της αδελφότητας θεωρείται ο σπουδαιότερος πρόγονος της έννοιας της αλληλεγγύης. Η έννοια της αλληλεγγύης έχει εξ αρχής διαφορετικό νόημα και σκοπό από τη χριστιανική έννοια της φιλανθρωπίας. Καθώς φιλανθρωπία είναι μια ηθική σχέση που συνάπτεται εθελοντικά από τους πλούσιους προς τους φτωχούς, ενώ αλληλεγγύη είναι η αδελφότητα μεταξύ ίσων. Η αλληλεγγύη αναφέρεται στην ιδέα ότι κάθε ανθρώπινο ον αξίζει το ίδιο στα μάτια του θεού και στο ότι είναι βασική η ισότητα στην αξιοπρέπεια. Στη χριστιανική θρησκεία η αλληλεγγύη αποκτά ιδιαίτερο νόημα στη θυσία του Χριστού για τους ανθρώπους. Σε μια χριστιανική εκδοχή του *in solidum* στο ρωμαϊκό νόμο, ο Χριστός εξοφλεί το χρέος της ενοχής των ανθρώπων, πεθαίνοντας γι αυτούς. Η έννοια της αλληλεγγύης αποκτά διαφορετικές αποχρώσεις σε κάθε χριστιανικό δόγμα.

Στο πολιτικό επίπεδο η έννοια της αλληλεγγύης έχει σημαντικό ρόλο στη σοσιαλιστική θεωρία και πολιτική και συνδέεται στενά με το ευρωπαϊκό κράτος πρόνοιας. Στις μαρξιστικές-λενινιστικές θεωρίες η αλληλεγγύη προέρχεται από την αντίληψη ότι, εκείνοι που ανήκουν στην ίδια τάξη στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής, έχουν κοινά συμφέροντα και πρέπει να αλληλοβοηθούνται. Αλληλεγγύη της εργατικής τάξης. Αλληλεγγύη που εκτείνεται πέρα από τα εθνικά σύνορα. Μπορούμε να δούμε την εξέλιξη αυτής της διεθνιστικής αντίληψης για την αλληλεγγύη στα σύγχρονα κινήματα ενάντια στην παγκοσμιοποίηση του καπιταλισμού. Η έννοια της τάξης έχει αντικατασταθεί από τη λιγότερο σαφή έννοια των μη προνομιούχων στην πρόσβαση των πόρων σε σχέση με τους πλούσιους και κυβερνώντες.

Στο εργατικό κίνημα ή έννοια της αλληλεγγύης είχε περιγραφική σημασία, καθώς αναφερόταν σε ανθρώπους που τους ενώνει κοινή κατάσταση ή μοίρα, αλλά και κανονιστική σημασία, καθώς στοχεύει να προσελκύσει και να ενώσει όλους εκείνους που δεν ήταν ενεργά μέλη του κινήματος. Η ανάγκη αμοιβαίας αλληλοβοήθειας σηματοδότησε την έναρξη του σχηματισμού των εργατικών συνδικάτων¹⁸².

4.2 Αλληλεγγύη – Ορισμοί

¹⁸² Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity Reflections on an Emerging Concept in Bioethics». Διαθέσιμο στο: http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/2014/07/Solidarity_report_FINAL.pdf p. 8-10 (πρόσβαση στις 23/09/2014).

Στις μέρες μας η έννοια της αλληλεγγύης γίνεται αντιληπτή είτε ως μια συμμαχία ανάμεσα σε άτομα ή ομάδες στη βάση κοινού συμφέροντος ή ως το άπλωμα χεριού βοήθειας σε εκείνους που το έχουν ανάγκη, πράξη αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την ανθρώπινη υπόσταση. Η έννοια της αλληλεγγύης μπορεί να σημαίνει διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικούς ανθρώπους, αλλά είναι πάντα αντιληπτή ως αμοιβαία βοήθεια και υποστήριξη σε δύσκολες και επίπονες περιστάσεις, άνευ όρων και ανεξάρτητα από τις διαφορές ανάμεσα στα άτομα και στις ομάδες. Το θεωρητικό και πολιτικό ενδιαφέρον για την αλληλεγγύη βασίζεται στη συνειδητοποίηση πως η επιβίωση της κοινωνίας εξαρτάται από το βαθμό που η αμοιβαία βοήθεια και υποστήριξη θεσμοθετούνται. Το σύγχρονο δυτικού τύπου κράτος πρόνοιας αποτελεί μορφή θεσμοθετημένης κοινωνικής υποστήριξης στη βάση της αλληλεγγύης¹⁸³.

Παραδοσιακά έχει θεωρηθεί ότι η αλληλεγγύη αναφέρεται στις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη μιας ομάδας, περιοχής ή κοινωνίας. Στο πνεύμα αυτό η κοινωνική αλληλεγγύη πιστώνεται με τη χρήση εργαλείων κοινωνικής δικαιοσύνης, όπως το σύγχρονο κράτος κοινωνικής πρόνοιας και η αναδιανεμητική φορολόγηση. Η αλληλεγγύη εστιάζει στη βοήθεια και προστασία των αδύναμων. Με την έννοια αυτή μπορεί να κινητοποιήσει τους ανθρώπους για την αντιμετώπιση ορισμένων οικουμενικών ανισοτήτων στο σύγχρονο κόσμο¹⁸⁴.

Στην ακαδημαϊκή και βιοηθική βιβλιογραφία ανευρίσκονται διάφοροι ορισμοί του όρου αλληλεγγύη, από περιπτώσεις όπου ο όρος χρησιμοποιείται σε ένα πλαίσιο συμμετρικών ανθρωπίνων σχέσεων, όπως στην αδελφότητα ή τη συναδελφικότητα μέχρι περιπτώσεις ασύμμετρων σχέσεων, όπως στη φιλανθρωπία. Μερικές φορές η αλληλεγγύη αποδίδεται σε άτομα (συμπόνια για τον αδύναμο) και άλλες σε κοινότητες (κοινωνική συνοχή). Μπορεί να περιγράφεται ως σχέση ανάμεσα σε άτομα (αλτρουισμός, συναδελφικότητα) ή ως μια θεσμική σχέση (καθήκοντα πολιτών). Ο σκοπός που αποδίδεται στην αλληλεγγύη μπορεί να τείνει είτε να συμπεριλάβει τους άλλους (παγκόσμια αδελφότητα) ή να τους αποκλείσει (εθνική συσπείρωση)¹⁸⁵.

¹⁸³Kantzara, V. Solidarity in times of Crisis: emergent Practices and Potential for Paradigmatic Change. Notes from Greece. *Studi di Sociologia*, 3, 2014, 261-280

¹⁸⁴Eckenwiler, L., Straehle, C., Chung R. «Global Solidarity, Migration and Global Health Inequity». *Bioethics*, 26(7), 2012, p. 382-390.

¹⁸⁵Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity Reflections on an Emerging Concept in Bioethics». Διαθέσιμο στο: http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/2014/07/Solidarity_report_FINAL.pdf p. 21 (πρόσβαση στις 23/09/2014).

Στην αναφορά για τα βιοκαύσιμα του Nuffield Council on Bioethics διευρύνεται η αντίληψη για την αλληλεγγύη και προτείνεται ο ορισμός της αλληλεγγύης να λαμβάνει υπόψη του τις σχέσεις και τις υποχρεώσεις ανάμεσα στους πληθυσμούς. «Η αλληλεγγύη εστιάζει στην σπουδαιότητα της προστασίας των ατόμων, ως μέλη ομάδων ή πληθυσμών. Είναι η ιδέα ότι όλοι είμαστε συνταξιδιώτες και ότι έχουμε καθήκοντα να υποστηρίξουμε και να βοηθήσουμε ο ένας τον άλλο και ιδιαίτερος αυτούς που δε μπορούν άμεσα να υποστηρίξουν τους εαυτούς τους. Στο πλαίσιο των βιοκαυσίμων η αξία της αλληλεγγύης κατευθύνει την προσοχή μας προς τους πιο αδύναμους ανθρώπους των κοινωνιών, υπενθυμίζοντας μας ότι έχουμε μια “κοινή ανθρωπότητα” μια “κοινή ζωή” και αυτοί που είναι πιο ευπαθείς πρέπει να τύχουν ειδικής προσοχής¹⁸⁶».

4.3 Ορισμός εργασίας των Barbara Prainsack και Alena Buyx. Βαθμίδες δέσμευσης

Οι Barbara Prainsack και Alena Buyx μετά από εκτενή έρευνα της βιοηθικής βιβλιογραφίας των δυο τελευταίων δεκαετιών, και με δεδομένη την ασάφεια του όρου κατέληξαν σε ένα ορισμό εργασίας για την αλληλεγγύη. Σύμφωνα με αυτόν «Ο όρος αλληλεγγύη υποδηλώνει κοινές πρακτικές που αντανακλούν μια συλλογική δέσμευση να αναλάβουμε το κόστος (οικονομικό, κοινωνικό, συναισθηματικό ή άλλο) για να βοηθήσουμε άλλους».

Εδώ η αλληλεγγύη γίνεται αντιληπτή ως πρακτική και όχι ως συναίσθημα ή αφηρημένη αξία. Με τον όρο κόστος υποδηλώνεται ένα μεγάλο εύρος συνεισφορών όπως σε χρόνο, προσπάθεια, συναισθηματική επένδυση και χρήμα που δίνουν άτομα ή ομάδες για να βοηθήσουν άλλους. Είναι πιθανόν τα άτομα που επιδεικνύουν αλληλεγγύη να αποκομίσουν κάποιο όφελος, που όμως δε μπορεί να είναι το κίνητρο για τη συμπεριφορά τους. Η ανταμοιβή αυτή δεν απαξιώνει ούτε καταργεί την αλληλεγγύη δράση τους. Όμως τα οφέλη ή ακόμα και η προσδοκία οφέλους ή ανταμοιβής δεν είναι προϋπόθεση αλληλεγγύης, αλλά και δεν την υπονομεύει. Σύμφωνα με τον ορισμό εργασίας καταγράφονται τρεις βαθμίδες δέσμευσης στην άσκηση αλληλεγγύων πρακτικών:

Βαθμίδα 1^η - Διαπροσωπικό επίπεδο

¹⁸⁶ NCoB. Biofuels: ethical issues. London: 2011. Διαθέσιμο στο: http://www.nuffieldbioethics.org/sites/default/files/Biofuels_ethical_issues_FULL%20REPORT_0.pdf. (πρόσβαση στις 25/9/2015).

Το πρώτο, χαμηλότερο επίπεδο δέσμευσης είναι το επίπεδο των ατόμων. Εδώ η αλληλεγγύη περιλαμβάνει την εκδήλωση προθυμίας ανάληψης του κόστους για βοήθεια προς άλλους με τους οποίους κάποιος αναγνωρίζει ομοιότητα σε ένα τουλάχιστον σχετικό θέμα. Η αναγνώριση της ομοιότητας μπορεί να πάρει διάφορες μορφές. Περιλαμβάνει τη συνειδητοποίηση της σύνδεσης με άλλους από επιλογή, από τη μοίρα ή άλλες περιστάσεις. Η ομοιότητα μπορεί να γίνει αντιληπτή ως αντιμετώπιση μιας κοινής απειλής.

Η αναγνώριση της ομοιότητας δε συνεπάγεται αλληλεγγύη, εκτός αν συνοδεύεται από πράξεις που αποτελούν εκδηλώσεις της προθυμίας να αναλάβουμε το κόστος να βοηθήσουμε τους άλλους. Η αλληλεγγύη περιλαμβάνει την προθυμία βοήθειας προς τους άλλους τόσο με μικρό όσο και με μεγάλο κόστος. Το πόσο είναι το κόστος που αναλαμβάνει δεν έχει σημασία. Μπορεί να δανείσει κάποιος το τηλέφωνο του για μια κλήση ή να γίνει δωρητής οργάνου.

Η αλληλεγγύη συνήθως, αλλά όχι αποκλειστικά, απευθύνεται προς τα πιο ευάλωτα άτομα της ομάδας. Η ευπάθεια μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα αναγνώρισης της ομοιότητας. Στην κατάσταση οξείας ευπάθειας και ανάγκης του συνανθρώπου μου μπορεί να αναγνωρίσω τον εαυτό μου που υπήρξε ή μπορεί να υπάρξει σε μια παρόμοια, επείγουσα κατάσταση. Ωστόσο κάθε άνθρωπος δεν μπορεί να θεωρεί πως διατρέχει τον κίνδυνο να περιέλθει σε οποιαδήποτε κατάσταση ανάγκης και να αναγνωρίσει τον εαυτό του σε αυτήν. Εξαρτάται από το άτομο το ποιες είναι εκείνες οι καταστάσεις αδυναμίας στις οποίες μπορεί να περιέλθει και με τις οποίες αναγνωρίζει ομοιότητα. Για παράδειγμα κάποιος μπορεί να μην αναγνωρίσει ποτέ ομοιότητα με κάποιον που είναι εθισμένος σε τυχερά παιχνίδια, στο αλκοόλ ή αλλού, αν δεν τον αφορούν αυτοί οι εθισμοί.

Βαθμίδα 2^η Ομαδικές πρακτικές

Σε ορισμένες περιπτώσεις, που οι αλληλέγγυες πρακτικές σε διαπροσωπικό επίπεδο θεωρούνται τόσο φυσιολογικές που παίρνουν το χαρακτήρα δεοντολογικής συμπεριφοράς σε μια δεδομένη κατάσταση, μπορεί να αποκτήσουν μια πιο θεσμική μορφή. Αυτή είναι η περίπτωση των ομάδων αυτοβοήθειας. Στη βαθμίδα αυτή η αλληλεγγύη μπορεί να περιγραφεί ως εκδήλωση μιας συλλογικής δέσμευσης να αναλάβουμε το κόστος να βοηθήσουμε τους άλλους, με τους οποίους συνδεόμαστε από μια κοινή κατάσταση. Αυτή είναι η δεύτερη και αδιαμφισβήτητα πιο εμφανής βαθμίδα αλληλεγγύης.

Οι άνθρωποι που βρίσκονται σε μια κατάσταση πρακτικά αντιμετωπίζουν κοινούς κινδύνους ή έχουν κοινούς στόχους, που προέρχονται ή ορίζουν την κατάσταση. Για το λόγο αυτό αποκτούν κοινούς τρόπους συμπεριφοράς για να μειώσουν τον κίνδυνο, να προλάβουν το κακό ή να πετύχουν κάποιους στόχους. Για παράδειγμα όσοι έχουν μια αρρώστια μπορεί να υποστηρίζονται μεταξύ τους, να ενημερώνονται για ελαττώσουν τις αρνητικές συνέπειες της νόσου, να πραγματοποιούν εκδηλώσεις όπου να μαζεύουν χρήματα για έρευνα κλπ. Από τις δραστηριότητες αυτές προκύπτουν αξίες και αρχές κοινές για όλα τα μέλη της ομάδας και της κοινότητας.

Βαθμίδα 3^η Θεσμικές και νομικές εκδηλώσεις

Όταν οι αρχές και οι αξίες της 2^{ης} βαθμίδας αλληλεγγύης δεν είναι μόνον κοινωνικοί κανόνες, αλλά αποκτήσουν θεσμική και νομική μορφή αναφερόμαστε στην 3^η βαθμίδα αλληλεγγύης που είναι η πιο επίσημη μορφή της. Παραδείγματα αποτελούν το κράτος πρόνοιας, οι ρυθμίσεις κοινωνικής πρόνοιας, οι νομικές ρυθμίσεις που θεμελιώνουν το δημόσια χρηματοδοτούμενο σύστημα υγείας, καθώς και συμφωνίες μεταξύ διαφόρων κοινωνικών φορέων, διεθνείς συμβάσεις ή διακηρύξεις. Οι ρυθμίσεις και οι νόμοι αυτοί αποτελούν θεσμοθετημένη ανάληψη του κόστους για να βοηθήσουμε άλλους, με τους οποίους αναγνωρίζουμε ομοιότητα, όπως γίνεται με τη συλλογή φόρων για τη χρηματοδότηση υπηρεσιών υγείας για αυτούς που τις έχουν ανάγκη.

Ενώ, οι κατώτερες βαθμίδες αλληλεγγύης μπορεί να υπάρξουν χωρίς τις ανώτερες, οι ανώτερες δεν μπορούν να υπάρξουν αν δεν έχουν προηγηθεί οι κατώτερες. Δηλαδή, οι συνθήκες για να δημιουργηθεί η 3^η βαθμίδα αλληλεγγύης προκύπτουν κάποια στιγμή της ιστορίας ως αποτέλεσμα της ύπαρξης των βαθμίδων 1 και 2, παρόλο που αυτές μπορεί να αλλάξουν μετά τη θεσμοθέτηση στη βαθμίδα 3. Σύμφωνα με κάποιους αυτό συμβαίνει σήμερα με τις ρυθμίσεις του κράτους πρόνοιας. Πιθανόν οι βαθμίδες 1 και 2 να έχουν αδυνατήσει ενώ η 3^η παραμένει. Το αντίθετο δε συμβαίνει. Ωστόσο δεν μετατρέπεται και δεν είναι επιθυμητή η θεσμοθέτηση κάθε μορφής αλληλεγγύης των βαθμίδων 1 και 2 στην 3^η, καθώς υπάρχουν δράσεις που οι μικρές κοινότητες κάνουν πολύ καλύτερα από ότι οι θεσμοί και το κράτος^{187,188}.

¹⁸⁷Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity Reflections on an Emerging Concept in Bioethics». Διαθέσιμο στο: http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/2014/07/Solidarity_report_FINAL.pdf p. 46-52 (πρόσβαση στις 23/09/2014).

4.4 Η έννοια της Αλληλεγγύης στη Βιοηθική

Στο πλαίσιο της βιοηθικής βιβλιογραφίας οι ρητές αναφορές στην αλληλεγγύη αφορούν σε τέσσερα διαφορετικά ζητήματα: Στο ζήτημα της δημόσιας υγείας, της δικαιοσύνης και ισότητας των συστημάτων υγείας, της βοήθειας προς τις φτωχές χώρες στο πλαίσιο της παγκόσμιας υγείας και στο θέμα της αλληλεγγύης ως ευρωπαϊκή αξία. Και τα τέσσερα θέματα αποτελούν σχετικά νέες περιοχές της βιοηθικής έρευνας.

Πρώτο είναι το πλαίσιο της *Δημόσιας Υγείας*. Η δημόσια υγεία εξ ορισμού εστιάζει σε μεγάλο βαθμό σε συλλογικά μέτρα. Στο επίκεντρο της προσοχής των μελετητών του πεδίου είναι οι σχέσεις ανάμεσα στους κοινωνικά δρώντες περισσότερο, παρά οι κοινωνικά δρώντες ως ανεξάρτητα άτομα. Στα κείμενα της δημόσιας υγείας υποστηρίζεται η μη εργαλειακή φύση των δεσμών ανάμεσα στους ανθρώπους. Οι δεσμοί αυτοί περιγράφονται συχνά σαν μια μορφή αλληλεγγύης, που με τη σειρά της συζητείται ως αξία ικανή να δικαιολογήσει την ισχυρότερη ανάμειξη των κρατικών αρχών στη δημόσια υγεία.

Η αλληλεγγύη αναφέρεται ρητά στο *πλαίσιο της δικαιοσύνης και ισότητας στα συστήματα υγείας*. Παρόλο που κάθε κράτος πρόνοιας βασίζεται στην αλληλεγγύη, αποτελεί κοινή πεποίθηση ότι σε όσο μεγαλύτερη έκταση, ένα δεδομένο σύστημα, αναδιανέμει πόρους ανάμεσα στα μέλη μιας κοινωνίας, τόσο περισσότερο είναι διαρθρωμένο με αλληλεγγύη. Δεν υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στους συγγραφείς για τη φύση της σχέσης ανάμεσα στην αλληλεγγύη, στη δικαιοσύνη και στην ισότητα^{189,190}.

Το τρίτο πλαίσιο στο οποίο συζητείται ρητά η αλληλεγγύη στη βιοηθική, είναι όταν αναφέρεται με κανονιστικούς όρους, σε σχέση με την *παροχή βοήθειας στις φτωχές χώρες και κοινωνίες* στο πλαίσιο της παγκόσμιας υγείας. Είναι γνωστές οι παγκόσμιες ανισότητες και οι κοινωνικοί προσδιοριστές της υγείας (φτώχεια, κακές συνθήκες στέγασης, έλλειψη πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας και εκπαίδευσης) σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι περισσότεροι μελετητές, ηθικοί φιλόσοφοι, επαγγελματίες της

¹⁸⁸Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity in Contemporary Bioethics – Towards a New Approach». *Bioethics*, 26(7), 2012, p.343-350.

¹⁸⁹Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity in Contemporary Bioethics – Towards a New Approach». *Bioethics*, 26(7), 2012, p.343-350.

¹⁹⁰Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity Reflections on an Emerging Concept in Bioethics». Διαθέσιμο στο: http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/2014/07/Solidarity_report_FINAL.pdf p. 22 (πρόσβαση στις 23/09/2014).

υγείας και συχνά οικονομολόγοι, θεωρούν πως μια καλύτερη κατανομή των πόρων και πιο ισότιμη πρόσβαση στη φροντίδα υγείας παγκόσμια θα μπορούσε να είναι το αποτέλεσμα της παγκόσμιας αλληλεγγύης. Το εμπόδιο για την επίτευξη ισότητας στην υγεία φαίνεται πως είναι η έλλειψη αλληλεγγύης στα θέματα παγκόσμιας υγείας^{191,192}.

Το τέταρτο πλαίσιο στο οποίο σημειώνονται αναφορές στην αλληλεγγύη είναι, όταν αναφέρεται ως *ευρωπαϊκή αξία* σε σχέση με τις *βορειοαμερικανικές αξίες*. Στο σημείο αυτό, η αλληλεγγύη διατρέχει όλα τα προηγούμενα πεδία και εμφανίζεται όταν αντιπαραβάλλονται τα ευρωπαϊκά συστήματα υγείας με το αμερικανικό ή όταν συζητείται ο ρόλος της αυτονομίας στη βιοηθική. Ως ευρωπαϊκές αξίες αναφέρονται η πρόληψη και η αλληλεγγύη, ενώ ως αμερικανικές η αυτονομία και η δικαιοσύνη, με ιδιαίτερο τονισμό του ρόλου του ατόμου ως καταναλωτή των υπηρεσιών υγείας. Η πρόληψη και η αλληλεγγύη εμπεριέχουν αξίες που υπερβαίνουν τον εγωισμό. Η αλληλεγγύη ως ευρωπαϊκή αξία συζητείται επίσης στη βιβλιογραφία αναφορικά με το ευρωπαϊκό κράτος πρόνοιας, του οποίου θεωρείται θεμέλιο.

Τις τελευταίες δεκαετίες η αυξανόμενη οικονομική πίεση στα συστήματα υγείας έχει φέρει στο προσκήνιο τη συζήτηση και για τα τέσσερα παραπάνω θέματα. Πέρα από τις ρητές αναφορές στην αλληλεγγύη, η ιδέα της αλληλεγγύης εμπεριέχεται σε πολλές καταστάσεις, κανόνες και διλλήματα που απασχολούν τη σύγχρονη βιοηθική συζήτηση. Οι συζητήσεις για την βελτίωση του ανθρώπου, που περιστρέφονται γύρω από το θέμα της κοινωνικής και διαγενεακής δικαιοσύνης, η ισορροπία ανάμεσα στα ατομικά δικαιώματα και στο κοινό καλό, την αμοιβαία βοήθεια και τον αλτρουισμό, οι προσπάθειες μετριασμού και εξισορρόπησης του κινδύνου, αφορούν στην αλληλεγγύη, εφόσον θεωρούνται πράξεις που υποδηλώνουν πως οι άνθρωποι θέλουν να βοηθήσουν τους άλλους με τους οποίους αισθάνονται πως έχουν κοινά^{193,194}.

¹⁹¹ Όπως ανωτέρω.

¹⁹² Eckenwiler, L., Straehle, C., Chung R. (2012): «Global Solidarity, Migration and Global Health Inequity». *Bioethics*, 26(7), σ. 382-390.

¹⁹³ Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity in Contemporary Bioethics – Towards a New Approach». *Bioethics*, 26(7), 2012, p.343-350.

¹⁹⁴ Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity Reflections on an Emerging Concept in Bioethics». Διαθέσιμο στο: http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/2014/07/Solidarity_report_FINAL.pdf p. 23-32 (πρόσβαση στις 23/09/2014).

4.5 Διαχωρίζοντας την Αλληλεγγύη από Ενσυναίσθηση, Φιλανθρωπία, Αλtruισμό

Η έννοια της αλληλεγγύης έχει μια ασάφεια. Πολλές έννοιες χρησιμοποιούνται συνώνυμα με αυτήν, όπως η ενσυναίσθηση, η φιλανθρωπία και ο αλtruισμός. Το περιεχόμενο της μπορεί να διασαφηνιστεί από τις έννοιες αυτές με βάση τον ορισμό εργασίας.

Σε ότι αφορά στη διάκριση της από την *ενσυναίσθηση*, είναι σημαντικό να ξεκαθαριστεί ότι η αλληλεγγύη σημαίνει κάτι παραπάνω. Η ενσυναίσθηση και άλλα συναισθήματα, μπορεί να εμπλέκονται στην αλληλέγγυα πρακτική. Όμως η αλληλεγγύη αναλαμβάνει πρόθυμα το κόστος για να βοηθήσει τους άλλους. Είναι ενσάρκωμένη και πραγματοποιημένη και όχι απλά αίσθηση και συναίσθημα. Ενώ με την ενσυναίσθηση μπορεί να αισθανθούμε λύπη για αυτό που συμβαίνει, η αλληλεγγύη απαιτεί να κάνουμε κάτι γι αυτό. Η ενσυναίσθηση απαιτεί ένα συναίσθημα, στην αλληλεγγύη μπορεί το συναίσθημα να έχει προηγηθεί, αλλά δεν είναι υποχρεωτικό. Η αλληλεγγύη μπορεί να βασίζεται στη λογική ή ακόμα και συνήθη απόφαση να δρα κάποιος έτσι^{195, 196}.

Σε σχέση με τη διάκριση της αλληλεγγύης από τη *φιλανθρωπία* πρέπει να σημειωθεί ότι, στην αλληλεγγύη είναι καθοριστική η αναγνώριση της ομοιότητας με τον άλλο ή τους άλλους. Η φιλανθρωπία είναι μονομερής πρακτική, που βασίζεται στην ασύμμετρη σχέση μεταξύ αυτού που δίνει και αυτού που παίρνει, αναπαράγει και διαιώνίζει την απόσταση ανάμεσα στους έχοντες και μη και εγγυάται αυτή την απόσταση ασφαλείας ανάμεσα στον ευεργέτη και στον ενδεή ευεργετούμενο¹⁹⁷. Η αλληλεγγύη αντίθετα ασκείται σε ένα πλαίσιο δυναμικής ή πραγματικής συμμετρίας. Βασίζεται στο ότι είμαστε στην ίδια βάρκα, είμαστε όλοι όμοιοι στο συγκεκριμένο θέμα, ακόμα και αν διαφέρουμε σε άλλα θέματα στη ζωή μας. Πρόκειται για μια συμμετρική σχέση που αναγνωρίζει την ομοιότητα. Η φιλανθρωπία αντίθετα, ως μια βασικά μονομερής πρακτική, θεμελιώνεται σε μια ασύμμετρη σχέση ανάμεσα σε αυτόν που δίνει και σε αυτόν που παίρνει. Τόσο η αλληλεγγύη όσο και η φιλανθρωπία μοιράζονται το κοινό χαρακτηριστικό ότι αναλαμβάνουν το κόστος να

¹⁹⁵Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity in Contemporary Bioethics – Towards a New Approach». *Bioethics*, 26(7), 2012, p.343-350.

¹⁹⁶Gunson, D. Solidarity and the Universal Declaration on Bioethics and Human Rights. *Journal of Medicine and Philosophy*, 34, 2009, p.241-260

¹⁹⁷Νικολόπουλος, Τ., Καπόγιαννης, Δ. *Εισαγωγή στην κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία*. 3^η έκδοση. Αθήνα: Οι εκδόσεις των συναδέλφων, 2014, σ.101.

βοηθήσουν τους άλλους, αλλά διαφέρουν ως προς το στοιχείο της ομοιότητας που αναγνωρίζουν σε αυτόν που απευθύνονται και ως προς τον τύπο της σχέσης μεταξύ των δυο¹⁹⁸.

Κοινά χαρακτηριστικά υπάρχουν επίσης μεταξύ της αλληλεγγύης και του αλτρουισμού. Ο αλτρουισμός είναι μια γενική στάση απέναντι σε όλους τους άλλους. Υποδηλώνει την επιθυμία να ενεργεί κάποιος σύμφωνα με το συμφέρον άλλων προσώπων, χωρίς απώτερα κίνητρα. Ο αλτρουισμός οδηγεί σε πράξεις πέραν του καθήκοντος. Αν κάποιος για παράδειγμα δωρίσει τα όργανα του σώματος του από καθήκον, η δωρεά δεν είναι αλτρουιστική¹⁹⁹. Η αλληλεγγύη περιλαμβάνει διακριτές πράξεις, στην κοινωνία των ανθρώπων που έχουν κοινά. Το αποτέλεσμα μπορεί να είναι το ίδιο, αλλά διαφέρει το κίνητρο. Κάνω κάτι για να βοηθήσω τους άλλους χωρίς να σκέφτομαι το συμφέρον μου ή κάνω κάτι για να βοηθήσω κάποιους με τους οποίους αισθάνομαι όμοιος και γι αυτό δρω αλληλέγγυα. Οι διαφορές αυτές είναι χρήσιμες σε θεωρητικό επίπεδο, παρόλο που συχνά είναι δύσκολη η διάκριση ανάμεσα σε αλτρουισμό, φιλανθρωπία και αλληλεγγύη, ιδιαίτερα στην 1^η βαθμίδα δέσμευσης. Αυτό δεν θεωρείται ιδιαίτερα προβληματικό καθώς δεν είναι ούτε ασύμβατες ούτε ξεκάθαρα διαχωρισμένες από την αλληλεγγύη. Προχωρώντας στη 2^η και 3^η βαθμίδα, οι διαφορές γίνονται περισσότερο ξεκάθαρες και σημαντικές²⁰⁰.

4.6 Η περιγραφική και η κανονιστική έννοια της Αλληλεγγύης

Οι αλληλέγγυες πράξεις μπορεί να ειπωθούν από δυο σκοπιές. Αφενός ως αποτέλεσμα σκόπιμης απόφασης ενός αυτόνομου ατόμου και αφετέρου ως πράξεις που αναδύονται μέσα από το πυκνό δίκτυο των κοινωνικών σχέσεων που συνιστούν την κοινωνία των ανθρώπων. Ο ορισμός εργασίας μπορεί να ενσωματωθεί σε μια αντίληψη της κοινωνίας όπου η αλληλεγγύη είναι κάτι σύμφωνα με το οποίο οι άνθρωποι αποφασίζουν να δράσουν ή και όχι. Εναλλακτικά μπορεί να γίνει αντιληπτό ως εγγενές στοιχείο ανθρωπιάς και προσωπικότητας²⁰¹.

¹⁹⁸Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity in Contemporary Bioethics – Towards a New Approach». *Bioethics*, 26(7), 2012, p.343-350.

¹⁹⁹Saunders, B. «Altruism or Solidarity? The Motives for Organ Donation and Two Proposals». *Bioethics*, 26(7), 2012, p. 376-381.

²⁰⁰Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity in Contemporary Bioethics – Towards a New Approach». *Bioethics*, 26(7), 2012, p.343-350.

²⁰¹ Όπως ανωτέρω.

Ο ορισμός εργασίας είναι *περιγραφικός*, καθώς περιγράφει ένα τύπο ή βασικό κοινωνικό πλαίσιο κοινωνικής και πολιτικής αλληλεπίδρασης²⁰². Ο όρος αναφέρεται στο γεγονός της κοινωνικής συνοχής μέσα σε μια ομάδα. Περιγράφει ένα εμπειρικό γεγονός όπου μια ομάδα ανθρώπων συνδέεται με δεσμούς αμοιβαίας βοήθειας, κοινών στόχων και καταστάσεων και όπου η αλληλεγγύη είναι προϋπόθεση της κοινωνικής και πολιτικής ζωής²⁰³.

Ο ορισμός εργασίας της αλληλεγγύης χρησιμοποιείται κανονιστικά όταν καλεί για αμοιβαία υποστήριξη μέσα σε μια ομάδα ατόμων ή για περισσότερη συνοχή μες στην κοινωνία. Ο ορισμός εργασίας των Prainsack, B. και Buyx A. θεωρεί την αλληλεγγύη ως κάτι που διαπράττεται σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο και στο βαθμό που γίνεται κανονιστικό μπορεί να παγιωθεί σε επίσημες και ανεπίσημες νομικές και θεσμικές ρυθμίσεις.^{204,205}

4.7 Η έννοια της Αλληλεγγύης στην κοινωνία της κρίσης

Είναι διαπιστωμένο ότι σε κοινωνίες με ισχυρά θεμελιωμένες ανεπίσημες και επίσημες μορφές αλληλέγγυων θεσμών (ισχυρή παράδοση εθελοντισμού, ισχυρό κράτος πρόνοιας κλπ), η αλληλεγγύη είναι βαθειά ριζωμένη και δεν χρειάζεται να επιβεβαιώνεται με ρητές αναφορές. Μόνο όταν οι αλληλέγγυες ρυθμίσεις απειλούνται, όπως στην περίπτωση του αγγλικού συστήματος υγείας ή στις ρυθμίσεις του κράτους πρόνοιας στη σύγχρονη Ευρώπη, εμφανίζονται οι αναφορές στην αλληλεγγύη. Έτσι οι απειλές στην αλληλεγγύη φαίνεται να δυναμώνουν την προσοχή προς αυτήν, ακριβώς τότε που η αλληλεγγύη φαίνεται να εξαφανίζεται. Γεγονός που διαπιστώνεται στα πολιτικά κείμενα, στο δημόσιο διάλογο και στον ακαδημαϊκό λόγο.

Οι οικονομικές κρίσεις και οι φυσικές καταστροφές αποτελούν απειλή για την αλληλεγγύη. Όμως οι κρίσεις, όπως ο John Roemer αναφέρει, τείνουν να ομογενοποιήσουν την έκθεση σε κίνδυνο της εργατικής και της μεσαίας τάξης, που στη συνέχεια σχηματίζουν μια μεγάλη πλειονότητα για να θεσμοθετήσει αλληλέγγυες

²⁰² Όπως ανωτέρω.

²⁰³ Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity Reflections on an Emerging Concept in Bioethics». Διαθέσιμο στο: http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/2014/07/Solidarity_report_FINAL.pdf p. 36 (πρόσβαση στις 23/09/2014).

²⁰⁴ Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity in Contemporary Bioethics – Towards a New Approach». *Bioethics*, 26(7), 2012, p.343-350.

²⁰⁵ Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity Reflections on an Emerging Concept in Bioethics». Διαθέσιμο στο: http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/2014/07/Solidarity_report_FINAL.pdf p. 36 (πρόσβαση στις 23/09/2014).

ρυθμίσεις, ακόμα και ενάντια στην πίεση των πλέον προνομιούχων, με αποτέλεσμα η αλληλεγγύη να κερδίζει έδαφος. Το ίδιο μπορεί να συμβεί με τις φυσικές καταστροφές ή τις απειλές υγείας. Έτσι έχει παρατηρηθεί η αλληλεγγύη να έρχεται στο προσκήνιο ειδικά σε τέτοιες περιστάσεις έντασης, πολέμου ή φυσικών καταστροφών, όπου αναπτύσσεται μια ειδική αλληλεγγύη στο πλαίσιο της προσπάθειας αντιμετώπισης τους.

Σύμφωνα με τον Ashcroft δεν είναι τυχαίο ότι οι αναφορές στην αλληλεγγύη συνήθως γίνονται όταν φαίνεται ότι απειλείται. Η επίκληση της σημασίας των κοινωνικών δεσμών ιστορικά σχετίζεται με τις διαδικασίες εκσυγχρονισμού που χρησιμοποιήθηκαν για να υπονομεύσουν αυτούς τους δεσμούς. Μια ρητή έκκληση για αλληλεγγύη συνήθως σημαίνει ότι η δύναμη ή η νομιμοποίηση της στην κοινότητα είναι κατά κάποιο τρόπο προβληματική. Σε μια ακμάζουσα κοινότητα, η επίκληση της αλληλεγγύης είναι μάλλον περιττή. Όσο πιο αλληλέγγυοι είμαστε τόσο λιγότερο μιλάμε για αλληλεγγύη ²⁰⁶.

4.8 Η οικονομία της Αλληλεγγύης

Η αναγνώριση της κρίσης του καπιταλιστικού προτύπου ανάπτυξης, έχει οδηγήσει την επιστημονική και πολιτική σκέψη στις σημερινές διεθνείς συνθήκες να σκεφτεί το αδιανόητο, δηλαδή τη μεταμόρφωση του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος από την οικονομία της αγοράς στην οικονομία της αλληλεγγύης. Σύμφωνα με την άποψη αυτή η εναλλακτική προοπτική ενός προτύπου οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της οικονομίας της αλληλεγγύης θα εγκαθιδρύσει θεσμούς κοινωνικής συνεργασίας, θα αναπτύξει πολιτικές αναδιανομής του εισοδήματος, πολιτικές κοινωνικής αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας και ανάπτυξης και διασύνδεσης των οικονομικών και κοινωνικοπολιτικών λειτουργιών ²⁰⁷.

Η οικονομία της αλληλεγγύης μπορεί να οριστεί ως ένα σύνολο οικονομικών δραστηριοτήτων που διέπονται από τη βούληση των συμμετεχόντων να δρουν δημοκρατικά και όπου προτιμώνται οι κοινωνικές σχέσεις της αλληλεγγύης από αυτές που βασίζονται στο ατομικό συμφέρον και στο υλικό κέρδος. Ο όρος της αλληλεγγύης περιγράφει όχι τόσο μια αντίληψη όσο ένα υπόδειγμα δράσης. Ένα

²⁰⁶Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity Reflections on an Emerging Concept in Bioethics». Διαθέσιμο στο: http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/2014/07/Solidarity_report_FINAL.pdf p. 37 (πρόσβαση στις 23/09/2014).

²⁰⁷Ρομπόλης, Σ.Γ. Οικονομική Κρίση και Κοινωνικό Κράτος. *Κοινωνική Πολιτική*. Τεύχος 1, 2013. Διαθέσιμο στο: http://eekp.gr/wp-content/uploads/2013/08/vol1_paper3.pdf. (πρόσβαση στις 28/10/2014).

υπόδειγμα εναλλακτικής, αλληλέγγυας οικονομίας έχει τα παρακάτω χαρακτηριστικά:

- Επιδεικνύει ενδιαφέρον για θέματα της οικονομικής πρακτικής που δεν είναι οικονομικά και σχετίζονται με το περιβάλλον, τη δημόσια υγεία, την κοινωνική δικαιοσύνη, την συλλογική ευημερία.
- Απορρίπτει τον ατομικό ανταγωνισμό που είναι το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της οικονομικής συμπεριφοράς στον καπιταλισμό.
- Προάγει την αυτοδιαχείριση στην οργάνωση της παραγωγής.
- Δημιουργεί παραγωγικούς φορείς των μη προνομιούχων κατηγοριών (άνεργοι, απειλούμενοι από φτώχεια και αποκλεισμό).
- Χαρακτηρίζεται από οικονομική και πολιτική ισότητα που πραγματώνονται με την προαγωγή της αυτοδιαχείρισης στις παραγωγικές οργανώσεις και την εμπλοκή του υποκειμένου σε κοινωνικές και οικονομικές αποφάσεις, μέσω της συμμετοχικής δημοκρατίας. Η αλληλέγγυα οικονομία μπορεί να οριστεί ως το σύνολο των δραστηριοτήτων παραγωγής, ανταλλαγής, αποθήκευσης-αποταμίευσης, κατανάλωσης που συμβάλλουν στον εκδημοκρατισμό της οικονομίας μέσα από τη δέσμευση των πολιτών.
- Χαρακτηρίζεται από ατομική ελευθερία. Η αλληλεγγύη είναι εθελοντική. Η ένωση των υποστηρικτών της είναι απόλυτα ελεύθερη. Η αλληλεγγύη είναι επιλογή χωρίς περιορισμούς, εκούσια και ενσυνείδητα πραγματοποιούμενη, ανεξάρτητη από κάθε άλλη προηγούμενη συμμετοχή σε κοινότητα (οικογενειακή, θρησκευτική, επαγγελματική κλπ). Μια χωρίς περιορισμούς έκφραση της απόφασης δέσμευσης σε πρωτοβουλίες που χαρακτηρίζονται από αλληλεγγύη. Με άλλα λόγια οι υποστηρικτές της αλληλέγγυας οικονομίας βλέπουν την αυτόνομη, ελεύθερη βούληση ως πηγή της δράσης τους.
- Η ελεύθερη αλληλεγγύη είναι δημοκρατική και γι αυτό ακριβώς το χαρακτηριστικό της διαφέρει από τη φιλανθρωπία, όπου οι δωρητές κρατούν για τον εαυτό τους μια θέση ιεραρχικής ανωτερότητας. Η δημοκρατική αλληλεγγύη βασίζεται στην ισότητα. Προϋποθέτει ίσα δικαιώματα για τους ανθρώπους που δεσμεύονται σε αυτήν.

Τα χαρακτηριστικά της αλληλέγγυας οικονομίας μπορούμε να πούμε πως προέρχονται από τις κανονιστικές αρχές της αμοιβαιότητας και της δημοκρατικής δράσης.

Η *αμοιβαιότητα* αντικαθιστά το ατομικό συμφέρον και τον εγωιστικό υπολογισμό και πηγάζει από τη βούληση του ατόμου να δεσμευτεί με άτομα ή ομάδες στη βάση της ισότητας. Η αμοιβαιότητα μπορεί να αναπτυχθεί στη βάση της εθελούσιας δημόσιας δέσμευσης ελεύθερων και ίσων πολιτών. Το ειδικό χαρακτηριστικό που χαρακτηρίζει την αλληλέγγυα οικονομία είναι ότι σε αυτήν η αμοιβαιότητα υπερισχύει έναντι άλλων οικονομικών αρχών.

Η *δημοκρατική δράση* είναι η δεύτερη κανονιστική αρχή που ρυθμίζει τις σχέσεις ανάμεσα στα άτομα, σε ένα σύστημα βασισμένο στην αλληλεγγύη. Η αρχή αυτή δεν μπορεί να διαχωριστεί από την αρχή της αμοιβαιότητας. Αποκλείει συμφωνίες που βασίζονται στο ατομικό συμφέρον και στο υλικό κέρδος. Η αμοιβαιότητα είναι η οικονομική διάσταση, η δημοκρατική δράση είναι η πολιτική διάσταση. Η πολιτική διάσταση θεμελιώνεται στην αμοιβαιότητα και στην κατασκευή δημόσιων χώρων που επιτρέπουν τη συζήτηση ανάμεσα στα ενδιαφερόμενα μέρη για τις κοινωνικές απαιτήσεις και τους σκοπούς που επιδιώκονται.

Η οικονομία της αλληλεγγύης μπορεί να οριστεί χαλαρά ως οι πρακτικές και οι θεσμοί σε όλα τα επίπεδα και τους τομείς της οικονομίας που έχουν ενσωματωμένες βασικές αξίες και προτεραιότητες, όπως συνεργασία, βιωσιμότητα, ισότητα, δημοκρατία, δικαιοσύνη, ποικιλότητα και τοπικό έλεγχο²⁰⁸. Στις αρχές της οικονομίας της αλληλεγγύης στηρίζονται οι αλληλέγγυες πρακτικές που αναπτύσσονται τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας.

4.9 Ιστορικά προηγούμενα αλληλέγγυων πρακτικών στην Ελλάδα

Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα στην κοινότητα Αμπελάκια της Θεσσαλίας μικρές οικιακές βιοτεχνίες κατασκευής και βαφής νημάτων αποφάσισαν να ενωθούν και να δημιουργήσουν τις λεγόμενες «Συντροφικές» με στόχο να αντιμετωπίσουν τις οικονομικές δυσκολίες, να αυξήσουν την παραγωγή και να επεκτείνουν τις δραστηριότητες τους στην ευρωπαϊκή αγορά. Στις «Συντροφικές» συμμετείχαν όλοι σχεδόν οι κάτοικοι της κοινότητας. Το 1778 οι πέντε «Συντροφικές» συνενώθηκαν και

²⁰⁸ Ahmed P.O. What does 'solidarity economy' mean? Contours and feasibility of a theoretical and political project. *Business Ethics: A European Review*. 24(4), 2014, p. 425-436.

δημιούργησαν την «Κοινή Συντροφιά και Αδελφότητα των Αμπελακίων». Σκοπός της «Κοινής Συντροφιάς και Αδελφότητας των Αμπελακίων» ήταν η οικονομική ενίσχυση και η πνευματική και ηθική καλλιέργεια και αναβάθμιση των μελών της. Τα κέρδη του συνεταιρισμού, μετά τη διάθεση ενός μέρους τους για έργα κοινής ωφέλειας, φιλανθρωπικούς, πολιτιστικούς και άλλους σκοπούς, διαμοιράζονταν στα μέλη ανάλογα με τα κεφάλαια που συμμετείχαν και ανάλογα με το είδος της συνεργασίας που είχαν με το συνεταιρισμό. Η αδελφότητα των Αμπελακίων με 6.000 μέλη γνώρισε μεγάλη ακμή στα επόμενα χρόνια και αποτελεί το πρώτο συνεταιριστικό εγχείρημα στον κόσμο²⁰⁹.

Στην σχετικά πρόσφατη ιστορία της χώρας υπάρχουν καταγεγραμμένες αλληλέγγυες πρακτικές και δράσεις σε ιδιαίτερα δύσκολες ιστορικές στιγμές του τόπου. Το Δεκέμβρη του 1924 ιδρύθηκε η οργάνωση «Εργατική Βοήθεια» (1924-1936) το Ελληνικό τμήμα της Διεθνούς Εργατικής Βοήθειας. Βασικός της στόχος ήταν η με κάθε τρόπο ενίσχυση των φυλακισμένων και εξόριστων καθώς και των οικογενειών τους. Η Εργατική Βοήθεια ανέπτυξε πανελλαδικό δίκτυο με πολύπλευρο έργο και πολλές αλληλέγγυες δράσεις, ανάμεσα στις οποίες δωρεάν ιατρική περίθαλψη σε φτωχούς και απόρους.

Ένα χρόνο μετά τη χρεωκοπία του 1932 και την οικονομική καταστροφή που ακολούθησε, ιδρύθηκε η οργάνωση «Κοινωνική Αλληλεγγύη» (1933-1936), με σκοπό την ανακούφιση λαϊκών στρωμάτων και τη βελτίωση του εξαθλιωμένου επίπεδου ζωής τους. Μεταξύ άλλων παρείχε και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη σε ανέργους²¹⁰.

Στην περίοδο της κατοχής και του εμφυλίου πολέμου όπου κάθε ψήγμα συστήματος υγείας κατέρρευσε αναπτύχθηκαν διάφορες μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης με δράση και στον τομέα της υγείας, στο πλαίσιο του κινήματος της εθνικής αντίστασης. Η «Εθνική Αλληλεγγύη» ιδρύθηκε στις 28 Μαΐου 1941, αρχικά για να βοηθήσει τους κρατούμενους στις φυλακές και, στη συνέχεια, για να αναλάβει την παροχή ειδών πρώτης ανάγκης και φαρμάκων, τη δημιουργία λαϊκών ιατρείων, την επισκευή κατοικιών και άλλα, στηρίζοντας την επιβίωση του ελληνικού λαού²¹¹. Το 1944 συγκροτήθηκαν επιτροπές υγείας κυρίως στην ύπαιθρο και με τη βοήθεια

²⁰⁹ <http://www.diktio-kapa.dos.gr/keimena/sunergasthri1.pdf> πρόσβαση 26/9/2015

²¹⁰ Ευθυμίου, Κ. «Εργατική Βοήθεια» και «Κοινωνική Αλληλεγγύη» Δύο παραδείγματα ταξικής αλληλέγγυας δράσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Αθήνα: Οι εκδόσεις των συναδέλφων, 2014, σ. 19.

²¹¹ <https://left.gr/news/ekdilosi-i-ethniki-allileggyi-sta-hronia-tis-germanikis-katohis#sthash.XPjQXTV2.dpuf>.

των τοπικών κοινωνιών φαρμακευτικοί σταθμοί που μετονομάστηκαν σε Λαϊκά Φαρμακεία και Λαϊκά Ιατρεία για την κάλυψη των αναγκών πρωτοβάθμιας περίθαλψης. Συνολικά λειτούργησαν 1.253 φαρμακεία και 679 ιατρεία²¹².

4.10 Αλληλέγγυες πρακτικές στην Ελλάδα της κρίσης

Παρά τα αναφερθέντα ιστορικά προηγούμενα ο εθελοντισμός στην Ελλάδα παραδοσιακά δεν θεωρείται κάτι διαδεδομένο. Ελληνικές αλλά και Ευρωπαϊκές στατιστικές σημειώνουν τα χαμηλά ποσοστά συμμετοχής σε εθελοντικές δραστηριότητες των Ελλήνων πολιτών. Η περίοδος που διέψευσε αυτή τη διαπίστωση ήταν η περίοδος των Ολυμπιακών αγώνων του 2004, στην προετοιμασία των οποίων συμμετείχαν 58.000 εθελοντές²¹³, ενώ παρόμοιες διαφοροποιήσεις σημειώνονται σε περιόδους φυσικών ή άλλων καταστροφών²¹⁴.

Παρόλα αυτά σημειώνεται ότι διαχρονικά η Ελλάδα διαθέτει ένα από τα υψηλότερα ποσοστά πληθυσμού που θεωρεί ότι ο εθελοντισμός είναι σημαντικός. Έμφαση δίδεται στον εθελοντισμό για το περιβάλλον (50% έναντι μέσου όρου 2% στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 27), την κοινωνική αλληλεγγύη και ανθρωπιστική βοήθεια (43% έναντι 37% στην ΕΕ των 27) και την υγειονομική φροντίδα (36% έναντι 32% στην ΕΕ των 27). Με βάση τα συγκριτικά στοιχεία 2010-2011, η αύξηση του ποσοστού των ελλήνων που θεωρούν τον εθελοντισμό σημαντικό για την υγειονομική φροντίδα κατά 14%, είναι σχεδόν διπλάσια από την αντίστοιχη ποσοστιαία αύξηση στην ΕΕ των 27. Στοιχείο που πιθανά υποδηλώνει τις μεγάλες ανάγκες υγειονομικής φροντίδας για εκείνους που απώλεσαν την ασφαλιστική υγειονομική κάλυψη, αλλά και για εκείνους τους εργαζόμενους που, αν και απασχολούμενοι, αδυνατούν να ανταπεξέλθουν σε βασικές δαπάνες για την υγεία.

²¹²Χρα, Ι. *Το σύστημα Υγείας και ο ρόλος των Κοινωνικών Ιατρείων κατά τη διάρκεια της ελληνικής οικονομικής κρίσης. Μέτρηση ικανοποίησης ασθενών στο Μητροπολιτικό Κοινωνικό Ιατρείο Ελληνικού και στο Ιατρείο Κοινωνικής Αλληλεγγύης Περιστερίου*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία. Πανεπιστήμιο Πειραιώς, 2015, σ. 15.

²¹³Sotiropoulos, DA., Bourikos, D. Economic Crisis, Social Solidarity and the Voluntary Sector in Greece. *Journal of Power, Politics & Governance*. 2(2), 2014, pp. 33-53.

²¹⁴ΕΛΙΑΜΕΠ Παρατηρητήριο για την κρίση. Μπουρικός Δ. Κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα της κρίσης: Νέο κύμα ανάδυσης της κοινωνίας πολιτών ή εμπέδωση της κατακερματισμένης κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη; 2013.

Η οικονομική κρίση επανέφερε στο προσκήνιο τη λησμονημένη για μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης²¹⁵. Από το 2008 και εξής η οικονομική κρίση λειτούργησε ως μοχλός κινητοποίησης και πρόκλησης εθελοντικών δράσεων με σκοπό τη συμβολή στην κάλυψη κοινωνικών αναγκών και παροχή κοινωνικής φροντίδας, σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης των σοβαρότερων συνεπειών της κρίσης. Συνολικά διαφαίνεται σε διάφορες μετρήσεις μια τάση αύξησης της συμμετοχής των πολιτών στην άτυπη εθελοντική συμμετοχή, πιθανόν σε επίπεδο γειτονιάς και ευρύτερης τοπικής κοινότητας. Αυτή την ενεργοποίηση άτυπων δικτύων κοινωνικής αλληλεγγύης γύρω από την οικογένεια υποψιάζονται και οι κοινωνικοί επιστήμονες που προσπαθούν να κατανοήσουν πώς επιβιώνουν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού σε συνθήκες ακραίας ανεργίας, υποαπασχόλησης και μείωσης των κοινωνικών δαπανών²¹⁶. Ποικίλες πρωτοβουλίες κοινωνικής αλληλεγγύης πραγματοποιούνται μέσω τυπικών και άτυπων φορέων.

Τυπικοί φορείς έκφρασης της κοινωνικής αλληλεγγύης αποτελούν οι κλασικές προνοιακές δομές της Εκκλησίας, των Δήμων, των ΜΚΟ, ποικίλων συλλόγων με γενικότερους σκοπούς, αλλά και επιστημονικών και επαγγελματικών συλλόγων. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρουσία αλλά και η καινοτόμα δράση των άτυπων ομάδων αλληλεγγύης. Ομάδες πολιτών συνεργάζονται και με τη βοήθεια του διαδικτύου οργανώνουν και διαχειρίζονται πλήθος δράσεων. Χαρακτηριστικά αναφέρονται η διανομή τροφίμων από διάφορους συλλόγους, η συστηματική διανομή τροφίμων από τα παραδοσιακά συσσίτια και τα κοινωνικά παντοπωλεία, η διαμεσολάβηση μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών για την προμήθεια τροφίμων με χαμηλότερο κόστος (όπως το κίνημα της πατάτας) τα εναλλακτικά δίκτυα ανταλλακτικής οικονομίας και οι τράπεζες χρόνου, τα κοινωνικά φροντιστήρια, οι ομάδες αυτοβοήθειας, οι αυτοδιαχειριζόμενοι αγροί και λαχανόκηποι, τα κοινωνικά

²¹⁵Ευθυμίου, Κ. «Εργατική Βοήθεια» και «Κοινωνική Αλληλεγγύη» Δύο παραδείγματα ταξικής αλληλέγγυας δράσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Αθήνα: Οι εκδόσεις των συναδέλφων, 2014, σ. 15.

²¹⁶ΕΛΙΑΜΕΠ Παρατηρητήριο για την κρίση. Μπουρίκος, Δ., Σωτηρόπουλος ΔΑ. Οικονομική Κρίση, Κοινωνική Πρόνοια και Κοινωνία των Πολιτών. Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στους τυπικούς και άτυπους φορείς της κοινωνίας πολιτών στο χώρο της κοινωνικής αλληλεγγύης και οι νέοι περιορισμοί της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη την περίοδο 2010-2013. Ευρήματα πιλοτικής εμπειρικής έρευνας και προτάσεις πολιτικής Αθήνα: 2014.

ιατρεία και φαρμακεία²¹⁷. Σήμερα είναι καταγεγραμμένες περίπου 2.500 δομές αλληλεγγύης στη χώρα²¹⁸.

4.11 Η έκφραση της Αλληλεγγύης στο χώρο της υγείας (2008-2015)

Η δραματική αύξηση του αριθμού των ανασφάλιστων, η υποβάθμιση των υπηρεσιών υγείας που παρέχονται από το κράτος και τα ασφαλιστικά ταμεία, σε συνδυασμό με την αύξηση του κόστους των ιατρικών υπηρεσιών και της φαρμακευτικής δαπάνης, δημιούργησαν ένα τεράστιο κενό στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη του πληθυσμού της χώρας.

Πριν την κρίση λειτουργούσαν κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία που παρείχαν φροντίδα κυρίως σε μετανάστες, πρόσφυγες και άστεγους. Τα τελευταία χρόνια τα κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία λειτουργούν για να καλύψουν και τις ανάγκες των ανασφάλιστων. Στο διαδίκτυο είναι καταγεγραμμένα περί τα 140 κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία²¹⁹. Πολλές από τις δράσεις αυτές λειτουργούν υπό την σκέπη ΜΚΟ, της Εκκλησίας, σε σύμπραξη με ΟΤΑ ή ΝΠΔΔ ή φορείς μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα και έχουν ενταχτεί σε προγράμματα χρηματοδότησης από το ΕΣΠΑ, ενώ άλλες άτυπες μορφές έχουν αναδυθεί ως αποτέλεσμα της δράσης της κοινωνίας των πολιτών. Τα κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία παρέχουν δωρεάν ιατρικές υπηρεσίες, φάρμακα, υγειονομικό υλικό και παραφαρμακευτικά προϊόντα, τα οποία εξασφαλίζουν μέσω συνεργασιών με φαρμακοβιομηχανίες, φαρμακευτικούς συλλόγους, συλλογικούς φορείς και πολίτες με τελικούς αποδέκτες άστεγους, άνεργους, ανασφάλιστους και ευρισκόμενους σε οικονομική αδυναμία ανθρώπους²²⁰.

4.12 Η περίπτωση των Κοινωνικών Ιατρείων-Φαρμακείων Αλληλεγγύης

Το νερό, η τροφή, η ένδυση, η στέγη και η ιατρική περίθαλψη είναι βασικές προϋποθέσεις για την ανθρώπινη ζωή. Όταν η ζωή ολόκληρων πληθυσμών βρίσκεται σε κίνδυνο, οι ζωτικές τους ανάγκες δεν εξασφαλίζονται και η χώρα τους δεν έχει ή δεν έχει πια, τα μέσα να τους βοηθήσει, τότε η χώρα βρίσκεται σε ανθρωπιστική

²¹⁷ΕΛΙΑΜΕΠ Παρατηρητήριο για την κρίση. Μπουρίκος Δ. Κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα της κρίσης: Νέο κύμα ανάδυσης της κοινωνίας πολιτών ή εμπέδωση της κατακερματισμένης κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη; Αθήνα: 2013.

²¹⁸Δάμα, Γ. Αλληλεγγύη κόντρα στην κρίση μέσα από το Διαδίκτυο *Ελευθεροτυπία* 19/3/2013. Διαθέσιμο στο: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=351444> (πρόσβαση στις 2/10/2015).

²¹⁹<http://www.enallaktikos.gr/> Καταγραφή 4-10/3/2015.

²²⁰ΕΛΙΑΜΕΠ Παρατηρητήριο για την κρίση. Μπουρίκος Δ. Κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα της κρίσης: Νέο κύμα ανάδυσης της κοινωνίας πολιτών ή εμπέδωση της κατακερματισμένης κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη; Αθήνα: 2013.

κρίση²²¹. Στην Ελλάδα η κρίση στην υγεία αποκτά χαρακτηριστικά ανθρωπιστικής κρίσης, με δεδομένη την αδυναμία πρόσβασης σε υπηρεσίες πρωτοβάθμιας υγείας, σε ιατρικές εξετάσεις σε νοσοκομειακή και φαρμακευτική περίθαλψη μεγάλου μέρους του πληθυσμού²²².

Τα Κοινωνικά Ιατρεία και Φαρμακεία Αλληλεγγύης προέκυψαν ως απάντηση της κοινωνίας των πολιτών στην ανάγκη παροχής ιατρικής και φαρμακευτικής περίθαλψης, τουλάχιστον σε επίπεδο ΠΦΥ, στους ανθρώπους που αδυνατούσαν να έχουν. Στη χώρα σήμερα υπάρχουν περίπου 50 Κοινωνικά Ιατρεία και Φαρμακεία Αλληλεγγύης, διάσπαρτα σε όλη την επικράτεια²²³. Με εξαίρεση το Ιατρείο του Ρεθύμνου που ξεκίνησε τη λειτουργία του το 2008 και περιέθαλπε αρχικά μετανάστες, τα ΚΙΦΑ άρχισαν τη λειτουργία τους από το 2011 και μετά. Η ιδέα ξεκίνησε από το ιατρείο της Πλατείας Συντάγματος που είχε στηθεί την περίοδο του κινήματος των πλατειών. Έναυσμα για το ξεκίνημα τους αποτέλεσε η έκκληση το Μ. Θεοδωράκη «Κανένας Έλληνας δεν πρέπει να πεινάσει, κανένας Έλληνας δεν πρέπει να μείνει χωρίς γιατρό στη διάρκεια της κρίσης»²²⁴. Τα ΚΙΦΑ προτάσσουν ένα νέο κοινωνικό όραμα με βάση το οποίο οι κοινωνικοί δεσμοί μπορεί να σφυρηλατηθούν στη βάση της αλληλεγγύης και του σεβασμού²²⁵.

Το πλαίσιο λειτουργίας τους καταγράφεται στη «Χάρτα» των Κοινωνικών Ιατρείων Φαρμακείων Αλληλεγγύης (15/10/2013). Σύμφωνα με αυτήν τα ΚΙΦΑ αποτελούν δομές αλληλεγγύης για τη στήριξη και την ανακούφιση όλων όσων έχουν ανάγκη, αλλά και εστίες αντίστασης απέναντι στη διάλυση του κοινωνικού κράτους που επιβάλλουν οι μνημονιακές πολιτικές. Αποτελούν συλλογικότητες πολιτών

²²¹ Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Γενική Διεύθυνση Ανθρωπιστικής Βοήθειας. Τι να είναι η αλληλεγγύη; Σημειωματάριο για την ανθρωπιστική βοήθεια. Διαθέσιμο στο: http://ec.europa.eu/echo/files/media/publications/solidarity_el.pdf (πρόσβαση στις 25/7/15).

²²² Politaki, A. Greece is facing a humanitarian crisis. *theguardian*, 11/2/2013. Διαθέσιμο στο: <http://www.theguardian.com/commentisfree/2013/feb/11/greece-humanitarian-crisis-eu> (πρόσβαση στις 25/7/2015).

²²³ <http://koinoniaher.gr/kinonika-iatria/> (πρόσβαση στις 2/10/2015).

²²⁴ Μητροπολιτικό Κοινωνικό Ιατρείο Ελληνικού (ΜΚΙΕ)
<http://www.mkiellinikou.org/%CF%80%CE%BB%CE%B7%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B5%CF%82-%CE%B9%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85/%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B9%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85/> (πρόσβαση στις 26/7/2015).

²²⁵ Κουσουλέντη, Χ. *Τα κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία ως νέα μορφή κοινωνικής και πολιτικής δράσης. Η περίπτωση του Μητροπολιτικού Κοινωνικού Ιατρείου Ελληνικού (ΜΚΙΕ)*. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Αθήνα: 2014.

αυτόνομες, ανεξάρτητες, αυτοοργανωμένες και αυτοδιαχειριζόμενες που παρέχουν εθελοντικά και εντελώς δωρεάν, υπηρεσίες πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας σε ανασφάλιστους, άπορους και άνεργους ασθενείς. Παράλληλα με την προσπάθεια παροχής υπηρεσιών πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας, διεκδικούν με συγκεκριμένες ενέργειες, πράξεις και δημόσιες δράσεις την πρόσβαση των ανασφάλιστων ασθενών στα δημόσια νοσοκομεία. Σκοπός τους είναι μέσα από ένα καθημερινό δημοκρατικό, κοινωνικό και πολιτικό αγώνα να διεκδικήσουν δωρεάν πρόσβαση στην περίθαλψη και το δικαίωμα στην υγεία, για όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως. Αγωνίζονται ενάντια στο κλείσιμο των δομών υγείας. Βασίζονται στη συμμετοχή εθελοντών γιατρών, οδοντιάτρων, ψυχολόγων, κοινωνικών λειτουργών, φαρμακοποιών, αλλά και πολιτών που στηρίζουν γραμματειακά και με άλλους τρόπους τη λειτουργία των ιατρείων. Τα ΚΙΦΑ προσπαθούν να δραστηριοποιήσουν στην αλληλεγγύη όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους. Επιδιώκουν τη συμμετοχή από κοινού εθελοντών, ασθενών αλλά και της κοινωνίας κάθε περιοχής στη λειτουργία του ιατρείου και στις δημόσιες δράσεις και διεκδικήσεις. Αποτελούν ανοιχτούς χώρους συνεύρεσης και αντίστασης.

Οι συμμετέχοντες σε αυτά κινητοποιούνται από την ανάγκη των ανθρώπων και όχι επειδή θεωρούν τον εθελοντισμό ως αυταξία. Βασικό χαρακτηριστικό τους είναι η πίστη στην κοινωνική αλληλεγγύη και η πεποίθηση ότι η υγεία είναι ύψιστο κοινωνικό αγαθό. Διαφοροποιούνται εξ αρχής από φιλανθρωπικές αντιλήψεις και αρνούνται να καλλιεργήσουν την αντίληψη της συμπόνιας και της ικεσίας. Αντίθετα καλούν σε κοινό αγώνα για το δικαίωμα όλων στη δημόσια υγεία και τη διεκδίκηση δωρεάν πρόσβασης στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη για όλους. Τα ΚΙΦΑ δεν έχουν την πρόθεση, αλλά ούτε και την αυταπάτη υποκατάστασης του κράτους που αποσύρεται από την ευθύνη φροντίδας της υγείας των πολιτών. Χτίζουν ένα δίκτυο κοινωνικής προστασίας ώστε να στηριχθούν οι άνθρωποι. Δεν φιλοδοξούν να είναι εσαεί σε λειτουργία. Αντίθετα προσδοκούν την αυτοκατάργηση τους και την ανάληψη από την πολιτεία της ευθύνης παροχής υπηρεσιών υγείας στους πολίτες, την οποία και θεωρούν μόνη υπεύθυνη γι αυτό.

Τα ΚΙΦΑ λειτουργούν ως ανοιχτές συλλογικότητες. Η συμμετοχή γίνεται στη βάση της ισοτιμίας όλων των μελών και η κατανομή των αρμοδιοτήτων γίνεται μόνο για να εξυπηρετεί οργανωτικές ανάγκες. Όλες οι αποφάσεις που αφορούν στη λειτουργία και τους στόχους τους λαμβάνονται σε ανοιχτές γενικές συνελεύσεις.

Καταβάλλεται προσπάθεια οι αποφάσεις να είναι συναινετικές και να εκφράζουν το σύνολο των συμμετεχόντων.

Στηρίζονται στην αλληλεγγύη των πολιτών και δεν έχουν καμία οικονομική εξάρτηση από επίσημους κρατικούς φορείς ή ευρωπαϊκά προγράμματα χρηματοδότησης. Δεν συμμετέχουν σε καμιά οικονομική συναλλαγή και δεν δημιουργούν φορολογικές ή άλλες υποχρεώσεις. Δέχονται προσφορές στα είδη που έχουν ανάγκη, δέχονται δωρεές και χορηγίες, αλλά δε διαφημίζουν κανέναν για την όποια δωρεά κάνει ούτε έχουν χορηγούς. Δεν επιτρέπουν στη λειτουργία τους καμία κομματική εμπλοκή ούτε την εκμετάλλευση του έργου των εθελοντών τους για προσωπική προβολή ή όφελος οποιουδήποτε.

Προωθούν την πανελλαδική δικτύωση για το συντονισμό κοινών δράσεων και πρωτοβουλιών για τη διεκδίκηση του δικαιώματος της υγείας για όλους. Επίσης συμμετέχουν σε ευρύτερα δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης και επιδιώκουν τη συνεργασία αντίστοιχων πρωτοβουλιών που έχουν στόχο την καταπολέμηση της φτώχειας, του αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης ευάλωτων κοινωνικών ομάδων. Συνεργάζονται με άλλες αλληλέγγυες δομές και υποστηρίζουν τις πρωτοβουλίες για τη δημιουργία νέων. Αντιστέκονται σε κάθε είδους αποκλεισμό, εθνικό, οικονομικό, φυλετικό και στηρίζουν, προωθούν και συμμετέχουν σε δράσεις που προάγουν την άρση αυτών των αποκλεισμών. Συμμετέχουν ή οργανώνουν ημερίδες για τα ζητήματα της κοινωνικής αλληλεγγύης και της ανθρωπιστικής κρίσης και στήνουν δίκτυα πληροφόρησης, συμμετέχουν σε συναντήσεις επιστημονικών φορέων, εκδίδουν ενημερωτικά και άλλα υλικά²²⁶.

Τα ΚΙΦΑ στέκονται κριτικά στο υπάρχον υπόδειγμα κοινωνικής και πολιτικής συγκρότησης. Παίρνουν θέση στο σύγχρονο κοινωνικό-πολιτικό γίγνεσθαι και προσπαθούν, αποτελώντας ένα άλλο υπόδειγμα, να κινητοποιήσουν για την πραγματοποίησή του. Έτσι για παράδειγμα η επιλογή του χώρου του Ελληνικού έγινε, πέραν της καταλληλότητας του χώρου και της ύπαρξης εγκαταστάσεων, για να υποδείξει πως ο χώρος του παλαιού αεροδρομίου πρέπει να χρησιμοποιείται για

²²⁶ «Χάρτα» Κοινωνικών Ιατρείων Φαρμακείων Αλληλεγγύης Διαθέσιμο στο: <http://www.solidarity4all.gr/el/support-article/%C2%AB%CF%87%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B1%C2%BB-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD-%CE%B9%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B5%CE%AF%CF%89%CE%BD-%CF%86%CE%B1%CF%81%CE%BC%CE%B1%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CF%89%CE%BD-%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BB%CE%B5%CE%B3%CE%B3%CF%8D%CE%B7%CF%82> (πρόσβαση 26/7/2015).

δράσεις προς όφελος των κατοίκων και όχι της επιχειρηματικότητας. Ακόμα, σύμφωνα με τη διακήρυξη τους, η επιλογή του όρου Μητροπολιτικό Ιατρείο έγινε ώστε να υπενθυμίζει την ανάγκη δημιουργίας Μητροπολιτικού πάρκου στην περιοχή²²⁷. Στις διακηρύξεις τους γίνεται λόγος για την ανάγκη αγώνων για μια κοινωνία ισότητας, αμοιβαιότητας και ελευθερίας²²⁸ ή για το όραμα για μια άλλη πολιτική και μια άλλη κοινωνία, κοινωνία δικαίου όπου τα συνταγματικά δικαιώματα στην παιδεία την υγεία και την εργασία δεν θα παραβιάζονται²²⁹. Πρόκειται για οργανισμούς που φτιάχνουν οι άνθρωποι για να διασφαλίσουν την πρόσβαση συνανθρώπων τους σε ποιοτικές υπηρεσίες και αγαθά σε ένα πλαίσιο αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης που συνδέει το ατομικό με το συλλογικό συμφέρον²³⁰.

4.13 Κριτική προσέγγιση στα Κοινωνικά Ιατρεία-Φαρμακεία Αλληλεγγύης

Η συγκρότηση και λειτουργία των ΚΙΦΑ ανταποκρίνεται στον ορισμό εργασίας των Barbara Prainsack και Alena Buyx για την αλληλεγγύη. Στα ΚΙΦΑ πολλοί άνθρωποι δεσμεύονται συλλογικά και αναλαμβάνουν το κόστος, διαθέτοντας το χρόνο, την επιστημονική γνώση και τις ικανότητες τους, χωρίς οικονομική απολαβή, για να βοηθήσουν συνανθρώπους τους με τους οποίους αναγνωρίζουν ομοιότητα. Με τις δράσεις τους αυτές παρεμβαίνουν ώστε να μην πέσει κανείς κάτω από ένα επίπεδο που είναι αναγκαίο για μια αξιοπρεπή ύπαρξη σε μια ελεύθερη κοινωνία.

Απαντούν στην κρίση στην υγεία όχι μόνο δίδοντας λύση στα προβλήματα υγείας που οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν, αλλά και διαμορφώνοντας τους όρους για τη δημιουργία ενός νέου κοινωνικού ιστού στη θέση του παλιού που έχει καταστραφεί,

²²⁷ <http://www.mkiellinikou.org/%CF%80%CE%BB%CE%B7%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B5%CF%82-%CE%B9%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85/%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B9%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85/> (πρόσβαση 26/7/2015).

²²⁸ <https://ergatikilesxi.wordpress.com/%CE%B9%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B5%CE%B9%CE%BF-%CF%86%CE%B1%CF%81%CE%BC%CE%B1%CE%BA%CE%B5%CE%B9%CE%BF-%CF%84%CE%B1%CE%BE%CE%B9%CE%BA%CE%B7%CF%83-%CE%B1%CE%BB%CE%B7%CE%BB%CE%B5%CE%B3%CE%B3%CF%85/> (πρόσβαση 26/7/2015).

²²⁹ <http://koinoniaher.gr/kinoniko-iatrio/%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CF%8D%CF%81%CE%B7%CE%BE%CE%B7-%CE%B1%CF%81%CF%87%CF%8E%CE%BD/> (πρόσβαση 2/10/2015).

²³⁰ Ahmed P.O. What does 'solidarity economy' mean? Contours and feasibility of a theoretical and political project. *Business Ethics: A European Review*. 24(4), 2014, p. 425-436.

νέων κοινωνικών δεσμών στη θέση αυτών που έχουν διαρραγεί. Προσπαθούν να αποκαταστήσουν την εμπιστοσύνη στο μέλλον σε ανθρώπους που την έχουν χάσει, να καταπολεμήσουν την ανασφάλεια, την εξατομίκευση, την αποξένωση, την παραίτηση και να τις αντικαταστήσουν με συλλογικές πρωτοβουλίες και δράσεις, με ενεργητική συμμετοχή στο κοινωνικό γίγνεσθαι, να δημιουργήσουν σχέσεις αμοιβαίου σεβασμού και εμπιστοσύνης και αμοιβαίας διεκδίκησης του δικαιώματος στη ζωή και στην αξιοπρέπεια. Αποτελούν μια απάντηση στην εμπορευματοποίηση της ιατρικής, στο κυρίαρχο μοντέλο του ατομισμού, μια άλλη πρόταση για τις σχέσεις γιατρού-ασθενή. Αποτελούν σημεία συνάντησης του ατομικού με το συλλογικό, του εγώ με το εμείς, δίδουν μια νέα νοηματοδότηση της ανθρώπινης υπόστασης²³¹.

Η άρνηση χρηματοδότησης από το κράτος αλλά και από ευρωπαϊκά προγράμματα των ΚΙΦΑ αποτελεί αντικείμενο συζήτησης. Τα ΚΙΦΑ με τον τρόπο αυτό αποφεύγουν τον έλεγχο και τη χειραγώγηση τους και από τους χρηματοδότες και διατηρούν τον ανεξάρτητο αυτο-διαχειριζόμενο και εναλλακτικό χαρακτήρα τους. Επίσης με την άρνηση τους δεν απαλλάσσονται από την ευθύνη και δεν εξιλεώνουν το κράτος και τους άλλους υπεύθυνους φορείς, των οποίων ακριβώς η απόσυρση δημιούργησε το πρόβλημα. Τυχόν αποδοχή της οικονομικής βοήθειας θα ενίσχυε την άποψη ότι η υγεία δεν αποτελεί κοινωνικό αγαθό που είναι υποχρεωμένο το κράτος να παρέχει ισότιμα στους πολίτες του, αλλά μπορεί να παρέχεται αποσπασματικά από διάφορους φορείς μεταξύ των οποίων και τα ΚΙΦΑ και αντίστοιχα αποσπασματικά να χρηματοδοτείται.

Τα ΚΙΦΑ δέχονται την κριτική ότι πιθανόν να δημιουργούν αυταπάτες για τη δυνατότητα ικανοποίησης των αναγκών των ανθρώπων στα πλαίσια του υπάρχοντος συστήματος και των εφαρμοζόμενων πολιτικών και ότι αποπροσανατολίζουν το λαό από το στόχο που θάπρεπε να έχει, δηλαδή την ανάπτυξη ενός διεκδικητικού κινήματος για την ανατροπή αυτή της πολιτικής²³². Βλέποντας κριτικά τη λειτουργία των ΚΙΦΑ είναι πιθανόν να επισημάνει κάποιος την αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στην προσπάθεια που καταβάλλουν να διορθώσουν την υπάρχουσα κατάσταση αφενός και αφετέρου στην πρόταση τους για μια άλλη εναλλακτική κατάσταση.

²³¹Μάτσα, Κ. Ιατρεία και φαρμακεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης: Εστίες αντίστασης στην ανθρωπιστική καταστροφή. 2013. Διαθέσιμο στο: <http://eek.gr/index.php/self-organization/2265-iatreia-kai-farmakeia-koinonikis-allileggyis-esties-antistasis-stin-anthropistiki-katastrofi> (πρόσβαση στις 2/10/2015).

²³²Ευθυμίου, Κ. «Εργατική Βοήθεια» και «Κοινωνική Αλληλεγγύη» Δύο παραδείγματα ταξικής αλληλέγγυας δράσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Αθήνα: Οι εκδόσεις των συναδέλφων, 2014, σ. 16.

Η κριτική αυτή είναι όμοια στον πυρήνα της με την κριτική που ασκείται στο κοινωνικό κράτος ότι με τις ρυθμίσεις του αμβλύνει τις αντιθέσεις που το καπιταλιστικό σύστημα δημιουργεί, επιτρέποντας τελικά τη συνέχιση της ύπαρξης του²³³. Παρά την κριτική αυτή όμως, στην ουσία δεν αμφισβητείται ότι το κοινωνικό κράτος με τις ρυθμίσεις του αποτελεί κατάκτηση και λειτουργεί προς όφελος των εργαζομένων. Όμοια η λειτουργία των ΚΙΦΑ προστατεύει τη ζωή και την υπόσταση των ανθρώπων, την ύπαρξη και την αξιοπρέπεια τους.

Τις αυταπάτες που πιθανόν δημιουργούν, προσπαθούν τα ίδια τα ΚΙΦΑ να τις αντιμετωπίσουν με την ενημέρωση και κινητοποίηση αυτών που χρησιμοποιούν τις υπηρεσίες τους και την προσπάθεια ένταξης και συμμετοχής τους σε αλληλέγγυες δράσεις.

Είναι πιθανόν πάντως ότι η κινητοποίηση των ανθρώπων σε αλληλέγγυες δράσεις δεν είναι τόσο αποτελεσματική όσο θα επιθυμούσαν. Το ζήτημα αυτό αποτελεί ένα πρόβλημα μάλλον γενικότερο της ελληνικής κοινωνίας, που σχετίζεται με την κινητοποίηση του ατόμου και τη συμμετοχή και δέσμευση του σε αμοιβαίες δράσεις, με κοινωνικές διαστάσεις που αξίζει να μελετηθεί.

²³³Χαμπερμας, Γ. (1986) αυτονομία και αλληλεγγύη ελλην.μτφ Ζήση Σαρίκα, Αθήνα: ύψιλον, 1987, σ. 27.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ήδη από τον προηγούμενο αιώνα είναι γνωστό ότι οι οικονομικές κρίσεις πλήττουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και το δικαίωμα στην υγεία. Οι συνέπειες των κρίσεων στην υγεία εξαρτώνται από την ένταση και τη διάρκεια τους, την ταχύτητα στη μετάβαση που προκαλούν και από τις πολιτικές που εφαρμόζονται για την αντιμετώπιση τους.

Η εφαρμογή πολιτικών λιτότητας και σοβαρών δημοσιονομικών περικοπών έχει βαριές συνέπειες στην υγεία των ανθρώπων. Αντίθετα πολιτικές προστασίας των δικαιωμάτων και ιδιαίτερα προστασίας της υγείας περιορίζουν τις δυσμενείς επιπτώσεις από τις συνέπειες της κρίσης (ΗΠΑ 1929, Μαλαισία 1997, Ισλανδία 2008).

Οι οικονομικές κρίσεις έχουν ως συνέπεια την αύξηση της συχνότητας των ψυχικών νοσημάτων και των αυτοκτονιών, την αύξηση των καρδιαγγειακών νοσημάτων, την αύξηση των δεικτών παιδικής θνησιμότητας, την αύξηση των λοιμωδών νοσημάτων, την αύξηση της νοσηρότητας και τη θνητότητα του πληθυσμού, τη μείωση του προσδόκιμου επιβίωσης.

Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν για την αντιμετώπιση της παρούσας οικονομικής κρίσης στη χώρα μας, είχαν σοβαρές συνέπειες στην υγεία των ανθρώπων. Επηρέασαν τη σωματική και ψυχική υγεία των παιδιών με μακροπρόθεσμες συνέπειες, προκάλεσαν αύξηση όλων των δεικτών παιδικής θνησιμότητας, αύξηση των ψυχικών παθήσεων και ιδιαίτερα της κατάθλιψης και αύξηση των αυτοκτονιών. Οδήγησαν σε αύξηση των λοιμωδών νοσημάτων.

Μείωσαν τις διαθέσιμες υπηρεσίες υγείας, δυσκόλεψαν την πρόσβαση σε ιατρικές υπηρεσίες και στο φάρμακο, αύξησαν το δείκτη ακάλυπτων αναγκών υγείας των ανθρώπων. Έπληξαν περισσότερο τις πιο αδύναμες και ευπαθείς ομάδες και σε ορισμένες περιπτώσεις τα πιο περιθωριοποιημένα άτομα του πληθυσμού. Χειροτέρεψαν την ποιότητα των παρεχομένων υπηρεσιών υγείας και οδήγησαν σε μαζική μετανάστευση επαγγελματιών υγείας στο εξωτερικό, υποσκάπτοντας το μέλλον της χώρας. Συνολικά αποτιμώντας την κατάσταση, η οικονομική κρίση και οι πολιτικές λιτότητας που εφαρμόστηκαν χειροτέρεψαν την υγεία των ανθρώπων και υποβάθμισαν το σύστημα υγείας της χώρας.

Έπληξαν το δικαίωμα στην υγεία ως κοινωνικό δικαίωμα. Σύμφωνα με τη Διεθνή Ομοσπονδία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου η χώρα απέτυχε να

συμμορφωθεί με τα κριτήρια του Γραφείου της Έπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τα ανθρώπινα δικαιώματα, καθώς δεν έλαβε τα απαραίτητα μέτρα για την πρόληψη των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά την εφαρμογή μέτρων λιτότητας. Κατά τη λήψη των μέτρων δεν λήφθηκε πρόνοια για την προστασία ενός ελάχιστου πυρήνα του δικαιώματος στην υγεία.

Έπληξαν το δικαίωμα στην υγεία ως ατομικό δικαίωμα. Με δεδομένο τον αλληλένδετο χαρακτήρα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και το γεγονός ότι κάθε δικαίωμα και κάθε ομάδα δικαιωμάτων υποστηρίζει διαφορετική πλευρά της ανθρώπινης αυτονομίας, έπληξαν τελικά τη δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού και αυτονομίας του ανθρώπου, προϋποθέσεις συμμετοχής του στην κοινωνική λειτουργία και δραστηριότητα, αλλά και στη δημοκρατική διαδικασία ως πολίτη.

Οι πολιτικές αυτές έλαβαν χώρα σε ένα πλαίσιο, πέραν των δεδομένων οικονομικών δυσχερειών, απονομιμοποίησης του ευρωπαϊκού κοινωνικού κράτους, που συντελείται τις τελευταίες δεκαετίες. Απονομιμοποίησης που οφείλεται στις μεγάλες πολιτικές και οικονομικές ανατροπές που συντελέστηκαν, αλλά και στη ρήξη με τις κοινωνικές, ιδεολογικές, πνευματικές και ηθικές απόψεις που κυριάρχησαν στην Ευρώπη στο μεγαλύτερο μέρος του προηγούμενου αιώνα.

Οι υποχωρήσεις στα κοινωνικά δικαιώματα σε περιόδους κρίσεων δικαιολογούνται συχνά από την άποψη που υποστηρίζει ότι η ιδιοσυστασία τους εμποδίζει την καθολικότητα, την εντέλεια και τη βιωσιμότητα της κατοχύρωσης τους, εξαιτίας της υλικής-οικονομικής τους φύσης. Η άποψη αυτή υποστηρίζει ομοίως ότι, το δικαίωμα στην υγεία, ως κοινωνικό δικαίωμα, δεν είναι πάντα εφικτό να είναι σεβαστό, παρά τη συνταγματική κατοχύρωση του.

Επιχείρημα στο οποίο αντιπαρατίθεται η άποψη ότι, ο αλληλένδετος χαρακτήρας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η υποστήριξη από όλα της ανθρώπινης αυτονομίας δεν δικαιολογεί καμιά κανονιστική μειονεξία, ατέλεια ή ιεράρχηση μεταξύ των δικαιωμάτων. Οι ενότητες των δικαιωμάτων συναντώνται στο κοινό αξιακό υπόβαθρο της ίσης αυτονομίας (ατομικής, πολιτικής και κοινωνικής) με αποτέλεσμα η πρόοδος ενός δικαιώματος να διευκολύνει την εξέλιξη των άλλων, ενώ η στέρηση ενός δικαιώματος να επηρεάζει αρνητικά και τα άλλα.

Σε ότι αφορά στην αναγκαιότητα χρήσης πόρων για την ικανοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων, επισημαίνεται ότι και η ικανοποίηση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων συχνά απαιτεί πόρους, που όμως ποτέ δεν θεωρούνται εμπόδια για την εκπλήρωση τους και επικαλείται το δικαίωμα της βιοτικής

αυτοτέλειας, δικαιολογητικής ιδέας του κοινωνικού κράτους και αναγκαίας συνθήκης για την άσκηση της αυτονομίας. Υποστηρίζεται ότι τα κοινωνικά δικαιώματα διακυβεύονται στον πυρήνα τους και προσβάλλονται σοβαρά, όταν ο βαθμός της υλοποίησης τους υπολείπεται ενός ελάχιστου κανονιστικού πυρήνα βιοτικής αυτοτέλειας και υλικής αξιοπρέπειας. Διακυβεύονται στον πυρήνα τους, όταν η απαξίωση τους δοκιμάζει την ίδια τη βιωσιμότητα και την αξιοπρέπεια του ατόμου.

Η προσέγγιση της κρίσης από τη σκοπιά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αντιπαρατίθεται στην άποψη ότι η υποχώρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι ένα αναγκαίο κακό και παράπλευρη απώλεια σε συνθήκες κρίσης. Υποστηρίζει ότι, κάθε κράτος, ακόμα και σε συνθήκες κρίσης, εξακολουθεί να έχει την υποχρέωση να εξασφαλίζει τη μεγαλύτερη δυνατή απόλαυση των δικαιωμάτων των πολιτών του. Ότι οι υποχρεώσεις του κράτους δεν εξαλείφονται ως αποτέλεσμα του περιορισμού των πόρων και ότι ακόμα και σε περιόδους σοβαρού περιορισμού των πόρων, τα αδύναμα μέλη της κοινωνίας μπορεί και πρέπει να προστατεύονται με την υιοθέτηση σχετικά χαμηλού κόστους στοχευμένων προγραμμάτων.

Υποστηρίζει την άποψη ότι, οι προσπάθειες αντιμετώπισης μιας οικονομικής κρίσης πρέπει να σχεδιάζονται και να υλοποιούνται έχοντας στο επίκεντρο τους την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αντιτίθεται στην αντίληψη ότι η θυσία τους είναι αναγκαία και ο περιορισμός τους αποτελεί απλά μια τραγική, αναπόφευκτη, παράπλευρη απώλεια. Υποστηρίζει το δικαίωμα στην υγεία χωρίς αποκλεισμούς και αναφέρεται σε όλους τους κοινωνικούς προσδιοριστές που το καθορίζουν και το υποστηρίζουν.

Η υποχώρηση των αλληλέγγυων ρυθμίσεων στην κοινωνία έφερε στο προσκήνιο την έννοια της αλληλεγγύης στη χώρα μας. Η κρίση λειτούργησε ως μοχλός κινητοποίησης και πρόκλησης εθελοντικών δράσεων με σκοπό τη συμβολή στην κάλυψη κοινωνικών αναγκών και παροχή κοινωνικής φροντίδας, σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης των σοβαρότερων συνεπειών της.

Αυτή ακριβώς η ενεργοποίηση των δικτύων κοινωνικής αλληλεγγύης, σε συνδυασμό με το ρόλο της οικογένειας, ίσως αποτελεί την εξήγηση για το πώς επιβιώνουν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού σε συνθήκες ακραίας ανεργίας, υποαπασχόλησης και μείωσης των κοινωνικών δαπανών.

Μεταξύ άλλων αλληλέγγυων δράσεων, σε διάφορους τομείς αλλά και στον τομέα της υγείας, αναπτύχθηκε ένα εκτεταμένο δίκτυο Κοινωνικών Ιατρείων και Φαρμακείων Αλληλεγγύης σε όλη τη χώρα. Τα Κοινωνικά Ιατρεία και Φαρμακεία

Αλληλεγγύης αποτέλεσαν την απάντηση της κοινωνίας των πολιτών στην ανάγκη παροχής ιατρικής και φαρμακευτικής περίθαλψης στους ανθρώπους που αδυνατούσαν πλέον να έχουν.

Παράλληλα με την προσπάθεια παροχής υπηρεσιών πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας διεκδικούν το δικαίωμα στην υγεία για όλους, την πρόσβαση των ανασφάλιστων στα δημόσια νοσοκομεία, αγωνίζονται ενάντια στο κλείσιμο των δομών υγείας. Προσεγγίζουν το πρόβλημα της υγείας στην κρίση όχι από μια σκοπιά εθελοντισμού, αλτρουισμού ή φιλανθρωπίας, αλλά από τη σκοπιά της αλληλεγγύης και της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Τα Κοινωνικά Ιατρεία και Φαρμακεία Αλληλεγγύης, προστατεύοντας το δικαίωμα στην υγεία των ανθρώπων που έχουν πληγεί από την κρίση, προστατεύουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια σε μια περίοδο που αυτό δεν είναι αυτονόητο. Με τη δράση τους υποστηρίζουν ότι οι άνθρωποι οφείλουν, δρώντες με αλληλεγγύη, να συμβάλλουν στην έμπρακτη κατοχύρωση βιοτικής αυτοτέλειας για όλους. Υποστηρίζουν στην πράξη την ιδέα κάθε άνθρωπος να είναι ανενόχλητος όσον αφορά την αυτονομία του, να προστατεύεται όσον αφορά τη σωματική και πνευματική ακεραιότητα του.

Στις συνθήκες αυτές τίθεται το ερώτημα αν μπορεί η αλληλεγγύη να θεωρηθεί καθήκον. Το γεγονός ότι ο άνθρωπος μπορεί να δρα πέρα από τη φυσική αιτιότητα, βάσει κανόνων που θέτει στον εαυτό του και να αποκρίνεται στο ερώτημα τι οφείλει να είναι και να πράττει ως ηθική προσωπικότητα και ως δεκτικός άσκησης στην ηθικότητα και στην αυτονομία στη βάση αυτών των κανόνων, οδηγεί στη δυνατότητα θεμελίωσης καθήκοντος αλληλεγγύης συμπεριφοράς.

Ακόμη, το γεγονός ότι μπορεί να λαμβάνει αναστοχαστική απόσταση έναντι των φυσικών του κλίσεων και η βούληση του να αποτελεί νόμο για ίδιο της τον εαυτό, με όρους καθολικευσιμότητας, επειδή δηλαδή είναι αυτόνομος και η αυτονομία είναι το μοναδικό εγγενές δικαίωμα που φέρει κάθε άνθρωπος νοούμενος ως ηθικό και όχι απλά ως φυσικό ον, μπορούμε να δεχτούμε ότι υπάρχει ένα έλλογο, αυτόνομα σχηματισμένο χρέος να λαμβάνει κάποιος την ανάγκη του άλλου ως έρεισμα για τις πράξεις του. Χρέος που ενεργοποιείται με την κατανόηση του άλλου ως ενδεούς, αλλά ταυτόχρονα ηθικού και αξιοσέβαστου όντος. Με αυτή την έννοια η αλληλεγγύη μπορεί να ανασυγκροτηθεί ως θετική διάσταση της κατηγορικής προσταγής και η ευδαιμονία των άλλων να αναπαρασταθεί ως ηθικό καθήκον για τα κοινωνικά υποκείμενα.

Η αποκοπή ενός ανθρώπου από την αξιοπρέπεια του αποτελεί πλήγμα στο ηθικά νοούμενο πρόσωπο της ανθρωπότητας συνολικά. Με την αλληλοβοήθεια ως καθήκον σεβόμαστε έμπρακτα την αξιοπρέπεια ολόκληρης της ανθρωπότητας στο πρόσωπο του άλλου. Η αντίθετη συμπεριφορά, δηλαδή η αδιαφορία για τη δυστυχία των άλλων δεν μπορεί να αξιώνει καθολικευσιμότητα και επομένως ηθικό κύρος. Και παρόλο που, η εγωιστική αρχή ως υποκειμενικό ελατήριο των ανθρώπινων πράξεων, παρατηρείται συχνά στην τρέχουσα κοινωνική εμπειρία, δεν μπορεί να υψώνεται σε αρχή αναγκαία και καθολική, άρα ηθική.

Ο κανόνας της αλληλεγγύης σε αυτές τις συνθήκες μπορεί να καρποφορήσει ως ηθικοπρακτική ιδέα, περνώντας με επιτυχία την αρχή της καθολικευσιμότητας, καθώς υποδεικνύει ότι, καθένας οφείλει να αντιλαμβάνεται τον άλλο έμπρακτα ως αυτοσκοπό, φορέα δικαιωματικά ίσης αυτονομίας και αξιοπρέπειας. Η αλληλεγγύη ως μέριμνα για τον άλλο εκφέρεται ως πλήρης κανόνας και ανακαλεί ένα τέλειο καθήκον σε μια πολιτεία δικαίου, που αφορά κάθε έλλογο και αυτόνομο ον.

Στις συνθήκες της κρίσης οι αλληλέγγυες πρακτικές που προστατεύουν τα ανθρώπινα δικαιώματα στην πράξη, διεκδικώντας παράλληλα την προστασία τους από την κρατική εξουσία, μπορεί να αποτελέσουν την απάντηση της κοινωνίας των πολιτών. Με τη δράση τους προστατεύουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Την αξιοπρέπεια που αποτελεί τον πυρήνα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την ηθική πηγή από την οποία τροφοδοτούνται τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Προστατεύουν την ηθική υπόσταση των ανθρώπων που έχει τρωθεί από τον περιορισμό των δικαιωμάτων τους, καθώς στις συνθήκες της κρίσης πλήττοντας τα δικαιώματα των ανθρώπων, πλήττοντας τη σωματική και ψυχική τους υγεία, πλήττεται η ηθική τους υπόσταση. Πλήττεται η ελευθερία, η αυτονομία και η αξιοπρέπεια τους. Ο άνθρωπος αντιμετωπίζεται όχι ως σκοπός, αλλά ως μέσον και η ανθρώπινη υπόσταση αντιμετωπίζεται με απαξία, εργαλειακά.

Η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι εύκολη στην περίοδο της ευημερίας και της οικονομικής σταθερότητας. Έχει όμως μεγαλύτερη βαρύτητα όταν τα πράγματα δυσκολεύουν. Τα δικαιώματα αποκτούν κρισιμότητα ακριβώς όταν είναι σε κρίση. Τότε είναι αναγκαία η υπεράσπιση τους. Στις κρίσιμες περιόδους αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα η συνταγματική επιταγή της ακροτελεύτιας διάταξης του Συντάγματος «Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων».

6. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Ahmed P.O. What does ‘solidarity economy’ mean? Contours and feasibility of a theoretical and political project. *Business Ethics: A European Review*. 24(4), 2014, p. 425-436.

Amnesty International. Human rights for human dignity: A primer on economic, social and cultural rights (second edition). 2014. Διαθέσιμο στο: <https://www.amnesty.org/en/documents/POL34/001/2014/en/> (πρόσβαση στις 15/10/15).

Antonakakis, N., Collins, A. The impact of fiscal austerity on suicide: On the empirics of a modern Greek tragedy. *Social Science & Medicine*. 112, 2014, p.39-50.

Branas, CC., Kastanaki, AE., Michalodimitrakis, M, Tzougas, J., Kranioti, EF., Theodorakis, P.N, Carr, BG., Wiebe, DJ. The impact of economic austerity and prosperity events on suicide in Greece: a 30-year interrupted time-series analysis. *BMJ Open*, 2015. Διαθέσιμο στο: <http://bmjopen.bmj.com/content/5/1/e005619> (πρόσβαση στις 30/3/2015).

Center for Economic and Social Rights. Human Rights and the Global Economic Crisis. 2009. Διαθέσιμο στο: <http://www.cesr.org/downloads/CESR-Human%20Rights%20and%20the%20Global%20Economic%20Crisis.pdf> (πρόσβαση 24/10/15).

CESCR General Comment No. 3: The Nature of States Parties’ Obligations (Art. 2, Para. 1, of the Covenant) Διαθέσιμο στο: <http://www.refworld.org/docid/4538838e10.html> (πρόσβαση 24/10/15).

Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. 14, 2000, παρ. 12(c). στο FIDH/HLHR Υποβαθμίζοντας τα δικαιώματα: Το κόστος της λιτότητας στην Ελλάδα 2015, σ.48.

Defending Dignity A Manual for National Human Rights Institutions on Monitoring Economic, Social and Cultural Rights. Διαθέσιμο στο: http://www.cesr.org/downloads/Defending_Dignity_ESCR_Manual_for_NHRIs.pdf (πρόσβαση στις 15/10/15).

Eckenwiler, L., Straehle, C., Chung R. «Global Solidarity, Migration and Global Health Inequity». *Bioethics*, 26(7), 2012, p. 382-390.

Economou, M., Madianos, M., Thelertis, C., Peppou, L.E., Stefanis, C.N. Increased suicidality amid economic crisis in Greece. *The Lancet*, 378, 2011, p.1459.

European Parliament. Resolution on Employment and social aspects of the role and operations of the Troika (ECB, Commission and IMF) with regard to euro

area programme countries, 2014. Διαθέσιμο στο: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2014-0240+0+DOC+XML+V0//EN> (πρόσβαση στις 15/6/2015).

Falagas, M.E., Vouloumanou, E.K., Mavros, M.N., Karageorgopoulos, D.E. Economic crises and mortality: a review of the literature. *Int J Clin Pract*, 63, 2009, p. 1128-1135.

Gilman, S., Kawachi, I., Fitzmaurice, M.G., Buka, L.S. Socioeconomic status in childhood and the lifetime risk of major depression. *Int J Epidemiol*, 31, 2002, p 359-367.

Gunson, D., Solidarity and the Universal Declaration on Bioethics and Human Rights *Journal of Medicine and Philosophy*, 34, 2009, p. 241–260.

Habermas, J. Democracy, Solidarity and the European Crisis. 2013. Διαθέσιμο στο: <https://www.google.gr/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=democracy%20solidarity%20and%20the%20european%20crisis%20by%20j%20C3%BCrgen%20habermas> (πρόσβαση 23/1/2016).

Iceland: Cracks in the crust. *The economist* Διαθέσιμο στο: <http://www.economist.com/node/1276202711/12/2008> (πρόσβαση 16/3/2015.)

Kantzara, V. Solidarity in times of Crisis: emergent Practices and Potential for Paradigmatic Change. Notes from Greece. *Studi di Sociologia*, 3, 2014, 261-280

Karahalis, Y. Basic hygiene at risk in debt-stricken Greek hospitals. *Reuters*, 4/12/2012. Διαθέσιμο στο: <http://www.reuters.com/article/us-greece-austerity-disease-idUSBRE8B30NR20121204> (πρόσβαση στις 20/10/2015).

Karanikolos, M., Mladovsky, P., Cylus, J., Thomson, S., Basu, S., Stuckler, D., Mackenbach, J.P., McKee, M. Financial crisis, austerity and health in Europe. *The Lancet*, 381, 2013, p. 1323 – 1331.

Kentikelenis, A., Karanikolos, M., Reeves, A., McKee, M., Stuckler, D. Greece's health crisis: from austerity to denialism *The Lancet*, 383, 2014, p. 748–753.

Meulen, R.T., Wright K. «Family Solidarity and Informal Care: The Case of Care for People with Dementia». *Bioethics*, 26(7), 2012, p. 361-368.

NCoB. Biofuels: ethical issues. London: 2011. Διαθέσιμο στο: http://www.nuffieldbioethics.org/sites/default/files/Biofuels_ethical_issues_FULL%20REPORT_0.pdf. (πρόσβαση στις 25/9/2015).

Nordt, C., Warnke, I., Seifritz, E., Kawohl, W. Modelling suicide and unemployment: a longitudinal analysis covering 63 countries, 2000–11. *The Lancet Psychiatry*, 2(3), 2015, p. 239-245.

Office of the High Commissioner for Human Rights. Report on Austerity Measures and Economic and Social Rights, submitted pursuant to UN General Assembly resolution 48/141. 2012. Διαθέσιμο στο: http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Development/RightsCrisis/E-2013-82_en.pdf (πρόσβαση στις 15/10/15).

Paul, K.I., Moser, K. Unemployment impairs mental health: Meta-analyses. *J Vocat Behav*, 74(3), 2009, p. 264-282.

Politaki, A. Greece is facing a humanitarian crisis. *theguardian*, 11/2/2013. Διαθέσιμο στο: <http://www.theguardian.com/commentisfree/2013/feb/11/greece-humanitarian-crisis-eu> (πρόσβαση στις 25/7/2015).

Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity in Contemporary Bioethics – Towards a New Approach». *Bioethics*, 26(7), 2012, p.343-350.

Prainsack, B., Buyx, A. «Solidarity Reflections on an Emerging Concept in Bioethics». Διαθέσιμο στο: http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/2014/07/Solidarity_report_FINAL.pdf (πρόσβαση στις 23/09/2014).

Quaglio, G., Karapiperis, T, Woensel, L.V., Arnold, E., McDaid D. Austerity and health in Europe. *Health Policy*, 113, 2013, p.13-19.

Saunders, B. «Altruism or Solidarity? The Motives for Organ Donation and Two Proposals». *Bioethics*, 26(7), 2012, p. 376-381.

Sotiropoulos, DA., Bourikos, D. Economic Crisis, Social Solidarity and the Voluntary Sector in Greece. *Journal of Power, Politics & Governance*. 2(2), 2014, p. 33-53.

Stanford Encyclopedia of Philosophy. (2003) *Human Rights*. Διαθέσιμο στο: <http://plato.stanford.edu/entries/rights-human/> (πρόσβαση στις 15/10/2014).

Stuckler D, Meissner C, Fishback P, Basu S, McKee M. Banking crises and mortality during the Great Depression: evidence from US urban populations 1929–1937. *J Epidemiol Commun Health*, 66, 2012, p. 410–419.

Stuckler, D., Basu, S., Suhrcke, M., Coutts, A., McKee, M. The public health effect of economic crises and alternative policy responses in Europe: an empirical analysis. *The Lancet*, 374, 2009, p 315–323.

Stuckler, D., Basu, S., Suhrcke, D., Cutts, A., McKee, M. The health implications of financial crisis: A review of the evidence. *Ulster Med J* , 78, 2008, p. 142–145.

United Nations Human Rights. *What are human rights?* Διαθέσιμο στο: <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Pages/WhatareHumanRights.aspx> (πρόσβαση στις 22/11/2015).

UN. Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights. Doc.E/C.12/2000/13, para. 11. Διαθέσιμο στο: <http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/0/6b748989d76d2bb8c125699700500e17?OpenDocument> (πρόσβαση στις 5/5/15).

UNAIDS, UNAIDS urges Greek authorities to repeal Sanitary Decree. 2013. διαθέσιμο στο: <http://www.unaids.org/en/resources/presscentre/pressreleaseandstatementarchive/2013/july/20130731greece> (πρόσβαση 20/3/2015).

WHO. European Observatory on Health Systems and Policies. Thomson, S., Figueras J., Evetovits, T., Jowett, M., Mladovsky, P., Maresso, A., Cylus, J., Karanikolos, M., Kluge, H. Economic Crisis, Health Systems and Health in Europe. Impact and Implication for Policy. England: 2015.

WHO Regional Office for Europe and the European Observatory on Health Systems and Policies. Economic crisis, health systems and health in Europe. Country experience. Edited by Maresso, A., Mladovsky, P., Thomson, S., Sagan, A., Karanikolos, M., Richardson, E., Cylus, J., Evetovits, T., Jowett, M., Figueras, J., Kluge, H. United Kingdom: 2015.

WHO. Regional Office for Europe. European Observatory on Health Systems and Policies. Thomson, S., Figueras J., Evetovits, T., Jowett, M., Mladovsky, P., Maresso, A., Cylus, J., Karanikolos, M., Kluge, H. Policy Summary. Economic crisis, health systems and health in Europe: impact and implication for policy. 2014.

Wikipedia. *Ανθρώπινα δικαιώματα*. Διαθέσιμο στο: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%BD%CE%B8%CF%81%CF%8E%CF%80%CE%B9%CE%BD%CE%B1_%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%8E%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1 (πρόσβαση στις 15/10/2014).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αναγνωστόπουλος, Κ.Α., Σουμάκη, Ε. Οι επιπτώσεις της κοινωνικο-οικονομικής κρίσης στην ψυχική υγεία παιδιών και εφήβων. *Ψυχιατρική*, 23(1), 2012, σ.13-14.

Βασιλόπουλος, Α. Το δικαίωμα προστασίας της Υγείας. *Διοικητική Ενημέρωση* 46, 2008, σ. 84-94. Διαθέσιμο στο: http://www.special-edition.gr/pdf_dioik_enim/pdf_de_46/VASILOPOULOS.pdf. (πρόσβαση 29/10/2014).

Βερναδάκης, Χ. Το κοινωνικό κράτος στη Δυτική Ευρώπη. Βασικές σημειώσεις παραδόσεων του μαθήματος. Διαθέσιμο στο: http://www.vernardakis.gr/uplmed/100_notes%20koinonikokratos.pdf (πρόσβαση στις 5/4/2015).

Γενική Διάσκεψη της UNESCO. Οικουμενική Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. 2005. Διαθέσιμο στο: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=31058&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (πρόσβαση 20/10/2014).

Γιωτάκος, Ο. Οικονομική κρίση και ψυχική υγεία *Ψυχιατρική* 21(3), 2010, σ. 195-204.

Δάμα, Γ. Αλληλεγγύη κόντρα στην κρίση μέσα από το Διαδίκτυο. *Ελευθεροτυπία* 19/3/2013. Διαθέσιμο στο: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=351444> (πρόσβαση στις 2/10/2015)

Δραγώνα Μ. Οι αρχές της βιοηθικής. Η οικουμενική Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα ανθρώπινα δικαιώματα. 2005. Διαθέσιμο στο: <http://www.fks.uoc.gr/greek/Dragvna.pdf> (πρόσβαση 20/10/2014).

ΕΛΙΑΜΕΠ. Παρατηρητήριο για την κρίση. Μπουρίκος, Δ., Σωτηρόπουλος ΔΑ. Οικονομική Κρίση, Κοινωνική Πρόνοια και Κοινωνία των Πολιτών. Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στους τυπικούς και άτυπους φορείς της κοινωνίας πολιτών στο χώρο της κοινωνικής αλληλεγγύης και οι νέοι περιορισμοί της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη την περίοδο 2010-2013. Ευρήματα πιλοτικής εμπειρικής έρευνας και προτάσεις πολιτικής Αθήνα: 2014.

ΕΛΙΑΜΕΠ. Παρατηρητήριο για την κρίση. Μπουρίκος Δ. Κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα της κρίσης: Νέο κύμα ανάδυσης της κοινωνίας πολιτών ή εμπέδωση της κατακερματισμένης κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη; Αθήνα: 2013.

Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. *Υπάρχει ένα όριο αξιοπρεπούς διαβίωσης που δεν «κουρεύεται».* Διαθέσιμο στο: <http://www.hlhr.gr/index.php?MDL=pages&SiteID=646> (πρόσβαση στις 15/5/15).

Ενωμένοι για τα ανθρώπινα Δικαιώματα. *Διεθνείς νόμοι για τα ανθρώπινα δικαιώματα.* Διαθέσιμο στο: <http://www.humanrights.com/el/what-are-human-rights/international-human-rights-law-continued.html> (πρόσβαση στις 23/8/2015)

Ενωμένοι για τα ανθρώπινα Δικαιώματα. *Μια σύντομη ιστορία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.* Διαθέσιμο στο: <http://gr.humanrights.com/what-are-human-rights/brief-history/cyrus-cylinder.html> (πρόσβαση στις 21/8/15).

Ευθυμιάδου, Δ. Κοντά στα 2.500.000 οι ανασφάλιστοι. *Ελευθεροτυπία*, 24 Απριλίου 2014. Διαθέσιμο στο: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=427147> (πρόσβαση 18/3/2015).

Ευθυμίου, Κ. «Εργατική Βοήθεια» και «Κοινωνική Αλληλεγγύη» Δύο παραδείγματα ταξικής αλληλέγγυας δράσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Αθήνα: Οι εκδόσεις των συναδέλφων, 2014.

Ευθυμίου, Κ., Αργαλιά, Ε., Κασκαμπά, Ε., Μακρή, Α. Οικονομική κρίση και ψυχική υγεία. Τι γνωρίζουμε για την σημερινή κατάσταση στην Ελλάδα; *Εγκέφαλος*, 50, 2013, σ. 22-30.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Γενική Διεύθυνση Ανθρωπιστικής Βοήθειας. Τι να είναι η αλληλεγγύη; Σημειωματάριο για την ανθρωπιστική βοήθεια. Διαθέσιμο στο: http://ec.europa.eu/echo/files/media/publications/solidarity_el.pdf (πρόσβαση στις 25/7/15).

Ζέρβας, Ν.Σ. Παρουσίαση του προσωπικού δοκιμίου του Jürgen Habermas, με τίτλο «Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης». Διαθέσιμο στο: <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/habermas.pdf> (πρόσβαση στις 12/9/15).

Ηλιάδης, Χ. Φτωχοί και κνηγήμενοι στην Ελλάδα της κρίσης: Η Σάρα και το μαγκάλι *Η Αυγή*. 8/12/2013. Διαθέσιμο στο: <https://enthemata.wordpress.com/2013/12/08/xriliad/> (πρόσβαση 12/12/2014).

ΙΝΕ ΓΣΕΕ. Η Ελληνική εργασία και η απασχόληση. Ετήσια έκθεση. 2014.

Καντ, Ι. (1788) *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, ελλην. μτφ. Γιάννη Τζαβάρα, Αθήνα, Δωδώνη, 1984.

Καραϊσκού, Α., Μαλλιαρού, Μ., Σαράφης, Π. Οικονομική κρίση: Επίδραση στην υγεία των πολιτών και επιπτώσεις στα Συστήματα Υγείας. *Διεπιστημονική Φροντίδα Υγείας*. 4 (2), 2012, σ. 49-54.

Κουσουλέντη, Χ. *Τα κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία ως νέα μορφή κοινωνικής και πολιτικής δράσης. Η περίπτωση του Μητροπολιτικού Κοινωνικού Ιατρείου Ελληνικού (ΜΚΙΕ)*. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Σχολή Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής. Αθήνα: 2014.

Κυριόπουλος, Γ., Τσιάντου, Β. Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στην υγεία και την ιατρική περίθαλψη. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής* 27(5), 2010, σ. 834-840. Διαθέσιμο στο <http://www.mednet.gr/archives/2010-5/pdf/834.pdf> (πρόσβαση 12/12/2014).

Λινάρδος- Ρυλμόν, Π. Από το κράτος πρόνοιας στο κράτος φιλανθρωπίας. *Η Αυγή* 13/4/2013 Διαθέσιμο στο: http://avgi-anagnoseis.blogspot.gr/2013/04/blog-post_3367.html (πρόσβαση στις 5/4/2015).

Μάλλιος, Β. Υγειονομική διάταξη «Λοβέρδου-Αδωνι». *Αυγή*, 7/7/2013. Διαθέσιμο στο: <http://www.avgi.gr/article/573269/ugeionomiki-diataxi-%C2%ABloberdou-adoni%C2%BB> (πρόσβαση στις 2/6/2015).

Μάλλιος, Ε. *Το ανθρώπινο γονιδίωμα. Γενετική έρευνα και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*. Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Νομικής, 2002.

Μάτσα, Κ. Ιατρεία και φαρμακεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης: Εστίες αντίστασης στην ανθρωπιστική καταστροφή, 2013. Διαθέσιμο στο: <http://eek.gr/index.php/self-organization/2265-iatreia-kai-farmakeia-koinonikis-allileggyis-esties-antistasis-stin-anthropistiki-katastrofi> (πρόσβαση στις 2/10/2015)

Μήτσας, Σ. *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Νομικής, 2013.

Μπαλή, Κ. Γερμανικό υπουργείο Οικονομικών: Το πρόγραμμα απέτυχε, αλλά... *Αυγή*. 8/3/2015. Διαθέσιμο στο: <http://www.avgi.gr/article/5368295/germaniko-ypourgeio-oikonomikon-to-programma-apatuxe-alla-> (πρόσβαση 17/3/2015).

Μπουγιακιώτης, Μ. Η αρχή του κοινωνικού κράτους: Ισότητα εναντίον ελευθερίας. Διαθέσιμο στο: <https://www.academia.edu/4853335/> (πρόσβαση στις 29/10/2014).

Μπούρας, Γ., Λύκουρας, Λ. Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στην ψυχική υγεία., *Εγκέφαλος*, 48, 2011, σ. 54-61.

Νικολόπουλος, Τ., Καπόγιαννης, Δ. *Εισαγωγή στην κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία*. 3^η έκδοση. Αθήνα: Οι εκδόσεις των συναδέλφων, 2014.

Ντρέπομαι που βλέπω Έλληνες να πεινάνε, λέει ο Ν. Κανάκης από τους Γιατρούς του Κόσμου. *In.gr*. Διαθέσιμο στο: <http://news.in.gr/greece/article/?aid=1231136803> (πρόσβαση 18/3/2015).

ΟΗΕ Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. 1948. Διαθέσιμο στο: <http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=grk> (πρόσβαση στις 28/10/2014).

ΟΗΕ. Για κάθε 1 δολάριο που ξοδεύεται σε προγράμματα θεραπείας και πρόληψης εξοικονομούνται μέχρι και 10 δολάρια. 2014. Διαθέσιμο στο : <http://www.kethea.gr/%CE%9D%CE%AD%CE%B1/%CE%94%CE%B5%CE%BB%CF%84%CE%AF%CE%B1%CE%A4%CF%8D%CF%80%CE%BF%CF%85/tabid/141/articleType/ArticleView/articleId/588/language/el-GR/--1-----10-.aspx> (πρόσβαση 20/3/2015).

ΟΗΕ. Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα Νέα Υόρκη: 1966. Διαθέσιμο στο: https://www.unric.org/el/index.php?option=com_content&view=article&id=26231&Itemid=33 (πρόσβαση 20/3/2015).

ΟΗΕ. Σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού, 2012. Διαθέσιμο στο: <http://www.synigoros.gr/resources/kataliktikes-paratiriseis-oh-2012.pdf> (πρόσβαση 20/3/2015).

Ο' Neil, O. (2002) *Αυτονομία και Εμπιστοσύνη στη Βιοηθική*, ελλην. μτφ. Θοδωρή Δρίτσα, Αθήνα: Αρσενίδης, 2011.

Παναγοπούλου-Κουτνατζή, Φ. Η μεταθανάτια αφαίρεση οργάνων: η μη άρνηση ως συναίνεση; **Στο: Βιοηθική και Ανθρώπινα Δικαιώματα. Πρακτικά Ημερίδας**, Αθήνα: Σάκκουλας, 2010.

Παπαχρίστος, Θ., Βιδάλης, Τ. *Σύντομος οδηγός στο δίκαιο για μη νομικούς*. Αθήνα: 2007.

Πελεgrίνης, Θ.Ν. *Ηθική Φιλοσοφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997.

Ρομπόλης, Σ.Γ. Οικονομική Κρίση και Κοινωνικό Κράτος. *Κοινωνική Πολιτική*. Τεύχος 1, 2013. Διαθέσιμο στο: http://eekp.gr/wp-content/uploads/2013/08/vol1_paper3.pdf. (πρόσβαση στις 28/10/2014).

Ρωλς, Τ. (1971) *Θεωρία της δικαιοσύνης*, ελλην. μτφ Βασιλόγιαννης, Φ., Βουτσάκης, Β., Παιονίδης, Φ., Παπαγεωργίου, Κ., Στυλιανίδης, Ν., Τάκης, Α. Αθήνα: Πόλις, 2001.

Στάκλερ, Ν., Μπασού, Σ. (2013) *Πολιτικές ζωής και θανάτου. Πώς η κρίση επηρεάζει την ανθρώπινη υγεία*. ελλην. μτφ Μαρία Μυρώνη, Αθήνα: Ψυχογιός, 2014.

ΣτΕ 400/1986, ΤοΣ 1986, σ. 433-439.

Συνήγορος του πολίτη: Καταρρέει το κοινωνικό κράτος. Έκθεση –κόλαφος. TVXS. 2012 Διαθέσιμο στο : <http://tvxs.gr/news/ellada/synigoros-toy-politi-katarreei-koinoniko-kratos> (πρόσβαση στις 28/10/2014).

Σωτηρόπουλος, Δ.Α. *Η άγνωστη Κοινωνία Πολιτών*. Αθήνα: Ποταμός, 2004.

Ταμουραντζής, Α. Οι Διεθνείς Οικονομικές κρίσεις από το 1973 έως σήμερα. 2012. Διαθέσιμο στο: <http://www.economica.gr/files/tamourantzis-crises.pdf> (πρόσβαση 17/1/15).

Τούντα, Γ. Οικονομική Κρίση και Υγεία. Διαθέσιμο στο: <http://www.neaygeia.gr/page.asp?p=1091> (χωρίς χρονολογία, πρόσβαση 7/2/2015).

Τσινόρεμα, Στ. «Η Βιοηθική και η σύγχρονη κριτική της πράξης. Η ηθική στην εποχή της βιοτεχνολογίας», *Δευκαλίων*, 24, 2006, σ. 213- 250.

FIDH/HLHR. Υποβαθμίζοντας τα δικαιώματα: Το κόστος της λιτότητας στην Ελλάδα. 2015. Διαθέσιμο στο: https://www.fidh.org/IMG/pdf/report_greece_human_rights_in_greek.pdf (πρόσβαση στις 15/6/2015).

Χάμπερμας, Γ. (2011) *Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης*, ελλην. μτφ Σώτη Τριανταφύλλου, 2^η έκδοση Αθήνα: Πατάκη, 2012.

Χάμπερμας, Γ. (1986) *Αυτονομία και αλληλεγγύη*, ελλην. μτφ Ζήσης Σαρίκας Αθήνα: ύψιλον, 1987.

Χρα, Ι. *Το σύστημα Υγείας και ο ρόλος των Κοινωνικών Ιατρείων κατά τη διάρκεια της ελληνικής οικονομικής κρίσης. Μέτρηση ικανοποίησης ασθενών στο Μητροπολιτικό Κοινωνικό Ιατρείο Ελληνικού και στο Ιατρείο Κοινωνικής Αλληλεγγύης Περιστερίου*. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία. Πανεπιστήμιο Πειραιώς. Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης. Πειραιάς: 2015.

ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

<https://left.gr/news/ekdilosi-i-ethniki-allileggyi-sta-hronia-tis-germanikis-katohis#sthash.XPjQXTV2.dpuf>.

<http://www.enallaktikos.gr/>

<http://www.diktio-kapa.dos.gr/keimena/sunergasthri1.pdf>

<http://webtv.ert.gr/katigories/enimerosi/24sep2015-on-ert/>

<http://www.mkiellinikou.org/%CE%80%CE%BB%CE%B7%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B5%CF%82-%CE%B9%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85/%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B9%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85>

<http://www.solidarity4all.gr/el/support-article/%C2%AB%CF%87%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B1%C2%BB-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD-%CE%B9%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B5%CE%AF%CF%89%CE%BD-%CF%86%CE%B1%CF%81%CE%BC%CE%B1%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CF%89%CE%BD-%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BB%CE%B5%CE%B3%CE%B3%CF%8D%CE%B7%CF%82>

<https://ergatikilesxi.wordpress.com/%CE%B9%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B5%CE%B9%CE%BF-%CF%86%CE%B1%CF%81%CE%BC%CE%B1%CE%BA%CE%B5%CE%B9%CE%BF-%CF%84%CE%B1%CE%BE%CE%B9%CE%BA%CE%B7%CF%83-%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BB%CE%B5%CE%B3%CE%B3%CF%85/>

[http://koinoniaher.gr/kinoniko-](http://koinoniaher.gr/kinoniko-iatrio/%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CF%8D%CF%81%CE%B7%CE%BE%CE%B7-%CE%B1%CF%81%CF%87%CF%8E%CE%BD/)

[iatrio/%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CF%8D%CF%81%CE%B7%CE%BE%CE%B7-%CE%B1%CF%81%CF%87%CF%8E%CE%BD/](http://koinoniaher.gr/kinoniko-iatrio/%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CF%8D%CF%81%CE%B7%CE%BE%CE%B7-%CE%B1%CF%81%CF%87%CF%8E%CE%BD/)

7. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%AF%CE%B1_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%95%CE%B%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82 (πρόσβαση 20/12/2015)

Δημοσιονομικά:	2000	2001 ¹	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012 ²	2013 ²	2014 ²	2015 ³
Δημόσια έσοδα (% του ΑΕΠ)	43.4	41.2	40.6	39.4	38.4	39.0	39.2	40.7	40.7	38.3	40.6	42.3	43.9	44.1	43.5	-
Δημόσια έξοδα ⁴ (% του ΑΕΠ)	47.1	45.7	45.4	45.1	46.0	44.4	45.0	47.2	50.5	54.0	51.3	51.7	50.7	49.6	48.1	-
<u>Έλλειμμα προϋπολογισμού (% του ΑΕΠ)</u>	3.7	4.5	4.8	5.7	7.6	5.5	5.7	6.5	9.8	15.6	<u>10.7</u>	<u>9.4</u>	<u>6.8</u>	<u>5.5</u>	<u>4.6</u>	-
Πληθωρισμός(ετήσια %)	2.9	3.7	3.9	3.4	3.0	3.5	3.3	3.0	4.2	1.3	4.7	3.1	1.1	-0.8	-0.4	-
Αύξηση ΑΕΠ (%)	4.5	4.2	3.4	5.9	4.4	2.3	5.5	3.5	3.1	-0.2	-4.9	-7.1	-6.0	-4.2	0.6	-
<u>Δημόσιο χρέος (δισ €)</u>	141.0	151.9	159.2	168.0	183.2	195.4	224.2	239.3	263.3	299.7	<u>329.5</u>	<u>355.7</u>	<u>344.6</u>	<u>347.6</u>	<u>349.3</u>	-
<u>Ονομαστικό ΑΕΠ (δισ €)</u>	135.0	145.1	155.2	170.9	183.6	193.0	208.6	223.2	233.2	231.1	222.2	208.5	195.0	184.5	185.0	-
<u>Αναλογία χρέους προς ΑΕΠ (%)</u>	104.4	104.7	102.6	98.3	99.8	101.2	107.5	107.2	112.9	129.7	<u>148.3</u>	<u>170.6</u>	<u>176.7</u>	<u>188.4</u>	<u>188.9</u>	-

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΙΑΤΡΕΙΑ-ΦΑΡΜΑΚΕΙΑ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ²³⁴

Ιατρείο	Στοιχεία επικοινωνίας
Αγία Βαρβάρα: Κοινωνική Αλληλεγγύη	E-mail: info@kaab.gr
Άγιος Δημήτριος: Δίκτυο Αλληλεγγύης «Η πράξη»	Θουκυδίδου 75, Άγιος Δημήτριος. Τηλέφωνο: 6985 719 075
Άγιος Νικόλαος Κρήτης: Κοινωνικό Ιατρείο – Φαρμακείο	Θεραπευτήριο Χρονίων Παθήσεων Λασιθίου. Τηλέφωνο: 6972 57 6134
Αργίριο: Κοινωνικό Ιατρείο «Γεώργιος Ν. Παπαϊωάννου»	Κωστή Παλαμά 20, 30 100, Αργίριο. Τηλέφωνο: 2641 033 582.
Αθήνα: Κοινωνικό Ιατρείο – Φαρμακείο Αλληλεγγύης	Κάνιγγος 33 & Στουρνάρη (1ος όροφος), Αθήνα. Τηλ: 210 3 802 037. E-mail: kifa.athina@gmail.com
Άργος – Μυκήνες: Κοινωνικό Ιατρείο και Οδοντιατρείο	Δημαρχείο Δαναού 3, Άργος
Αρτέμιδα – Σπάτα: Δίκτυο Κοινωνικής Αλληλεγγύης «Μανόλης Γεράνιος»	Ξύλινα σπιτάκια δίπλα στο ξενοδοχείο Μέδουσα. Σπάτα – Αρτέμιδα. Τηλέφωνο: 2294 080 789. E-mail: artemisdka@gmail.com
Βύρωνας: Κοινωνικό Ιατρείο	Ελλησπόντου 12, Βύρωνας. Τηλέφωνο: 2107 628 209. E-mail: souldim1937@gmail.com
Δήμος Παιονίας, Γουμένισσα: Κοινωνικό Ιατρείο – Φαρμακείο	Καπετάν Γκόνου 57, 61300, Γουμένισσα – Κιλκίς. Τηλέφωνο: 2343 350 100. E-mail: koinokiko.goumenissa@gmail.com
Δράμα: Κοινωνικό Ιατρείο – Φαρμακείο Αλληλεγγύης	Εργατικό Κέντρο Δράμας, Ηπείρου 2, Δράμα. Τηλέφωνο: 2521 777 038. E-mail: kifadramas@gmail.com
Ελληνικό: Μητροπολιτικό Κοινωνικό Ιατρείο	Εντός της πρώην Αμερικανικής βάσης (δίπλα στο Πολιτιστικό Κέντρο, 200 μέτρα από την Τροχαία), Ελληνικό. Τηλέφωνο: 2109 631 950. E-mail: mkiellinikou@gmail.com

²³⁴ Δίκτυο Κοινωνικής Αλληλεγγύης <http://koinoniaher.gr/kinonika-iatria/> (πρόσβαση 2-10-2015).

Εξάρχεια: Αυτοοργανωμένη Δομή Υγείας Εξαρχείων	Υπόγειος χώρος του Κατειλημένου Κοινωνικού Κέντρου Κ*ΒΟΞ (Είσοδος από Αραχώβης 56). Τηλέφωνο: 6938 926 800. E-mail: adye@espin.net
Εύβοια: Κοινωνικό Ιατρείο – Φαρμακείο	Μεσσαπίων 10 (πρώην γραφεία της Μητρόπολης), Χαλκίδα.
Ζωγράφου: Δίκτυο Αλληλεγγύης-Κοινωνικό Δίκτυο Ιατρών	Ξηρογιάννη 15 & Λ. Παπάγου, Ζωγράφου. Τηλέφωνο: 2107 709 751. E-mail: diktioaz@gmail.com (έχει ξεκινήσει δομές υγείας σε συνεργασία με το Κοινωνικό Ιατρείο – Φαρμακείο Βύρωνα)
Ηράκλειο Κρήτης: Κοινωνικό Ιατρείο – Φαρμακείο Αλληλεγγύης «Δικτύου Κοινωνικής Αλληλεγγύης Ηρακλείου»	Κτήρια Πανεπιστημίου Κρήτης (Πτέρυγα Μ), Λεωφόρος Κνωσού. Τηλέφωνο: 2813 008 525. E-mail: info@koinoniaher.gr
Θέρμη: Κοινωνικό Ιατρείο Αλληλεγγύης	2ο χλμ. Οδού Θέρμης – Τριαδίου, Ανοικτό Γυμναστήριο Θέρμης. Τηλέφωνα: 2310 465 353, 6974 744 566 , 6977 633 530. E-mail: info@kialli.gr
Θεσπρωτία: Κοινωνικό Ιατρείο Αλληλεγγύης	Κτήριο πρώην μαθητικής Εστίας (έναντι Κέντρου Υγείας), Ηγουμενίτσα. Τηλέφωνο: 6940 403 400. E-mail: koiafigoumenitsa@gmail.com
Θεσσαλονίκη: Κοινωνικό Ιατρείο Αλληλεγγύης	Αισώπου 24 (Βαρδάρης – Εργατικό Κέντρο – Εργατική Εστία, Θεσσαλονίκη. Τηλέφωνο: 2310 520 386. E-mail: koinwniko.iatreio@gmail.com
Ίλιον: Κοινωνικό Δίκτυο Ιατρών & Φαρμακοποιών	Ίδομενέως 32 (3ος όροφος)(απέναντι από τον ΟΤΕ), Ίλιον. Τηλέφωνο: 217 7 024 011. E-mail: koinonikoiloiy@gmail.com
Κατερίνη: Κοινωνικό Ιατρείο /Φαρμακείο «Αλέκος Φτίκας»	Αποθήκη του Καπνικού Σταθμού, Κατερίνη. Τηλέφωνα: 2351 039 000, 6981 665 158. E-mail: info@otoposmou.gr
Κηφισιά: Δίκτυο Αλληλεγγύης Ιατρών	Τηλέφωνο: 2108 078 353 (18:00 – 20:00). E-mail: chchra@otenet.gr
Κοζάνη: Ιατρείο Κοινωνικής Αλληλεγγύης	Πλακοπίτη 11 (χώρος ΚΗΦΗ Κοζάνης, κτήριο 40 Μάρτυρες) 50100, Κοζάνη. Τηλέφωνο: 2461 042257. E-mail: koinwniakoz@gmail.com

Κιλκίς: Κοινωνικό Ιατρείο – Φαρμακείο «Αθανάσιος Τηλιακός»	Σπάρτης 13, Κιλκίς. Τηλέφω να: 2341 025 817, 2341 022 114. E-mail: info@fskilkis.gr
Κοινωνικό Ιατρείο Αλληλεγγύης Κινήματος Δεν Πληρώνω	Καυτατζόγλου 35, Πατήσια (ΗΣΑΠ Άγιος Ελευθέριος). Τηλέφωνα: 2110 192 839, 2102 013 615.
Κολωνού – Ακ. Πλάτωνα – Σεπόλια: Ιατρείο Κοινωνικής Αλληλεγγύης	Αμφιαράου 153, Αθήνα. Τηλέφωνο: 6933 221 684. E- mail: pankefota@yahoo.gr
Κομοτηνή: Κοινωνικό Ιατρείο	Πολυλειτουργικό Κέντρο Κομοτηνής, Μαρασλή & Πύργου γωνία 1 (δίπλα στο ξενοδοχείο Ανατόλια), Κομοτηνή. Τηλέφωνα: 2531 025 200, 6936 132 286
Κόρινθος: Κοινωνικό Ιατρείο Αλληλεγγύης	Αδειμάντου 83 (πρώην ΤΕΔΚ), Κόρινθος. Τηλέφωνο: 2741 112 112. E- mail: kiakorinthou@gmail.com
Μαγνησία: Ιατρείο Αλληλεγγύης	ΔΙΑΥΛΟΣ, Τοπάλη 54 (είσοδος από την Σκενδεράνη στο ισόγειο του κτηρίου), Βόλος
Μεσσηνία: Κοινωνικό Ιατρείο	Κτήριο Νοσηλευτικής Σχολής (όπισθεν παλαιού Νοσοκομείου), Καλαμάτα. Τηλέφωνο: 2721 089 840. E-mail: dikalkalamata@gmail.com
Ναύπακτος: Κοινωνικό Ιατρείο Φαρμακείο «Όλοι Μαζί»	Νόβα 26 & Κοτίνη 2, 30300, Ναύπακτος. Τηλέφωνο: 2634 026 381. E-mail: oloimazinafpraktias@gmail.com
Νέα Ιωνία: Κοινωνικό Ιατρείο – Φαρμακείο	Φιλελλήνων 1 & Διονυσίου Σολωμού, Ν. Ιωνία. Τηλέφωνο: 2102 794 950
Νέα Σμύρνη: Δίκτυο Υγειονομικών «Στροφή»	Βρυούλων 14, Νέα Σμύρνη. Τηλέφωνο: 6973 538 974. E- mail: ygeiastrofi@gmail.com
Ξάνθη: Κοινωνικό Ιατρείο και Φαρμακείο	Πλατεία Μητροπόλεως (παλιά πόλη), Ξάνθη. Τηλέφωνο: 2541 084 943. E-mail: kifxanthis@gmail.com
Πάτρα: Κοινωνικό Ιατρείο	Πλατεία Εργατικών Κατοικιών του νέου δρόμου, Πάτρα. Τηλέφωνο: 2610 420 763

Πατήσια – Αχαρνές: Ιατρείο Αλληλεγγύης	Προμηθέως 73-75 (Κάτω Πατήσια – Σταθμός ΗΣΑΠ), Αθήνα. Τηλέφωνο: 6980 894 951. E-mail: iatreioapa@gmail.com
Πατήσια: Φαρμακείο – Ιατρείο Αλληλεγγύης	Ταυγέτου 60, (είσοδος Πολιτιστικού Κέντρου Σχολείων Γκράβας), Αθήνα. Τηλέφωνο: 6978 539 803, 6945 804 469. E-mail: k.farmakeio5@gmail.com
Πειραιάς: Αλληλέγγυο Ιατρείο	Ξενοφώντος 5 & Πελοπίδα, Πειραιάς. Τηλέφωνο: 2104 960 790. E-mail: gramateia2013@gmail.com
Περιστερί: Ιατρείο Κοινωνικής Αλληλεγγύης	Χρυσολωρά 1, Περιστερί. Τηλέφωνο: 2105 781 618. E-mail: iatreioallperisteriou@gmail.com
Πρέβεζα: Ιατρείο – Φαρμακείο Κοινωνικής Αλληλεγγύης	Πάροδος Θ. Παρλά (απέναντι από την είσοδο της αγροτικής τράπεζας), Πρέβεζα. Τηλέφωνα: 26820 89805, 26820 22894
Πύργος: Κοινωνικό Ιατρείο – Φαρμακείο	Κέντρο Φυσικής και Ιατρικής Αποκατάστασης (ΚΕΦΙΑΠ, πρώην ΚΕΚΥΚΑΜΕΑ), Πύργος. Τηλέφωνο: 2621 360 833. E-mail: kifap@hotmail.gr
Ρέθυμνο: Εθελοντικό Ιατρείο – Φαρμακείο Κοινωνικής Αλληλεγγύης	Καστρινογιαννάκη 12 (παλιά πόλη), Ρέθυμνο. Τηλέφωνο: 2831 042 120. E-mail: ethiatreio@gmail.com
Ρόδος: Εθελοντικό Κοινωνικό Ιατρείο	Αγίου Ιωάννου 85, 85100, Ρόδος. Τηλέφωνο: 2241 036 110. E-mail: ekif.rodos@gmail.com
Σαλαμίνα: Κοινωνικό Ιατρείο Αλληλεγγύης	Γ. Λουκά 36, Σαλαμίνα. Τηλέφωνα: 2104 650 212, 2114.110.952
Τήνος: Ανοικτή Επιτροπή Αλληλεγγύης	E-mail: anoikthepitrophallhlogyhs@gmail.com
Τρίκαλα: Κοινωνικό Ιατρείο – Φαρμακείο	Ομήρου 6 (εντός δημοτικού κτηρίου Αριστοτέλη Αντωνίου), Τρίκαλα. Τηλέφωνο: 2431 036 900
Φυλή: Κοινωνικό Ιατρείο	Μιχαήλ Βόδα (κτήριο ΕΟΠΥΥ, πρώην ΙΚΑ), Φυλή. E-mail: koinonikoiatreiofyilis@gmail.com
Χανιά: Κοινωνικό Ιατρείο – Φαρμακείο Αλληλεγγύης	Πλ. Κολοκοτρώνη 10, Χανιά. Τηλέφωνο: 2821 502 755

Χίος: Κοινωνικό Ιατρείο Αλληλεγγύης

Εργατικό Κέντρο Χίου Μαρτύρων2, Χίος. Τηλέφωνο: 2271 023 550. E-mail: ekechios@otenet.gr

ΤΥΠΙΚΕΣ και ΑΤΥΠΕΣ ΔΟΜΕΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΑΣ ΥΓΕΙΑΣ²³⁵

ΙΑΤΡΕΙΑ- ΦΑΡΜΑΚΕΙΑ

ΙΑΤΡΕΙΟ	Ηλεκτρονική διεύθυνση
Αυτοοργανωμένη δομή υγείας Εξαρχείων	http://en.squat.net/tag/k-vox/
Λαϊκή συνέλευση Πετραλώνων-Κουκακίου- Θησείου 2002	http://laikisineleusipetralona.espivblogs.net/
Ιατρείο Κοινωνικής Αλληλεγγύης Κολωνού-Ακαδημίας Πλάτωνος- Σεπολίων	http://stekiakadimia-platonos.blogspot.gr/
Κιβωτός του κόσμου 1998	www.kivotostoukosmou.org
Κοινωνικό Ιατρείο - Φαρμακείο Αλληλεγγύης Αθήνας	http://kifagr.blogspot.gr/
ΜΚΟ Praksis Πολυιατρεία	http://www.praksis.gr
Γιατροί του κόσμου	http://www.mdmgreece.gr
Υγειονομικός Σταθμός Ερυθρού Σταυρού	http://www.redcross.gr/default.asp?pid=18&la=1
Ιατρείο Κοινωνικής Αποστολής	http://www.mkoapostoli.com/?page_id=1165
Κοινωνικό Ιατρείο Κινήματος Δεν Πληρώνω	http://epitropesdiodiastop.blogspot.gr/2012/08/blog-post_6394.html
Φαρμακείο - Ιατρείο Αλληλεγγύης στα Πατήσια	http://koinonikofarmakeio.blogspot.gr/
Κοινωνικό Καρδιολογικό Ιατρείο Αθήνας	http://www.hcs.gr/content/articles/KOINONIKO_KARDIOLOGIKO_IA_TREIO_APO_TIN_EKE
Ιατρείο Αλληλεγγύης Πατησίων - Αχαρνών	http://iatreioapa.espivblogs.net/
Ρηξικέλευθος ΜΚΟ	http://www.rixikelefthos.com
Ιατρείο Κοινωνικής Αποστολής ΓΣΕΒΕΕ	http://www.gseevee.gr/koinwniko-iatreio/325-2013-11-04-09-13-1
Κλίμακα	http://www.klimaka.org.gr/

²³⁵ enallaktikos.gr http://www.enallaktikos.gr/kg15el_antallaktika-diktya_t50.html (Καταγραφή 5-10/3/2015)

Κοινωνικό Ιατρείο φαρμακείο Βύρωνα	http://k-iatreio.blogspot.gr/
Αυτοδιαχειριζόμενο Κοινωνικό Ιατρείο/Φαρμακείο Ν. Φιλαδέλφειας, Ν. Χαλκηδόνας, Ν. Ιωνίας και γύρω περιοχών	http://koinonikoiatreionfx.espivblogs.net/
Ιατρείο Κοινωνικής Αλληλεγγύης Περιστερίου	http://iatreioallperisteriou.wordpress.com/
Εθελοντικό κοινωνικό ιατρείο Περιστερίου	
Κοινωνικό Δίκτυο Ιατρών και Φαρμακοποιών Ιλίου	koinonikoiloiy@gmail.com
Ιατρείο Φαρμακείο Ταξικής Αλληλεγγύης	http://www.kifa-nsmirnis.gr/
Μητροπολιτικό Κοινωνικό Ιατρείο Ελληνικού	http://mki-elliniku.blogspot.com
Δήμος Αγίου Δημητρίου	http://www.dad.gr/index.php/dimotika-iatreia
Κοινωνικό Ιατρείο Φαρμακείο Γλυφάδας	http://www.glyfada.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=200
Αλληλέγγυο Ιατρείο Πειραιά	http://a-iatreio.blogspot.gr/
Γιατροί του κόσμου Πέραμα	http://www.mdmgreece.gr
Αλληλέγγυο Ιατρείο Πειραιά	http://a-iatreio.blogspot.gr/
Κοινωνικό Ιατρείο Αλληλεγγύης Σαλαμίνας	http://stasi-zoiskias.blogspot.gr/
Οι γιατροί του κόσμου στο Δήμο Φυλής	http://www.fyli.gr/mdmgreece.gr/
Κοινωνικό ιατρείο Φυλής	https://www.facebook.com/koinonikoiatriofylis
Κοινωνικό Ιατρείο Φαρμακείο Δήμου Τρικάλων	http://www.trikalacity.gr/
Κοινωνικό Ιατρείο- Φαρμακείο Δήμου Καρδίτσας	http://www.dimoskarditsas.gov.gr/?p=4096
Κοινωνικό Ιατρείο - Φαρμακείο Λάρισας Τόπος Αλληλεγγύης	http://koinwnikoiatreiolarisas.blogspot.gr/
Ανοιχτή Συνέλευση Μαγνησίας	http://denplirono-anatropi.blogspot.gr/
Κοινωνικό Ιατρείο Λαμίας	http://www.lamia.gr/el/content/koinoniko-iatreio
Κοινωνικό ιατρείο φαρμακείο Ιεράς Μητροπόλεως Χαλκίδας	https://www.facebook.com/groups/koinonikofarmakioevias/
Κοινωνικό ιατρείο φαρμακείο Ιεράς Μητροπόλεως Ιστιαίας	http://www.imchalkidos.gr/
Κοινωνικό ιατρείο φαρμακείο Αλιβερίου	https://www.facebook.com/omada.allileggyis.aliveriou

Κοινωνικό Ιατρείο Αλληλεγγύης Πρέβεζας	http://koinonikoiatreioprevezas.wordpress.com/
Κοινωνικό Ιατρείο Αλληλεγγύης Θεσπρωτίας	http://kiathesp.blogspot.gr/
Ιατρείο Κοινωνικής Αλληλεγγύης Κοζάνης	https://www.facebook.com/KoinwnikoIatreioKozanis
Ιατρείο Κοινωνικής Αλληλεγγύης Πτολεμαΐδας	http://antallaktiki.gr/index.php/perithalpsi/koinoniki-allileggh/item/κοζάνη-πτολεμαΐδα-ιατρεία-κοινωνικής-αλληλεγγύης.html
Κοινωνικό Ιατρείο - Φαρμακείο Τρίπολης	http://www.tripolis.gr/index.php/enhmerosi/world-news1561100476/1296-syllogi-farmakon-gia-to-koinoniko-iatreio-farmakeio-tou-dimou-tripolis
Κοινωνικό Ιατρείο Αλληλεγγύης Κορίνθου	http://kiakorinthou.blogspot.gr/
Κοινωνικό Ιατρείο Αλληλεγγύης Καλαμάτας	https://dikalkal.wordpress.com/
Κοινωνικό Ιατρείο - Φαρμακείο Σπάρτης	http://www.enallaktikos.gr/kg15el_koinwniko-iatreio-farmakeio-spartis_a815.html
Κινητή Μονάδα Ψυχικής Υγείας Σπάρτης	http://www.mkoapostoli.com/?page_id=1161
Κοινωνικό Ιατρείο Ναυπλίου	http://www.nafplio.gr/
Κοινωνικό Ιατρείο Αλληλεγγύης Πάτρας	http://www.ispatras.gr/κοινωνικό-ιατρείο/
Κοινωνικά Δημοτικά ιατρεία Πάτρας	http://www.e-patras.gr/web/guest/citizens/health-and-social-care/residential-care
Κοινωνικό Ιατρείο / Φαρμακείο Αγρινίου	http://www.cityofagrinio.gr/social-services/social-services.html
Κοινωνικό Ιατρείο Φαρμακείο Δήμου Αγρινίου	http://www.ngodiastasi.gr/τα-νέα-μας/10-δικτυο-δομων-κοινωνικησ-αλληλεγγυησ-στο-δημο-αγρινιου
Ιατρείο Αλληλεγγύης Αμαλιάδας	-
Κοινωνικό Ιατρείο Κέρκυρας	http://www.corfuhospital.gr
Ιατρείο - Φαρμακείο Κοινωνικής Αλληλεγγύης Λέσβου	http://xorioloimazi.blogspot.gr/p/blog-page_13.html
Ιατροκοινωνικό Κέντρο Δήμου Λέσβου	http://www.lesvoscalendar.gr/venues/venueevents/220-----
Κοινωνικό Ιατρείο Δήμου Χίου	http://www.aftodioikisi.gr/tag/koinoniko-iatreio
Περιφερειακό Ιατρείο Σερίφου	

Εθελοντικό Κοινωνικό Ιατρείο - Φαρμακείο Ρόδου	http://ekif.blogspot.gr/
Κινητή μονάδα ψυχικής υγείας Κλίμακας Νάξου	http://www.klimaka.org.gr/
Κινητή μονάδα ψυχικής υγείας Κλίμακας Αμοργού	-
Κινητή μονάδα ψυχικής υγείας Κλίμακας Σαντορίνη	-
Κινητή μονάδα ψυχικής υγείας Κλίμακας Ίου	-
ΕΠΑΨΥ Κινητή μονάδα ψυχικής υγείας ΒΑ Κυκλάδων	-
Γιατροί του Κόσμου Χανίων	http://www.mdmgreece.gr
Κοινωνικό Ιατρείο - Φαρμακείο Αλληλεγγύης Χανίων	https://www.facebook.com/pages/Κοινωνικο-Ιατρειο-Φαρμακειο-Χανια/121338671387014
Οδοντιατρείο Σπλάντζιας	http://www.enallaktikos.gr/kg15el_odontiatreio-splantzias_a831.html
Εθελοντικό Ιατρείο Κοινωνικής Αλληλεγγύης Ρεθύμνου	http://www.ethiatreio.com/
Κοινωνικό Ιατρείο στο ΙΚΑ Ρεθύμνου	http://news.disabled.gr/?p=43732
Κοινωνικό Ιατρείο - Φαρμακείο αλληλεγγύης Ηρακλείου	http://www.koinoniaher.gr/
Ιατρείο Δήμου Ηρακλείου	email:iatreio@heraklion.gr.
Κοινωνικό Ιατρείο-Φαρμακείο Αρκαλοχώρι Ηρακλείου	http://www.enallaktikos.gr/kg15el_koinwniko-iatreio-farmakeio-arkaloxwri-irakleioy_a900.html
Κοινωνικό Ιατρείο - Φαρμακείο Αγίου Νικολάου Κρήτης	http://www.solidarity4all.gr/
Κέντρο ημέρας ψυχικής υγείας Ιεράπετρας	ierapetra@mkoapostoli.gr
Γιατροί του Κόσμου Καβάλας	http://www.mdmgreece.gr
Ιατρικός Σύλλογος Καβάλας	http://www.iskavalas.gr/
Κοινωνικό Ιατρείο - Φαρμακείο Καβάλας	http://www.kavala.gov.gr/
Κοινωνικό Ιατρείο Ξάνθης	http://www.antallaktiki.gr/index.php/perithalpsi/koinoniki-allileggh/item/xanthi-koinoniko-iatreio-farmakeio.html
Κοινωνικό Ιατρείο Φαρμακείο Αλεξανδρούπολης	https://www.facebook.com/pages/ΗΛΙΑΚΤΙΣ/237722536297852
Κοινωνικό Ιατρείο Φαρμακείο Αλληλεγγύης Δράμας	http://www.kifadramas.gr/
Κοινωνικό Ιατρείο Αλληλεγγύης Θεσσαλονίκης	http://www.kiathess.gr
Γιατροί του Κόσμου Θεσσαλονίκης	http://www.mdmgreece.gr

Κοινωνικό Ιατρείο αποκλειστικά για καρκινοπαθείς θεαγένειου Νοσοκομείου- Σύλλογος φίλων Θεαγενείου	-
Θεσσαλονίκη Κοινωνικό ιατρείο για άστεγους	http://antallaktiki.gr/index.php/koinonika-iatreia/item/thessaloniki-koinoniko-iatreio-farmakeio.html
Κέντρο εμβολιασμού για ανασφάλιστους	http://www.enallaktikos.gr/kg15el_kentro-emvoliasmoy-gia-anasfalistoy_s_a795.html
Κοινωνική Αλληλεγγύη ΜΚΟ Ανθρωπιστικής βοήθειας	http://www.so-sol.gr
Κοινωνικό Ιατρείο Αλληλεγγύης Θέρμης	http://www.kialli.gr/
Κοινωνικό Ιατρείο Φαρμακείο Παύλου Μελά	http://www.pavlosmelas.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=1869&Itemid=1366
Κοινωνικό Ιατρείο/Φαρμακείο Κατερίνης "Αλέκος Φτίκας"	http://www.otoposmou.gr/
Κοινωνικό Ιατρείο φαρμακείο Κιλκίς	https://www.facebook.com/pages/Κοινωνικό-Ιατρείο-Φαρμακείο-ΚΙΦ-Κιλκίς/190200377683127
Κοινωνικό Ιατρείο Φαρμακείο Δήμου Παιονίας	http://www.municipalityofpaionia.gr/News/Announcements/Koinoniko-Farmakeio.aspx
Ιατρείο κοινωνικής αντίληψης Μητρόπολης Σερρών	http://www.romfea.gr/ieres-mitropoleis/11721-mitropoli-serron
Δημοτικό Ιατρείο Φαρμακείο Βέροιας	http://dimotiko-iatreio-verias.blogspot.com/
Κοινωνικό Ιατρείο Έδεσσας	http://www.gnedessas.eu/

Φαρμακεία

Φαρμακείο	Ηλεκτρονική διεύθυνση
Κέντρο υποδοχής και αλληλεγγύης Δήμου Αθηναίων	http://www.cityofathens.gr/organotiki-domi-dimoy-athinaion/dimotikoi-foreis/kentro-ypodoxis-astegon-dimoy-athinaion-k-y-d
Κοινωνικό Φαρμακείο Δήμου Αθηναίων	http://www.cityofathens.gr/katoikoi/eypatheis-koinonikes-omades
Κοινωνικό Φαρμακείο στην Εστία του Καποδιστριακού	http://vitact.blogspot.gr/2014/01/blog-post_21.html
Πρόγραμμα κοινωνικής αλληλεγγύης ΑγκαλιαΖΩ	http://www.dimosbyrona.gr/article.php?id=3647
Κοινωνικό Φαρμακείο Ηλιούπολης	http://tinyurl.com/atxomvv
Κοινωνικό Φαρμακείο Δάφνης Υμητού	https://www.facebook.com/pages/Κοινωνικό-Φαρμακείο-Δάφνης/580761398643281
Κοινωνικό φαρμακείο Δήμου Ζωγράφου	http://organosi20.gr/
Κοινωνικές δομές αντιμετώπισης φτώχειας Δήμου Γαλατσίου	koin.farmakeio@galatsi.gr
Πρωτοβουλία αλληλεγγύης κατοίκων λόφου Περιστερίου	http://katoikoilofou.blogspot.gr/
Κοινωνικό φαρμακείο Δήμου Αγ Αναργύρων - Καματερού	http://www.agan.gov.gr/web/guest/pressrelease?
Κοινωνικό φαρμακείο Δήμου Αγ Βαρβάρας	http://www.agiavarvara.gr/portal/page/portal/abnew/Home
Κοινωνικό φαρμακείο Δήμου Ιλίου	http://www.domesilion.gr
Κοινωνικό φαρμακείο Δήμου Ν. Σμύρνης	http://www.neasmyrni.gr/
Ξένιος Ζευς ΚΟΙΝ.Σ.ΕΠ	http://www.xenioszeus.org.gr/
Ανοιχτή Λαϊκή Συνέλευση Αγ Δημητρίου	http://katadimadim.blogspot.gr/
Φαρμακείο για άπορους και ανασφάλιστους	

Κοινωνικό Φαρμακείο Αγίου Δημητρίου	http://mki-elliniku.blogspot.gr/
Ανοδος ΚΟΙΝ.Σ.ΕΠ	http://www.anodos.org.gr/
Φαρμακοποιοί του Κόσμου WORLD PHARMACISTS	http://www.worldpharmacists.org/index1.php
Κοινωνικό Φαρμακείο Δήμου Τρικάλων	
Κοινωνικό Φαρμακείο Τρικάλων	
Κοινωνικό Φαρμακείο Δήμου Φαρκαδόνας	
Κοινωνικό Φαρμακείο Βόλου	
Κοινωνικό Φαρμακείο Ρήγα Φεραίου Βελεστίνο	http://www.aftodioikisi.gr/dimoi/idrietai-koinoniko-farmakeio-sto-dimo-riga-feraiou
Κοινωνικό Φαρμακείο Δήμου Λοκρών Αταλάντη	http://www.dimos-lokron.gov.gr/
Κοινωνικό φαρμακείο ενορίας Αγίου Νικολάου Σιάτιστας	http://siatistaagiosnikolaos.gr/ιερά-μητρόπολη/κοινωνικό-φαρμακείο/
Κοινωνικό Φαρμακείο Κορίνθου	http://www.korinthiportal.gr/news/3922/parohi-farmakon-sto-koinoniko-farmakeio-tis-korinthoy
Κοινωνικό Φαρμακείο Καλαμάτας	http://www.fsmessinias.gr/
Κοινωνικό Φαρμακείο Αιγίου	http://www.aigialeia24.gr/news_98_0503.htm
Κοινωνικό Φαρμακείο Σάμου	http://koinonikofarmakeio-samos.gr/
Κοινωνικό Φαρμακείο Λήμνου	
Κοινωνικό φαρμακείο Αλληλεγγύης Τήνου	http://all-tinos.blogspot.gr/
Κοινωνικό φαρμακείο Σύρου	
Κοινωνικό φαρμακείο εργατικού κέντρου Χανίων	http://www.antallaktiki.gr/index.php/perithalpsi/koinoniki-allileggih/item/γανιά-κοινωνικό-φαρμακείο.html
Κοινωνικό φαρμακείο Κέντρου Υγείας Μουδανιών	

Κοινωνικό Φαρμακείο Κατερίνης	
Κοινωνικό φαρμακείο Σερρών	http://www.serres.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=2012&Itemid=214
Κοινωνικό Φαρμακείο Δήμου Θερμαϊκού	http://ethopak.blogspot.gr/
Κοινωνικό φαρμακείο Κορδελιού Εύοσμου	http://www.kordelio-evosmos.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=331&Itemid=494
Κοινωνικό φαρμακείο Δήμου Νεάπολης Συκεών	https://www.facebook.com/KoinonikesDomesNeapoliSykeon
Κοινωνική Αλληλεγγύη ΜΚΟ Ανθρωπιστικής βοήθειας	http://www.so-sol.gr
Κοινωνικό φαρμακείο Δήμου Θέρμης	http://www.thermi.gov.gr/?page_id=2492